

De weging gewogen

BESCHOUWINGEN OVER
ETHIEK EN DIERPROEVEN

JAC. SWART, MARGREET JONKER, RONNO TRAMPER (RED.)

De weging gewogen

De weging gewogen

Beschouwingen over ethiek en dierproeven

Redactie:
Jac. Swart
Margreet Jonker
Ronno Tramper

*Uitgave van de Nederlandse Vereniging
van Dierexperimentencommissies (NVDEC)*

 DAMON

Reeds eerder verschenen in deze serie:

Jac. Swart, Jan Wolters, Hub Zwart (red), *DEC's in discussie, De beoordeling van dierproeven in Nederland*, 2004, ISBN 90 5573 538 8

Jac. Swart, Geny Groothuis, Jean Horbach, en Jan van der Valk (red), *Kan het ook anders? Beschouwingen over alternatieven voor dierproeven*, ISBN 978 90 5573 734 5

De weging gewogen
Beschouwingen over ethiek en dierproeven

Redactie:

Jac. Swart, Margreet Jonker, Ronno Tramper

ISBN 978 90 5573 965 3

NUR 730/942

Trefw.: proefdieren, dierethiek, bio-ethiek, dierwetenschappen

Copyright © 2009 Uitgeverij DAMON Budel

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Reeks: Dierproeven

Deel 3

Onder verantwoordelijkheid van de Nederlandse Vereniging van Dierexperimentencommissies

Reeks-redactie:

NVDEC bestuur

info@nvdec.nl

www.nvdec.nl

Realisatie: Uitgeverij DAMON bv

ISBN 978 90 5573 965 3

Inhoud

De kunst van het wegen <i>Jac. Swart, Margreet Jonker en Ronno Tramper</i>	7
Ethische benaderingen in de afweging van dierproeven <i>Jac. Swart en Ronno Tramper</i>	19
De status van het dier <i>Tjard de Cock Buning</i>	29
De rol van het begrip 'intrinsieke waarde' in de dierethiek <i>Bert Musschenga</i>	39
Dierenbewustzijn: erkennen zonder kennen <i>Vincent Pompe</i>	48
Is ongerief objectiveerbaar? <i>Gert ter Horst</i>	58
De afweging van belangen in dierproeven <i>Jac. Swart</i>	68
Wanneer is een dierproef moreel toelaatbaar? <i>Henriëtte Bout</i>	79
What is in a number? <i>Frans R. Stafleu</i>	88
Doelstellingen van dierproeven gewogen en te licht bevonden? <i>Ruth Mampuys, Dirk Stermerding en Barend van der Meulen</i>	95

Dierproeven, de vergunninghouder tot zorg <i>Martje Fentener van Vlissingen</i>	106
Tussen adeldom en apenhel Afwegingen en strategieën van de Nederlandse dierenbeschermers <i>Henny J. van der Windt</i>	117
De DEC als ethisch bemiddelaar tussen publiek en praktijk Het snackbarvarken als casus. <i>Ellen ter Gast</i>	128
Verantwoording afleggen naar de samenleving: open(baar)heid over dierproeven <i>A.A. Freriks</i>	136
Juridisering van de CBD adviezen <i>Egbert Schrotten</i>	145
De Commissie Biotechnologie bij Dieren: toets of glijmiddel? <i>Tsjalling Swierstra</i>	154
Wat kan een DEC leren van een discussie over onderzoek bij kinderen? De ethische afweging in een DEC en een METC vergeleken <i>Carla Kessler en Franck Meijboom</i>	165
De “bedenkelijkheid” van proefdieronderzoek <i>Hub Zwart</i>	174
De auteurs	182

De kunst van het wegen

Jac. A.A. Swart, Margreet Jonker & Ronno Tramper

Introductie

Als u een medicijn van de huisarts krijgt voorgeschreven dan is het vrijwel zeker dat u een product gaat gebruiken waar dierproeven voor zijn gedaan. Dat geldt ook voor vele moderne voedingsproducten waaraan stoffen zijn toegevoegd ter conservering, smaakverbetering, kleuring of bevordering van de gezondheid. Ook vele andere producten die we dagelijks gebruiken (zoals speelgoed en wasmiddelen) kunnen stoffen bevatten die met behulp van dierproeven veilig zijn verklaard. Kortom, het is voor de hedendaagse consument haast onmogelijk om producten waaraan dierproeven ten grondslag liggen, te vermijden. Dierproeven zijn overal, worden al lange tijd toegepast en hebben ook nut. Maar, ze zijn ook behoorlijk onzichtbaar.

Het verzet tegen dierproeven bestaat ook al lang en is de laatste jaren door soms harde protestacties steeds zichtbaarder geworden. De eerste dierenbeschermingsorganisaties kwamen al in de 19^e eeuw op en hebben vanaf het begin het doen van dierproeven ter discussie gesteld. Zij stelden dat dieren kunnen lijden en dat met hun belangen rekening dient te worden gehouden. Deze laatste opvatting wordt tegenwoordig door veel mensen, een meerderheid zelfs, gedeeld (Intomart GfK, 2004). Je zou daarom verwachten dat de afweging van de morele aanvaardbaarheid van dierproeven al lange tijd een verplichte standaardprocedure is.

Dat laatste is niet het geval. Pas in 1997 kregen dierexperimentencommissies (DEC's) die sinds het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw al bij diverse onderzoeksinstellingen bestonden, een wettelijke status in de Wet op de dierproeven (Wod). Daarin werden hun taken en bevoegdheden omschreven. Een vergunninghouder, een instantie die een vergunning heeft om dierproeven te doen, zoals universiteiten en een aantal industrieën, is sindsdien verplicht zijn dierproeven voor te leggen aan een DEC, die al dan niet verbonden is aan die instelling. In een DEC zitten deskundigen op het gebied van proefdieren, ethiek, alternatieven, de uitvoering van dierexperimenten en wetenschappelijk onderzoek. Een deel van hen, waaronder de voorzitter, mag geen arbeidsverhouding hebben met de vergunninghouder.

Een dierproef, een experiment met een gewerveld dier dat daardoor ongerief ondervindt, is niet toegestaan zonder een positief advies van een DEC.

De Wod stelt dat het belang moet opwegen tegen het ongerief dat het dier wordt berokkend. Bij die afweging geldt de intrinsieke waarde van het dier als uitgangspunt. Ongerief is volgens de Wet op de dierproeven lijden, ongemak en blijvend letsel dat de dieren als gevolg van de proef ondervinden. De belangen die de Wet noemt, hebben betrekking op gezondheid, veiligheid en de productie van wetenschappelijke kennis. Over de intrinsieke waarde laat de Wet zich niet verder uit, maar aangenomen mag worden, op basis van memories van toelichting van andere wetten, dat deze waarde vooral gezien moet worden als een basisreden om het belang van dieren, het gevrijwaard blijven van ongerief, serieus te nemen.

In ons land zijn ongeveer 25 DEC's actief. Zij beoordelen voorstellen van onderzoekers voor dierproeven waarbij jaarlijks ongeveer 650.000 dieren betrokken zijn. DEC's opereren in een spanningsveld waar belangen vaak botsen met andere belangen en met overtuigingen en principes van de verschillende betrokkenen. In dit spanningsveld waar wetenschap, industrie en maatschappij samenkomen, kunnen gemakkelijk conflicten en schijnbaar onoverbrugbare meningsverschillen ontstaan. De protestacties van dierenbeschermingsorganisaties, de vraag naar dierproefvrije producten, de vele Kamervragen en helaas ook het toenemende geweld tegen personen betrokken bij dierproeven, bevestigen dit.

De kwaliteit van de ethische afweging bij dierproeven is daarom een maatschappelijk uiterst belangrijke zaak. Onderzoekers en vergunninghouders hebben daarbij een belangrijke verantwoordelijkheid, want zij zijn het die besluiten tot dierproeven. De rol en taak van DEC's gaat echter verder. Zij moeten als min of meer onafhankelijke gremia de morele aanvaardbaarheid van dierproeven toetsen en daarover een bindend advies uitbrengen aan de vergunninghouder. Het is de vraag hoe zij daarbij uiting kunnen geven aan de bezorgdheid die in de samenleving leeft en hoe zij daarover naar buiten verantwoording af kunnen leggen. Dat blijkt namelijk uiterst moeilijk te zijn. Ten eerste zijn DEC's gebonden aan de vertrouwelijkheid van de onderzoeksplannen. Die vertrouwelijkheid is begrijpelijk want er zijn soms grote belangen aan onderzoek verbonden maar het maakt het tegelijk bijzonder lastig om verantwoording af te leggen over de eigen werkwijze.

Nog lastiger is dat de wetgeving weinig handvatten heeft gegeven over de wijze van afwegen en de criteria die daarvoor gebruikt moeten worden.

Er ontstaan verder steeds nieuwe ethische vragen, omdat wetenschap en technologie zich voortdurend vernieuwen. Dat leidt niet alleen tot nieuwe dierproeven maar ook tot claims met betrekking tot het belang van onderzoek die lastig te beoordelen zijn. Het maatschappelijk belang wordt als het ware steeds opnieuw geconstrueerd door de nieuwe mogelijkheden. Zo zijn genetische modificatie, genomics, stamceltechnologie, nanotechnologie en synthetische biologie tamelijk recente loten aan de stam van wetenschappelijke innovatie, met nieuwe maatschappelijke beloften, maar ook met nieuwe dilemma's.

DEC's hebben nu ruim 12 jaar kunnen opereren in het spanningsveld waar wetenschap, dierproeven en maatschappij samenkomen. Wellicht is het daarom tijd om een voorlopige balans op te maken en te kijken naar de wijze waarop de ethische toetsing plaatsvindt en welke aspecten daarbij een rol spelen. Dat is om verschillende redenen van belang. In de eerste plaats gunt het buitenstaanders een kijkje in de keuken van de ethische afweging bij dierproeven. Dat kan misschien bijdragen aan het vertrouwen van de samenleving in het werk van DEC's ondanks hun plicht tot vertrouwelijkheid. In de tweede plaats kan het bijdragen aan een verdere doordinking en verbetering van de afweging door DEC's zelf omdat een aantal belangrijke aspecten in samenhang worden gepresenteerd. Nieuwe DEC-leden moeten bovendien geschoold worden en wellicht draagt dit boek ook daaraan bij. Tenslotte wil dit boek zich ook tot onderzoekers, vergunninghouders en fondsverstrekende organisaties (zoals NWO, ZonMW, KWF, ministeries) richten. Zij zijn het die, vanuit verschillende verantwoordelijkheden en op verschillende niveaus, besluiten tot onderzoek waar dieren voor worden gebruikt. Ook zij moeten, of zouden dat althans moeten, een afweging maken, en dat is een hele kunst.

Opzet en inhoud van het boek

Aan dit boek hebben vele Nederlandse auteurs meegewerkt. Het zijn nagenoeg allemaal mensen die betrokken zijn of zijn geweest bij de afweging van dierproeven en die dus uit eigen ervaring spreken: ethici, onderzoekers, proefdierdeskundigen, wetenschapsonderzoekers en medici. Zij schreven hun bijdragen aan de hand van een thema dat hen door de redactie was gesuggereerd, maar waren vrij in de invulling ervan. De betrokkenheid van zoveel auteurs geeft het geheel een enigszins caleidoscopisch aanzien.

Toch is er een opbouw in het boek. In de hoofdstukken 2 tot en met 9 wordt ingegaan op meer theoretische aspecten en komen de elementen

van de afweging aan de orde. Vervolgens komen in de overige hoofdstukken aspecten van afweging naar voren die meer betrekking hebben op de maatschappelijke context waarin dierproeven plaatsvinden en die laten zien dat afweging niet louter een technische en expert-gedreven exercitie is, maar feitelijk elke burger aangaat.

Sjaak Swart en Ronno Tramper geven in hoofdstuk 2 de aftrap met een kort overzicht van de verschillende theorieën in de dierethiek zoals plichtsethiek met haar nadruk op intrinsieke waarde van individuele dieren, de utilistische of gevolgenethiek met haar nadruk op de belangen van mensen en het gevrijwaard blijven van lijden voor de dieren en de deugdethiek met haar nadruk op het karakter van de handelende mens. Zij kunnen als denkstijlen worden beschouwd in de weging van dierproeven. De auteurs pleiten, gezien onze pluralistische samenleving, voor een pragmatische benadering waarin deze verschillende benaderingen als elkaar aanvullende perspectieven worden gezien.

Maar niet alleen theorieën bepalen hoe wij tegen dieren aankijken. Tjard de Cock Buning beschrijft in hoofdstuk 3 hoe de status van dieren als sociaal culturele grootheid verandert als ook de samenleving verandert. Die status hangt ook af van de historie van het dier in de menselijk samenleving, van zijn zeldzaamheid, maar ook van persoonlijke voorkeuren. Volgens De Cock Buning neemt de status van veel dieren toe, zeker in een samenleving die verstedelijkt. De auteur verwacht dat daardoor de druk zal toenemen om meer diervriendelijke en diervrije onderzoeksmethoden te ontwikkelen.

De sociaal culturele status van een dier moet echter niet verward worden met intrinsieke waarde van het dier dat als uitgangspunt in onze wetgeving fungeert. Bert Musschenga onderzoekt in hoofdstuk 4 de intrinsieke waarde. Het begrip stamt uit ethiek van Kant en is verbonden met de waardigheid van de mens als rationeel en autonoom wezen. In de dierethiek wordt intrinsieke waarde echter verbonden met het hebben van een goed voor zichzelf, integriteit en natuurlijkheid. Het zijn echter mensen en niet dieren die integriteit en natuurlijkheid als een waarde beschouwen. De auteur concludeert dat een DEC als een instantie die belangen van mensen moet afwegen tegen het leed van dieren met het begrip intrinsieke waarde weinig kan aanvangen.

De intrinsieke waarde van dieren is echter ook verbonden aan het vermogen kwaliteit van het leven te kunnen ervaren, ofwel een subject te zijn. In hoofdstuk 5 betoogt Vincent Pompe naar aanleiding van inzichten uit de cognitiewetenschappen dat er twijfel is of dieren wel bewustzijn ervaren en mentale begrippen hanteren zoals mensen dat doen; hun bewustzijn

zou veel meer moeten worden gezien als een soort wakende toestand. Het uitgangspunt dat de intrinsieke waarde van dieren ons daarom verplicht het lijden van dieren in overweging te nemen, wordt hierdoor ondergraven. Pompe concludeert echter ook dat gezien de onzekerheid over dit onderwerp behoedzaamheid geboden is en dat onderzoekers en DEC's zoveel mogelijk het ongerief van dieren moeten reduceren.

De vraag is echter wat onder ongerief moet worden verstaan en in hoeverre we dat ook kunnen schalen en schatten. Gert ter Horst gaat in hoofdstuk 6 in op deze onderwerpen en maakt duidelijk dat ongerief een veelsoortige term is die moeilijk te objectiveren is, niet altijd herkenbaar is voor onderzoekers en diervverzorgers, en bovendien varieert tussen dieren onderling. Gegeven deze moeilijkheden rest ons vaak niet meer dan op basis van ervaring en voorbeelden het verwachte lijden van een dier met behulp van zogenaamde ongeriefscores in kaart te brengen en op grond daarvan over dierproeven te oordelen.

Hoe imperfect het gebruik van ongeriefscores ook is, de problemen om het menselijke of maatschappelijke belang van een dierproef in te schatten lijken nog groter te zijn. Een indexering als bij ongerief wordt in de huidige dierproefpraktijk tot nu toe niet gebruikt. Sjaak Swart betoogt in hoofdstuk 7 dat een indexering van humane belangen in bijvoorbeeld marginale, gematigde, substantiële of essentiële belangen wel mogelijk is als we ons afvragen hoeveel ongerief we tegenover een belang maximaal willen stellen, aannemende dat het ongerief, gezien het doel van de proef, niet gereduceerd kan worden. De mate van ongerief die we acceptabel achten indexeert dus de humane belangen. Dat wil niet zeggen dat een belang niet om andere redenen belangrijk is.

In hoofdstuk 8 pakt Henriëtte Bout deze gedachte verder op. Zij stelt dat dieren een fundamenteel recht hebben geen ongerief te ondergaan als dat niet gerechtvaardigd kan worden. En als dat wel gerechtvaardigd kan worden dan nog dient dat belang in een redelijke verhouding te staan tot de mate van het toegebrachte ongerief. Bout onderscheidt wetenschappelijke en maatschappelijke belangen en stelt een normatief kader voor waarin de mate en de mogelijke combinatie van beide typen belangen het maximaal en onvermijdbare ongerief bepalen. Haar ervaringen met dit model in een DEC laten zien dat dit in principe werkbaar is.

Niet alleen ongerief, menselijke belangen en intrinsieke waarde tellen in de weging van dierproeven. Frans Stafleu laat in hoofdstuk 9 zien dat het aantal dieren in een proef een relevant gegeven voor de afweging kan zijn.

In welzijnsbenaderingen (gevolgenethiek) geldt een streven om de som van het ongerief bij alle dieren te minimaliseren. Dan telt het aantal dieren zeker. Respectbenaderingen (plichtsethiek) daarentegen stellen het individuele dier voorop. Het is belangrijk zich te realiseren dat een groep, groot of klein, niet kan lijden. Dat doen alleen individuele dieren. Dat leidt tot een voorkeur voor hogere aantallen als het individuele ongerief daarmee kan worden vermindert. Ook de diersoort doet er toe zoals blijkt uit de kleinere groepsgroottes bij onderzoek met paarden in vergelijking met bijvoorbeeld dat bij muizen.

De hoofdstukken 2 tot en met 9 laten elementen van de afweging van dierproeven zien op het concrete niveau van onderzoeksvoorstellen die door onderzoekers worden opgesteld en die vervolgens door DEC's worden beoordeeld. We kunnen het daarbij echter niet laten. Wetenschappelijk onderzoek is geen geïsoleerde bezigheid maar vindt plaats in een omgeving waarin vergunninghouders, fondsenverstreckende organisaties, non-gouvernementele organisaties, media en overheden op nationaal en Europees niveau opereren. Het zijn actoren die mede door middel van beleid, financiering, berichtgeving en acties, de besluitvorming over het wel of niet doen van dierproeven en over de aard en doelstelling van die proeven beïnvloeden. Meestal niet op detailniveau, maar toch zodanig dat als gevolg van die besluiten in de latere keten van gebeurtenissen dierproeven al dan niet worden uitgevoerd. Een voorbeeld is het REACH programma in de EU dat als doel heeft om van vele stoffen die in ons milieu voorkomen en die we soms al tientallen jaren toepassen alsnog de veiligheid te testen. Dat kan leiden tot een enorme toename van het aantal dierproeven (Swart et al., 2007). Een ander voorbeeld zijn beleidsvoornemens van de overheid om met extra fondsen een bepaald wetenschapsgebied te stimuleren, zoals enkele jaren terug met het genomics-onderzoek gebeurde. Zo'n stimulering met vele honderden miljoenen euro's kan op termijn een enorm effect op het gebruik van dieren hebben. De politieke en wetenschappelijke context is dus relevant en we kunnen ons afvragen of beslissingen en maatregelen op deze niveaus ook onderzocht zouden moeten worden op hun effect op dieren later in de keten. In de resterende hoofdstukken wordt sterker op deze context ingegaan.

Belangen hebben een centrale rol in de afweging. Ruth Mampuys, Dirk Stemerding en Barend van der Meulen laten in hoofdstuk 10 zien dat de door onderzoekers geclaimde maatschappelijke en wetenschappelijke belangen van onderzoeksprojecten fungeren als beloften. Die beloften kunnen lang niet altijd gestand worden gedaan en zij creëren ook een eigen

dynamiek in wisselwerking met het netwerk waar onderzoekers deel van uitmaken. Een analyse van het verloop van een aantal projecten in de dierlijke biotechnologie laat zien dat ethische toetsing vaak een rechtlijnige vertaling van kennis naar toepassing veronderstelt, terwijl in de praktijk projecten vaak een onvoorspelbaar patroon kennen. De lineaire opvatting miskent dat onderzoek in een netwerk van veel verschillende actoren en afhankelijkheden plaatsvindt.

Tot de omgeving of het netwerk waarin onderzoek plaatsvindt behoort ook de vergunninghouder waarvan de centrale rol door Martje Fentener van Vlissingen wordt geschetst in hoofdstuk 11. Vergunninghouders bepalen mede welk onderzoek wordt geprioriteerd en hebben daarmee ook invloed op het gebruik van proefdieren. De vergunninghouder moet de infrastructuur voor dierproeven faciliteren maar tevens de onafhankelijke rol van de binnen de instelling werkende DEC garanderen. De kwaliteit van leven van proefdieren hangt dus ook af van de kwaliteit van de vergunninghouder. Volgens Fentener Van Vlissingen is men hier tamelijk succesvol in, gezien het feit dat het ongerief van dieren over het algemeen, incidenten nagelaten, zeer beperkt blijft in vergelijking met veel andere dierhouderijen.

Lang niet iedereen is overtuigd van het feit dat het ongerief bij dierproeven meestal beperkt blijft, noch is men overtuigd van de noodzaak van dierproeven. Dierenbeschermingsorganisaties ijveren sinds hun ontstaan voor betere condities van proefdieren en velen willen zelfs geheel af van proefdiergebruik. Henny van der Windt schetst in hoofdstuk 12 hun geschiedenis en hun verschillende strategieën die variëren van samenwerking met de 'tegenstander' tot radicale protestacties. Samenwerking middels het zitting nemen in een DEC blijkt echter een brug te ver. Men moet dan immers bereid zijn soms proeven toe te staan, willen deelnemen aan technische discussies over de proefopzet, en men moet zich ook houden aan geheimhouding. Veel liever trachten dierenbeschermers het proefdiergebruik en de afweging daarvan te beïnvloeden door zich te richten op beleidsmakers en het algemene publiek en openbaarheid, openheid en transparantie te eisen over dierproeven.

Ellen ter Gast gaat in hoofdstuk 13 in op het belang van een proef in relatie met die openbaarheid en transparantie. Zij doet dit aan de hand van de casus van 'snackbarvarken', een proefdier in een onderzoek naar overgewicht en de hier aan gerelateerde leefstijlziekten zoals overgewicht. Is dat belang groot genoeg om dierproeven te rechtvaardigen? Mensen kunnen immers ook minder eten? Eigen schuld, dikke bult? Er blijken altijd situaties te zijn

waar dit laatste niet geldt. Een DEC zal dit soort onderzoek daarom vaak wel acceptabel achten. Ter Gast stelt dat de discussie over de belangen ook door de politiek zou moeten worden gevoerd en niet door DEC's alleen. Zij zouden belangen van mens en dier moeten afwegen binnen door de politiek of maatschappij vastgestelde kaders. Openheid en transparantie van DEC's zouden de samenleving helpen die kaders vast te stellen.

In hoofdstuk 14 schetst Annelies Freriks de strijd die in de afgelopen jaren is gevoerd door maatschappelijke groeperingen om meer openbaarheid en transparantie. Die strijd heeft vooral geleid tot meer openbaarheid in juridische zin. Vergunninghouders kunnen nu worden verplicht op verzoek van burgers en belanghebbenden DEC-adviezen en protocollen openbaar te maken tenzij bedrijfsbelangen of de veiligheid van betrokken personen zich hier tegen verzetten. Freriks heeft grote twijfel of deze juridische openbaarheid van afzonderlijke protocollen in de informatiebehoefte van burgers zal voorzien. Openheid door jaarverslagen en leesbare publiekssamenvattingen van onderzoek zouden meer zoden aan de dijk zetten.

Als het om openheid, transparantie en openbaarheid gaat zijn de ervaringen met de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD) interessant. Deze toetsingscommissie werd in 1997 ingesteld om biotechnologische handelingen met dieren op nationaal niveau te beoordelen, haar adviezen gaan naar de Minister van LNV die uiteindelijk een besluit neemt of het onderzoek mag plaatsvinden.¹ In tegenstelling tot die van DEC's zijn de adviezen van de CBD openbaar en worden burgers en belanghebbenden gehoord in openbare zittingen. Er is op gewezen dat hierdoor een 'juridisering' van de ethische toetsing van biotechnologische dierproeven heeft plaats gevonden: de verwoording van adviezen met behulp van sterk formalistisch taalgebruik opdat formuleringen op zichzelf niet zouden leiden tot langdurige rechtszaken. De ethische discussie zou daardoor juist gefrustreerd worden.

Egbert Schrotten wijst in hoofdstuk 15 erop dat die zogenaamde juridisering er ook voor zorgde dat CBD-adviezen niet als discussiestukken fungeerden tijdens rechtszaken. Zij gaven op eenduidige wijze het standpunt en de overwegingen van de commissie weer. Daarnaast gaven hoorzittingen bezorgde en/of kritische burgers gelegenheid met de commissie en de onderzoekers

1 De overheid heeft met ingang van 1 juli 2009 besloten om biomedisch georiënteerde biotechnologische proeven van deze toetsing vrij te stellen waardoor de CBD in de praktijk voorlopig een vrij slapend bestaan zal krijgen.

in debat te gaan. Ook al leidde dat soms tot tamelijk voorspelbare discussies, het zijn tot nu toe de enige mogelijkheden voor burgers hun zorgen over de ethische toetsing van dierproeven kenbaar te maken aan de direct betrokkenen in de afweging: de commissie, de onderzoekers en het ministerie.

De openbaarheid van de CBD-procedure leidde er toe dat er door de CBD een concreet afwegingskader werd ontwikkeld, opdat duidelijk werd hoe de commissie tot haar oordeel komt. Tsjalling Swierstra schetst zijn ervaringen met dat afwegingskader in hoofdstuk 16. Hij komt tot de conclusie dat het door de commissie gehanteerde afwegingsmodel met haar nadruk op maatschappelijk belangen, alternatieven, welzijn en intrinsieke waarde vaak niet voldoende hard of scherp is om überhaupt tot een afwijzing te kunnen komen. Ethische toetsing, niet per se door de CBD, blijft volgens hem evenwel zinnig want het articuleert een maatschappelijk zorg. Publieke communicatie over de beperkingen van ethische toetsing is daarbij nodig om onterechte verwachtingen te temperen.

Ethische toetsing van dierproeven is dus meer dan afwegen alleen: het geeft ook uitdrukking aan morele zorg in de samenleving over dierproeven. Die zorg bestaat ook voor proeven met mensen die door medisch-ethische commissies worden beoordeeld. In hun bijdrage in hoofdstuk 17 vergelijken Carla Kessler en Franck Meijboom het werk van beide commissies. Medische experimenten vereisen vanwege het respect voor de menselijke autonomie vrijwillige en geïnformeerde toestemming van patiënten. Dat is bij kinderen niet goed realiseerbaar. Experimenten met hen zijn daarom nauwelijks mogelijk. Dus niet alleen therapeutische belangen enerzijds en de gevolgen en risico's voor de patiënt anderzijds zijn bepalend, ook de morele status van de patiënt speelt een belangrijke rol. De auteurs betogen dat op vergelijkbare wijze de intrinsieke waarde van dieren, die evenals kinderen geen toestemming kunnen geven, als belangrijke factor in de afweging van dierproeven moet worden gezien.

Er is dus in een afweging meer aan de hand dan alleen een utilistische kosten-baten analyse. In het laatste hoofdstuk gaat Hub Zwart juist op deze extra factor in. Zwart schetst de spanning tussen het dier als object en subject, tussen de logica van de getallen en die van de beelden, tussen de calculus van de afweging en de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier, tussen mens-dier verschillen en overeenkomsten, en tussen de geslotenheid van het dierenlab en de openheid van het publieke debat. Die spanning maakt dat dierproeven bedenkelijk zijn, maar niet op voorhand moreel ongeoorloofd. De spanning dwingt ons, en dus niet alleen DEC's,

wel om voortdurend vragen te stellen. Een dierproef impliceert daarom een keuze die nooit licht gemaakt mag worden.

De afweging gewogen

Wie de essays doorleest kan niet anders concluderen dat toetsingscommissies zoals DEC's en de CBD een uiterst moeilijk taak hebben. Zij moeten ongelijksoortige belangen afwegen en hebben daartoe maar weinig hulpmiddelen. Begrippen die als uitgangspunt zijn gedefinieerd zoals de intrinsieke waarde van dieren, bieden nauwelijks houvast, omdat de wetgever deze niet goed heeft uitgewerkt. Onderzoekers en maatschappelijke groeperingen hebben beide kritiek op het functioneren van DEC's. Tegelijk kunnen we ook niet zonder DEC's omdat ze de noodzakelijke bemiddelende rol spelen tussen tegengestelde maatschappelijke posities en belangen. Ze zijn een intermediair in het conflictueuze spanningsveld van wetenschap, beleid en maatschappij. Dat spanningsveld kenmerkt zich door botsende rationaliteiten, het ontbreken van pasklare oplossingen, onzekerheid over de ontwikkelingen, koppelingen met andere conflicten en belangen en de bemoeienis van verschillende maatschappelijke sectoren. In de literatuur worden dit soort van situaties aangeduid als *wicked problems* (Ritchey, 2008) of ongestructureerde problemen (Hisschemöller, 1993). Een succesvolle omgang met deze problemen is een leerproces dat verder gaat dan een interdisciplinaire expert-aanpak. Men moet ook boven de eigen disciplines uit willen gaan (transdisciplinair durven te zijn), bereid zijn de eigen vooronderstellingen ter discussie te stellen en ook niet-expert opinies toe te laten. Openheid en respect voor verschillende visies zijn belangrijk. Bereidheid nieuwe inzichten en perspectieven te implementeren is daarbij essentieel.

In de loop van de laatste 12 jaar hebben DEC's en de CBD dat laatste gedaan en ondanks de problemen een vocabulaire opgebouwd waarmee in de praktijk aan de afweging van dierproeven vorm kan worden gegeven. Ons inziens kunnen we aan het proces van afwegen een aantal condities stellen. In de eerste plaats dient de afweging er op gericht te zijn dat de noodzaak van dierproeven helder wordt gemaakt. In de tweede plaats dient de afweging consistent te gebeuren. Dat wil zeggen dat dezelfde omstandigheden tot dezelfde resultaten moeten leiden. Dat wil niet zeggen dat er geen verschillen kunnen optreden. Nieuwe inzichten, eerdere ervaringen en de beschikbaarheid van nieuwe technologieën kunnen tot andere afwegingen leiden. In de derde plaats moet een afwegingscommissie naar buiten toe duidelijk kunnen maken waarom men tot een bepaalde afweging is gekomen.

Het gebruik van afwegingsmodellen waar termen als ongerief, belangen, alternatieven, aantallen dieren en intrinsieke waarde een centrale rol in spelen, kan daarbij nuttig zijn. Een afwegingsmodel biedt de mogelijkheid om aan te geven waarom men een dierproef voldoende gerechtvaardigd vindt, maakt consistentie mogelijk en maakt het naar buiten toe duidelijk hoe men tot een besluit is gekomen. Toch wordt tot nu toe weinig van concrete afwegingsmodellen gebruik gemaakt. Wie zijn oor in de DEC-wereld te luisteren legt, hoort al gauw dat afwegingsmodellen als restrictief worden ervaren en de ervaring van een morele deliberatie niet goed dekken. Afwegingsmodellen zouden het proces van deliberatie daarom vooral moeten ondersteunen en zouden niet in plaats moeten komen van morele deliberatie zelf. Zij kunnen dat doen door bijvoorbeeld aan te geven welke vragen er gesteld kunnen worden bij de behandeling van een protocol en te voorzien in bepaalde uitgangspunten bij de afweging.

Er kleeft nog een ander tekort aan een te sterke focus op afwegingsmodellen, namelijk dat ze de nadruk op het werk van toetsingscommissies en op afzonderlijke onderzoeksprotocollen of projecten leggen, maar niet op maatschappelijke drijfveren achter het gebruik van dierproeven zelf. Die drijfveren hebben betrekking op de menselijke jacht naar welvaart, gezondheid, en veiligheid. Dat zijn zeer nastrevenswaardige doelen in onze samenleving, maar de meeste mensen zijn zich nauwelijks bewust van de prijs die hiervoor door dieren wordt betaald. De maatschappelijke discussie over dierproeven zou ook daarover moeten gaan. Het experiment met de CBD laat zien dat dat zeer moeilijk is. De hoorzittingen werden vaak nauwelijks bezocht, de bezoekers waren nauwelijks representatief voor de samenleving en de openbaarheid van haar advisering leidde tot juridische haarkloverij in plaats van tot ethische discussie.

De vraag is hoe ethische commissies hiermee om moeten gaan. Wellicht is de combinatie van afweging van dierproeven en het faciliteren van de discussie hierover binnen eenzelfde commissie te hoog gegrepen. Een commissie die moet oordelen over een dierproef komt in een maatschappelijke discussie al gauw in de situatie terecht dat zij haar oordeel over dierproeven moet verdedigen en dus kennelijk een positie heeft ingenomen. Wellicht is dat de weeffout geweest in de taakstelling van de CBD. De taakstelling van de CBD wordt binnenkort grotendeels overgeheveld naar DEC's. Dat zou een mogelijkheid geven haar taakstelling te herzien en haar een rol te geven in het faciliteren van de maatschappelijke discussie over dierproeven: een Commissie Beschouwing Dierproeven (CBD II) misschien?

De taakstelling van DEC blijft, omdat ze met *wicked problems* te maken heeft, moeilijk. Ondersteuning van haar afweegtaak is noodzakelijk. Een stap daartoe zou zijn wetenschappelijke onderzoek naar verbetering van ethische afwegingsprocedures en condities. Misschien zou de instelling van een leerstoel ethische toetsing van dierproeven in samenhang met maatschappelijke communicatie hiertoe een eerste stap kunnen zijn.

Dit soort onderzoek is wenselijk omdat maatschappelijke aandacht voor dierproeven toeneemt en omstandigheden veranderen. Op aandringen van maatschappelijke organisaties wordt bijvoorbeeld in de nabije toekomst meer openheid over de weging gecreëerd door meer informatie in de jaarverslagen van DEC's op te nemen en aan de hand van illustratieve praktijkvoorbeelden het afwegingsproces meer helder te maken. De Europese Unie zal de ethische toetsing ook gaan beïnvloeden. In het voorstel van haar nieuwe richtlijn voor proefdiergebruik (EU, 2008) wordt gepleit om naast de toetsing van protocollen (de huidige DEC-toetsing) ook een toets op een hoger aggregatieniveau in te voeren bijvoorbeeld op het niveau van onderzoeksprogramma's of projecten (zoals de CBD-toetsing). Ook wil men commissies instellen die de fysieke omstandigheden van dieronderzoek en dierverblijven beoordelen.

Daarnaast zien we dat Nederland niet een eiland is en dat we hier misschien wel strikte morele regels kunnen hanteren die bepaalde dierexperimenten uitsluiten, maar dat die experimenten elders in de wereld wel door mogen gaan. Willen we producten toelaten die elders in de wereld zijn geproduceerd met behulp van dierexperimenten die we zelf niet toelaatbaar achten? Dat zijn geen vragen voor dierexperimentencommissies maar wel voor de politiek en de samenleving als geheel. We hebben dus meer nodig dan DEC's alleen om een afweging over de toelaatbaarheid van dierproeven te kunnen maken.

Literatuur

- EU (2008) *Proposal for a directive of the European parliament and of the council on the protection of animals used for scientific purposes*, COM(2008) 543/5. Brussels.
- Hisschemöller, M. (1993) *De democratie van problemen*. Amsterdam: VU.
- Intomart GfK (2004) *Publieke opinie over dieproeven in Nederland*. Intomart GfK, Hilversum.
- Ritchey, T (2008) *Wicked Problems: Structuring Social Messes with Morphological Analysis*, *Swedish Morphological Society*. Beschikbaar op <http://www.swemorph.com/wp.html>
- Swart, J., Groothuis, G. en Valk, J. van der (eds.) (2007) *Kan het ook anders? Beschouwingen over alternatieven voor dierproeven*. Damon, Budel.

Ethische benaderingen in de afweging van dierproeven

Jac. Swart & Ronno Tramper

Introductie

Dierexperimentencommissies hebben als taak door onderzoekers ingediende onderzoeksplannen te beoordelen en daarover vergunninghouders, onder wier verantwoordelijkheid onderzoekers werken, te adviseren. Ook van onderzoekers zelf wordt een afweging verwacht. Zij moeten immers de argumenten aandragen waarom een bepaalde dierproef nodig en belangrijk is. Daarmee geven ze ook een moreel oordeel over die dierproef. De meeste onderzoekers realiseren zich dat zij, willen zij het maatschappelijk mandaat voor het uitvoeren van dierproeven verwerven en behouden, de noodzaak van dierproeven moeten kunnen onderbouwen en verantwoorden.

Een morele afweging kunnen maken is daarom belangrijk. Voor een morele afweging zijn drie ingrediënten van wezenlijk belang. In de eerste plaats de moreel relevante feiten: informatie die nodig is om een ethische toetsing te kunnen doen. Dat zijn gegevens over bijvoorbeeld het te verwachten ongerief voor het dier, de mogelijke toepassingen van de resultaten en de wetenschappelijke en medische achtergronden. Niet alle feiten zijn moreel relevant. Het maakt moreel gezien niet uit of de onderzoeker een witte of een blauwe jas draagt. We selecteren moreel relevante feiten op basis van ervaring. Verder merken we bepaalde moreel relevante feiten op omdat we morele principes in ons achterhoofd hebben. Deze morele intuïties zijn daarom een tweede ingrediënt. Mensen zijn morele wezens. Bij bijvoorbeeld onderzoek met dieren zullen zij zich allereerst intuïtief een moreel oordeel vormen over de aanvaardbaarheid ervan. Dergelijke intuïties worden vermoedelijk min of meer onbewust gevoed door voorgaande ervaringen, opvoeding en tradities. Hoewel in de ethiek intuïties zeker van belang zijn omdat ze een belangrijke signaalfunctie hebben, zijn ze niet zonder meer te vertrouwen. Een intuïtie is geen doordacht, maar eerder een voorlopig oordeel waarvan nog duidelijk moet worden of het de toets der kritiek kan doorstaan. Een goede ethische afweging vereist daarom nog een derde ingrediënt: morele principes en theorieën die in een bepaalde mate doordacht zijn en hun waarde bewezen hebben in voorgaande morele

probleemsituaties. Morele principes en theoretische inzichten helpen dus om onze intuïties te toetsen en moreel relevante feiten op te sporen. In een goede ethische afweging komen alle drie de ingrediënten voor in een proces van onderlinge confrontatie. Men laveert als het ware tussen deze drie perspectieven en komt uiteindelijk tot wat wel een reflectief evenwicht wordt genoemd.

Enkele ethische theorieën

In de westerse cultuur zijn een aantal theoretische benaderingen in de ethiek tamelijk dominant. We zullen deze in het navolgende kort schetsen. In de *gevolgenethische* of *consequentialistische* benadering wordt de morele juistheid van een handeling bepaald door de gevolgen van die handeling zoals een dierproef. De wet die voorschrijft dat bij de ethische beoordeling van een dierproef moet worden nagegaan of het belang van het doel van die dierproef opweegt tegen de schade voor de dieren, getuigt van een gevolgenethische benadering. Daarbij betreft de schade meestal het ongerief voor het dier en het belang de gezondheid en veiligheid van mensen. Overigens kunnen ook dieren voordeel hebben van dierproeven, door bijvoorbeeld de ontwikkeling van veterinaire kennis.

De gevolgenethiek is verbonden met de utilistische traditie die eind 18^e eeuw door Jeremy Bentham in gang werd gezet. De morele juistheid van handelen wordt volgens het utilisme bepaald door wat tot het meeste nut voor de meeste betrokkenen leidt. Bentham had op dat “nut” een hedonistische kijk: genot moest worden gemaximaliseerd en leed en pijn moesten worden geminimaliseerd. Later is dit meer genuanceerd. Genot is niet het enige dat van waarde is in het leven. Er zijn immers ook andere waarden waarvoor geldt dat ze de moeite waard zijn: welzijn, gezondheid, schoonheid, geluk, etc. Het zijn vaak zaken die intrinsiek waardevol zijn en dus omwille van zichzelf nagestreefd worden. Geluk wordt bijvoorbeeld niet nagestreefd omdat het bijdraagt aan iets anders. Het is een doel op zich, een zogenaamde niet-morele intrinsieke waarde.

Het maximaliseren van gezondheid, welzijn en geluk en het zoveel mogelijk voorkomen van leed en pijn zijn overwegingen die bij uitstek een rol spelen in de ethische toetsing van dierproeven. Het hanteren van een utilistische benadering ligt dan ook zeer voor de hand. Voor de aanhangers ervan spreekt het haast vanzelf dat ook dieren moreel gezien meetellen, want ook dieren kunnen plezier, leed en pijn ervaren. Volgens Peter Singer (1990) is het vermogen om (pijn) te kunnen lijden niet alleen een

noodzakelijke maar ook een voldoende reden om dieren tot onze morele kring te kunnen rekenen. Heel belangrijk is dat in gevolgenethische theorieën zoals die van Singer, gelijksoortige belangen van alle betrokkenen in gelijke mate meetellen in de afweging. Als het om leed gaat met dezelfde duur en intensiteit, dan weegt het leed van een muis niet minder zwaar dan dat van een mens. Het leed van mensen zwaarder laten wegen dan dat van muizen komt volgens Singer neer op “speciesisme”. Dat betekent ten onrechte onderscheid maken op grond van een verschil in soort, net zoals racisme betekent dat je ten onrechte onderscheid maakt tussen mensen op basis van ras of huidskleur. In beide gevallen gaat het om het maken van een onderscheid op basis van een criterium dat moreel niet relevant is.

Bij het bepalen van de moreel juiste handeling kan men zich baseren op de directe concrete gevolgen van elke individuele handeling (handelings-utilisme), maar het is ook mogelijk dat men algemene regels opstelt waarvan duidelijk is dat ze in het algemeen de beste resultaten opleveren (regelutilisme). Beide benaderingen vindt men terug in de ethische toetsing van dierproeven. Protocollen worden op hun concrete gevolgen beoordeeld maar er zijn ook algemeen geldende regels, bijvoorbeeld dat indien erkende alternatieven voor een dierproef bestaan, die moeten worden toegepast.

De gevolgenethische benadering is op het eerste gezicht een tamelijk heldere benadering die goed aansluit bij de praktijk van dierproeven waar immers het ongerief voor het dier wordt afgewogen tegen de belangen voor de mens. Ondanks deze duidelijkheid brengt deze benadering in de praktijk problemen met zich mee. Een belangrijk vraagstuk is hoe je zulke verschillende zaken als ongerief voor dieren en menselijke belangen tegen elkaar kunt afwegen. Hoeveel ongerief is een nieuw medicijn waard? Hoeveel ongerief mag er staan tegenover een publicatie in een prestigieus wetenschappelijk tijdschrift? Op die vragen zijn geen eenduidige antwoorden te geven.

Een tweede probleem is dat het moeten afwegen van de gevolgen veronderstelt dat we die ook kunnen inschatten. Dat is niet altijd het geval. Bij dierproeven leert de ervaring dat – uitzonderingen daargelaten – we de kans op ongerief relatief goed kunnen inschatten, maar moeilijk kunnen inschatten hoe groot de kans is dat proef ook tot de verwachte baten voor mensen leidt. Hoe zeker zijn de verwachtingen van de onderzoekers, hoe vaak loopt een onderzoek op niets uit? En, worden dit soort onzekerheden wel voldoende meegenomen in de afweging?

Er zijn ook problemen van meer principiële aard aan de gevolgenethiek verbonden. Een strikte toepassing kan er bijvoorbeeld toe leiden dat

dierproeven ten behoeve van triviale menselijke belangen ook gerechtvaardigd kunnen worden indien het aantal belanghebbenden maar groot genoeg is, ook als ze zeer ernstig leed voor het dier met zich meebrengen. Het gaat immers om de netto balans van lasten en baten voor alle betrokkenen. In onze wetgeving zien we dan ook dat er grenzen worden gesteld aan de consequentialistische benadering: dierproeven voor cosmetische producten zijn bijvoorbeeld niet toegestaan, alhoewel het geaggregeerde belang van een groot aantal mensen die graag lekker willen ruiken misschien wel groter zou kunnen zijn dan het belang van een tiental dieren om gevrijwaard te blijven van matig of zelfs ernstig ongerief. Ook vindt men bepaalde vormen van ongerief zo ernstig dat aan extra eisen moet worden voldaan als men een proef wil doen waarbij dat ongerief optreedt. Voor proeven met zeer ernstig ongerief stelt de wet bijvoorbeeld dat die slechts mogen worden gedaan als wordt aangetoond dat zij essentiële behoeften van mens of dier betreffen. Er zijn dus grenzen aan de toepassing van de gevolgenethiek.

Een andere kwestie is dat we in de praktijk soms de keuze hebben tussen een proef met weinig dieren maar met relatief veel ongerief, en een proef met relatief weinig ongerief maar wel veel meer dieren. De gevolgenethische benadering blijkt in zulke gevallen geen handreiking te geven. Daarbij komt dat het opgetelde ongerief van alle bij de proef betrokken dieren een fictie is. Er is namelijk geen wezen dat dat opgetelde ongerief ervaart. Het is dus de vraag of je ongerief bij meerdere dieren wel zomaar bij elkaar mag optellen en vervolgens kunt afwegen tegen het geluk of welzijn van de mensen die baat kunnen hebben bij de dierproef, zoals de gevolgenethiek veronderstelt. Voor menselijke belangen en geluk geldt hetzelfde probleem. Het is daarom de vraag of het aantal mensen dat belang heeft bij een dierproef wel een relevant gegeven is. Moet HIV bijvoorbeeld in de afweging een zwaarder gewicht krijgen dan een ziekte die even ernstig is, maar weinig voorkomt?

Een belangrijke kwestie is tenslotte of een moreel onderscheid tussen diersoorten gemaakt kan worden. Wie bijvoorbeeld de voorkeur heeft voor een proef met muizen in plaats van met resusapen kan dat moeilijk rechtvaardigen met een gevolgenethische benadering. Gelijke hoeveelheden leed van de muis en de resusaap hebben immers een gelijk gewicht in de afweging. Het leed van een aap zwaarder laten wegen dan dat van een muis is “speciesisme”. Deze problemen, vragen en bevindingen laten zien dat we met een gevolgenethische benadering alleen geen recht doen aan alle morele intuïties die een rol spelen bij de ethische toetsing van dierproeven.

Plichtethiek

Hiermee komt een ander belangrijk theoretisch perspectief, de *plichtethiek* of *deontologische ethiek*, in zicht. Deze gaat niet zozeer uit van de gevolgen van een handeling maar benadrukt dat de handeling zelf aan bepaalde criteria moet voldoen. We vinden het bijvoorbeeld belangrijk dat er rechtvaardig gehandeld wordt. Gelijke gevallen behoren gelijk behandeld te worden, ook als de gevolgen van ongelijke behandeling uiteindelijk beter uitpakken voor een grote groep mensen. Ook vinden we het belangrijk dat normale volwassen mensen gerespecteerd worden als personen die in staat zijn zelf beslissingen te nemen. De netto som van positieve gevolgen rechtvaardigt nog niet dat we een inbreuk mogen plegen op de beslissingsvrijheid of autonomie van mensen.

Respect voor autonomie is in de medische ethiek een belangrijk principe. In de dierethiek wordt op vergelijkbare wijze naar respect voor de intrinsieke waarde van dieren gewezen. Het begrip *intrinsieke waarde* of *eigenwaarde* geeft invulling aan de morele intuïtie dat ook als het welzijn van het dier niet in het geding is of als er geen pijn of ongerief wordt ervaren door het dier, de morele aanvaardbaarheid van een dierproef toch bevraagd kan worden. Dieren louter als instrument gebruiken, is moreel problematisch omdat dieren geen dingen zijn. In de discussie over genetische modificatie van dieren is naast het begrip intrinsieke waarde het begrip integriteit geïntroduceerd. Daaronder wordt de heelheid, compleetheid en authenticiteit van het dier verstaan. Integriteit verwijst dus naar de biologische kenmerken van een dier en eventueel naar de bij het dier horende omgeving. De mate waarin de biologische kenmerken van een dier worden aangetast of aangepast, kan worden beschouwd als een indicator van de mate van aantasting van de integriteit van het dier. Alhoewel integriteit betrekking heeft op de biologische, en dus soortspecifieke kenmerken van het dier, kan er geen onderscheid gemaakt worden tussen diersoorten. De integriteit van een nematode is niet minder belangrijk dan die van een muis.

De intrinsieke waarde van een dier kan echter ook verbonden worden aan het dier als een entiteit die een bepaalde kwaliteit van leven kan ervaren en daar niet onverschillig tegenover staat. Tom Regan (1983) gebruikt in dit verband de term *subject-of-a-life*. De term subject heeft betrekking op wezens die subjectieve ervaringen hebben, kwaliteit van leven kunnen ervaren en relaties met anderen kunnen onderhouden. Om die reden dient het dier volgens Regan met respect behandeld te worden en mag het niet

louter als instrument worden behandeld, net zoals we ook de autonomie van mensen dienen te respecteren.

De eerdere genoemde keuze tussen een proef met weinig dieren en relatief veel ongerief of veel dieren met relatief weinig ongerief zal in de plichtethische benadering vermoedelijk ten gunste van de proef met meer dieren uitvallen. De reden is dat beginselen van waaruit in de plichtsethiek wordt geredeneerd betrekking hebben op individuele dieren. Zij zijn een subject, een groep is dat niet. Ongerief is niet optelbaar. Licht ongerief voor meerdere dieren zal daarom wellicht de voorkeur krijgen.

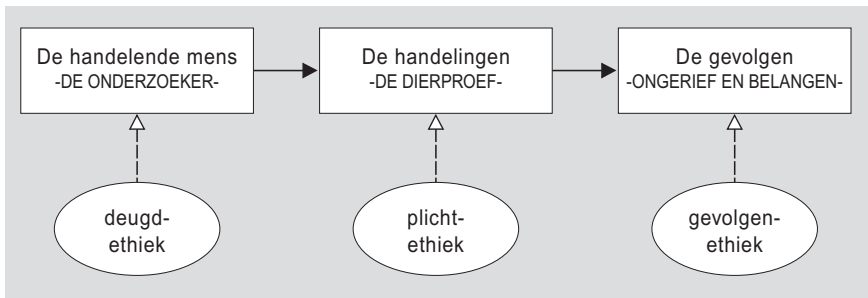
Deugdethiek

Een derde benadering in de ethiek is de deugdethiek. In de *deugdethische benadering* gaat het in de eerste plaats om de vraag “wat voor een soort persoon behoor ik te zijn?” Als iemand niet liegt, alleen maar omdat hij bang is dat hij door anderen nagewezen wordt als het uitkomt dat hij liegt, dan is de deugdethicus daar niet van onder de indruk. We hebben eerlijke mensen nodig, die uit zichzelf en uit overtuiging de waarheid vertellen, en geen externe regels die ons vertellen wat we moeten doen. In de deugdethiek gaat het dus om de idealen en de persoonlijke motieven die ten grondslag liggen aan het handelen. Klassieke voorbeelden van deugden zijn eerlijkheid, moed en betrouwbaarheid. Hoewel deugdethici daar soms anders over denken, staat in onze opvatting de deugdethiek niet zozeer tegenover de andere twee benaderingen, maar vult zij deze aan door aandacht te vragen voor de handelende mens en zijn intenties. Van een onderzoeker die met proefdieren werkt mag men bijvoorbeeld een bepaalde basishouding verwachten, die zich laat omschrijven met termen als respectvol, bewust en integer. Attitudevorming heeft ook een belangrijke plaats in de zogenaamde artikel 9 opleiding, die onderzoekers moeten volgen voordat zij dierproeven mogen doen. We moeten er van op aan kunnen dat zij het vertrouwen waard zijn om met de dieren om te gaan, dat zij de dieren op zorgzame en integere wijze behandelen, ongerief tot een minimum zullen beperken, en ook van de proef zullen afzien als mocht blijken dat het ongerief hoger is dan werd gedacht of als zich alternatieven aandienen.

Deugdethische overwegingen een rol laten spelen bij de ethische toetsing van individuele dierproeven ligt echter moeilijk. De ethische toets betreft de dierproef en niet de morele kwaliteiten van de uitvoerders. Toch speelt dit indirect wel een rol. DEC's hebben doorgaans jarenlange ervaring met de onderzoekers waarvan zij de onderzoeksplannen toetsen. Zij zullen

dus ook zeker een beeld hebben van wat wel de *kredietwaardigheid* van die onderzoekers wordt genoemd en zullen dat een rol laten spelen bij hun behandeling van de onderzoeksplannen, bijvoorbeeld door extra kritisch te zijn of voorwaarden te stellen.

Bovenstaande drie benaderingen zijn tamelijk klassiek en vormen aangrijpingspunten van morele reflectie op een keten van drie elementen, zie figuur 1:

Figuur 1. Drie klassieke theoretische benaderingen in de ethiek en hun aangrijpingspunten in de afweging bij dierproeven.

Pragmatische ethiek

Bovenstaande schets van een aantal relevante ethische theorieën laat zien dat een theoretische reflectie tot tegenstrijdige uitkomsten kan leiden. De plicht-ethiek problematiseert feitelijk elke dierproef. Zij zijn een ‘noodzakelijk kwaad’ gezien vanuit het perspectief van intrinsieke waarde. De gevolgenethiek daarentegen impliceert dat een dierproef ook moreel juist of zelfs moreel verplicht kan zijn indien de positieve gevolgen opwegen tegen de negatieve gevolgen. Critici wijzen er echter vaak op dat men in de gevolgenethische afweging menselijke belangen stelselmatig zwaarder laat wegen dan vergelijkbare belangen van dieren. Het verwijt van ‘speciesisme’ klinkt dan ook vaak.

Maar niet alleen zijn er verschillen van opvatting tussen stakeholders omtrent de wenselijkheid van dierproeven op basis van theoretische overwegingen, mensen zijn ook lang niet altijd zelf consequent. Zij hanteren verschillende overwegingen voor vergelijkbare dieren. Het maakt in de praktijk voor een dier nogal uit of het als huisdier, productiedier, proefdier of als wild dier wordt geboren, laat staan als schadelijk dier (Swart 2007). Ook onderzoekers wijzen vaak op de ogenschijnlijke tegenstrijdigheid dat sommige handelingen die in de praktijk van dierproeven niet geoorloofd zijn, tot de reguliere praktijk van andere domeinen behoren.

Kennelijk spelen in de praktijk omstandigheden een belangrijke rol en hebben verschillende groepen dieren zo op het eerste gezicht verschillende 'morele rechten' ondanks dat ze over vergelijkbare vermogens beschikken. Kenmerkend voor de geschetste theorieën is dat zij alle een specifiek aspect van de ethische reflectie als uitgangspunt nemen: deugd, handeling of de gevolgen van handeling. Indien we deze ethische theorieën zien als recepten voor een juist moreel oordeel en als uitgangspunt nemen dat er maar één ethische theorie de juiste kan zijn, dan lopen we vast in conflicten, onoverbrugbare opvattingen (zoals over speciesisme) en soms voorbeelden van willekeur. In de pragmatische ethiek wordt de focus op theorieën daarom verlaten, neemt men gewoonten en praktische omstandigheden als uitgangspunt en tracht men ruimte te scheppen voor de articulatie van verschillende belangen en percepties (Keulartz et al, 2004). De manier waarop in verschillende praktijken met dieren wordt omgegaan is vaak verklaarbaar vanuit de geschiedenis en de specifieke omstandigheden van die praktijk. Zo gebruikt men bij de jacht, de visserij en de bestrijding van schadelijke dieren methoden om dieren te doden die bij dierproeven in geen geval geoorloofd zijn. Deze pragmatische benadering geeft daarmee ruimte voor leerprocessen en alternatieve uitgangspunten, zodat we beter kunnen omgaan met nieuwe praktijken en omstandigheden, die zich door maatschappelijke en technologische ontwikkelingen steeds zullen voordoen (Swierstra 2004).

Aan een pragmatische benadering kleven echter ook nadelen. In de eerste plaats worden aan dieren gerelateerde praktijken door mensen gedefinieerd en is er voor een opvatting van het goede vanuit het perspectief van het dier weinig ruimte. Ten tweede zijn praktijken en de bijbehorende standaarden niet scherp te onderscheiden. De landbouw met haar gangbare, ecologische, biologische en geïntegreerde versies is daar een voorbeeld van. Mensen nemen ook gelijktijdig deel aan verschillende praktijken (school, werk, etc.) en hebben daarom ook gelijktijdig soms conflicterende waardesystemen tot hun beschikking. Maar het belangrijkste gevaar van een pragmatische benadering is gelegen in dat wat kenmerkend is voor die benadering, namelijk de afwijzing van algemene abstracte normen. Daarmee dreigt het kind met het bekende badwater te worden weggespoeld. Breed gedeelde, praktijk-onafhankelijke normen en waarden maken een kritische benadering van praktijken mogelijk. Want, binnen een praktijk kunnen weliswaar interne percepties van het goede leven bestaan, de vraag of die praktijk moreel aanvaardbaar is, blijft betekenisvol. Dat jaarlijks

miljoenen ratten en muizen een pijnlijke dood sterven in het kader van ongediertebestrijding is weliswaar verklaarbaar vanuit die praktijk: we hebben geen haalbare, betere methoden en er staan grote (gezondheids) belangen van mensen en andere dieren in de natuur op het spel. Maar het moet wel mogelijk blijven om kritisch naar die praktijk te kijken en te stellen dat de dodingsmethode eigenlijk onaanvaardbaar is en dat we een morele plicht hebben om met voorrang te zoeken naar betere oplossingen. Zo heeft de kritiek vanuit theoretisch perspectief van met name Singer en Regan veel dierpraktijken de afgelopen 30 jaar ingrijpend veranderd. Ook in pragmatische benaderingen moeten ethische theorieën en principiële uitgangspunten een rol kunnen spelen, maar niet als a-priori claims van het juiste handelen. De verschillende ethische theorieën kunnen beter gezien worden als verschillende manieren om een moreel probleem te benaderen. Door vanuit verschillende theoretische perspectieven naar een moreel probleem te kijken wordt onze aandacht gevestigd op verschillende relevante aspecten die misschien over het hoofd gezien zouden zijn bij een benadering vanuit slechts één theoretisch perspectief.

Conclusie

Het proces waarin de DEC uiteindelijk tot een oordeel komt over een specifieke dierproef moet niet een afweging in de louter gevolgenethische betekenis zijn. Het gaat er niet alleen om de negatieve gevolgen voor de dieren af te wegen tegen de positieve gevolgen voor mensen. Dat is een benadering vanuit slechts één, vrij eenzijdig theoretisch perspectief. We hebben gezien dat er meer theoretische perspectieven zijn die alle de aandacht vestigen op verschillende moreel relevante kenmerken van een probleemsituatie. In de praktijk van DEC's blijkt het overigens ook echt zo te zijn dat allerlei overwegingen die hun basis vinden in verschillende perspectieven een rol spelen bij de toetsing van dierproeven: de houding en de kredietwaardigheid van de onderzoeker, de diersoort, de bestaande praktijk en wettelijke regels, de beschikbare hoeveelheid tijd en geld. Al die verschillende overwegingen worden in een proces van wegen en heroverwegen meegenomen om uiteindelijk tot een oordeel te komen over de toelaatbaarheid van de dierproef. Dat maakt de ethische afweging van een DEC soms ingewikkeld en moeilijk navolgbaar. Dat lijkt een nadeel maar moet naar ons idee worden gezien als een onvermijdelijke consequentie van het feit dat ethisch afwegen een menselijke activiteit is. Dat laatste moeten we zo houden.

Literatuur

- Keulartz, J., Schermer, M., Korthals, M., Swierstra, T. (2004) 'Ethics in Technological Culture: A Programmatic Proposal for a Pragmatist Approach.' *Science Technology Human Values*, 29 3-29.
- Regan T. (1983) 'The Case for Animal Rights'. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Singer P. (1990) *Animal Liberation. New Revised Edition*. Avon Book, New York
- Smit C. (1989) *Dierproeven. Honderd jaar discussie*. La Rivière & Voorhoeve, Kampen.
- Swart J.A.A. (2007) Dieren in context. Over de waarde van dieren. Pre-advies uitgebracht t.b.v. de jaarvergadering van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek op 2 november 2006 . NVBE: Amsterdam.
- Swierstra T. Slachtoffer of burger (2004) 'Een essay over het nader gebruik van lichaamsmateriaal ten behoeve van genomics onderzoek'. Pre-advies van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek (NVBe), Amsterdam.

De status van het dier¹

Tjard de Cock Buning

Als we om ons heen kijken zien we dieren die een plaats hebben in ons gezin, of als topsporter (paarden), als voedsel producent (varkens, koeien, kippen), als proefdier (muizen en ratten), als schadedier (bisamrat), als heilig dier (bijvoorbeeld de spin Anansi). Noem een willekeurig dier en een ieder weet feilloos de status van het dier in te schatten. Dieren met een hoge status worden als popsterren benaderd en dieren met een lage status zijn niet meer dan gedulde of vervolgte wezens. Wat zijn de diepere mechanismen achter deze intuïtieve waarderingen van dieren, en wat leert ons dat over onze 'ethiek' zoals we die rechtvaardigen in officiële commissies zoals dierexperimentencommissies (DEC's)?

De status van het dier is geen aangeboren grootheid zoals oogkleur en lichaamsbouw, maar een *sociaal culturele grootheid* die toegekend en ontnomen kan worden. Wij als culturele groep bepalen hoe hoog die status is. Het is daarbij ook een *gradueel* begrip. Hogere en lagere toedeling van status is mogelijk. Het valt echter niet samen met het concept "intrinsieke waarde" dat in dieren wel of niet erkend kan worden. Men kan niet over een dier zeggen dat zij een beetje intrinsieke (of eigen) waarde heeft. Mensen, dieren en objecten kunnen in graduele zin wel meer of minder status toebedeeld krijgen. Aan de top van die gradaties wordt soms een overgang gelegd. Als een musicus, een paard of een oud huis langzaam in status groeit, kan het zijn dat deze na een bepaalde "drempelwaarde" een onaanastbare superstatus krijgen: Denk hierbij aan popsterren, dressuurpaarden en monumentale panden. Deze in de belangstelling staande topstatus versluiert soms het graduele karakter van het concept status. Ten derde is status een *relatief* begrip. Ik schrijf een leraar van mijn zoontje van 7 jaar een andere status toe dan mijn zoontje aan zijn meester geeft.

1 Dit hoofdstuk is een bewerking van de oratie "De status van het Dier" uitgesproken op 11 april 2000 bij de aanvaarding van het bijzonder hoogleraarschap Dierproefvraagstukken aan de Universiteit van Utrecht, namens de Stichting Dier en Wetenschap.

Onderzoekers kennen een laboratorium konijn een lagere status toe dan een ander aan zijn huiskonijn toekent. De socioloog ziet gedragsveranderingen wanneer mensen met verschillende status elkaar ontmoeten. De gedragsonderzoeker ziet bij groepsdieren zoals mensen en wolven statusverschillen die onderdanig of overheersend gedrag opwekken. Ontmoetingen met mensen van gelijke status, daarentegen, leiden niet tot gedragsveranderingen; wij blijven ons gedragen zoals we altijd doen. Het besef dat status geen absolute maat heeft maar een cultureel groepsfenomeen is, betekent voor mensen in een subcultuur die de status van dieren laag inschatten (pluimveehouders, dierexperimentele onderzoekers) dat zij even weinig “harde” argumenten hebben als de mensen van de subcultuur die de dieren hoger inschatten (dierenbeschermers). Zolang die twee culturen strikt gescheiden leven binnen en buiten de laboratoriummuren zal elke ontmoeting tot een cultuurschok leiden en als gevolg daarvan tot vermijdingsgedrag aanzetten. Men houdt zijn mond buiten het laboratorium en op het volgende familiefeestje.

De wetgever heeft zich in het verleden afgevraagd of de status van dier ook verbeterd kan worden in de discussie rond biotechnologie². In debat rond de genetisch gemodificeerde stier Herman stuwden de strijdende partijen van onderzoekers en dierenbeschermers de status op naar het niveau van een superster. Jaren later besloot de overheid zelfs dat deze niet als gewone stier geslacht mocht worden. Hij kreeg een mooie stal in het Museum Naturalis. (Glastra van Loon & Kuiper, 1995) Het boeiende van het concept status is dat er *dynamiek* in zit.

Wat bepaalt die dynamiek?

De status van het dier lijkt bepaald te worden door een historisch culturele component, die wij door verhalen en opvoeding meekrijgen. Deze vormt ons van buiten in een levensfase waarin ons dat onbewust overkomt. Op deze component wordt door ons eigen inzicht, in een latere bewustere levensfase, status aan toegevoegd of van afgenomen. De grootte van deze individuele component wordt bepaald door de interne dynamiek van drie variabelen: de persoonlijke band, de kennis over het dier en het aantal dieren dat er van de soort bestaat. Hoe groter de persoonlijke band met dieren en hoe meer biologische kennis van het dier hoe meer de persoonlijke

2 In de Nota van Toelichting van het Besluit Biotechnologie (1997) wordt de Commissie Biotechnologie bij Dieren de functie toegedacht om aan “Opheldering en versterking van de morele positie van het dier ten opzichte van de opkomende biotechnologie” te werken.

achting voor het dier groeit. Tegelijk zien we dat de individueel ervaren status van het dier naar grote hoogten schiet als het aantal dieren op de wereld van die bepaalde soort richting nul gaat. Deze interne dynamiek kan benaderd worden in een model die de status van een dier beschrijft als een functie van vier variabelen: een historisch/culturele component, de persoonlijke band, de kennis over het dier, en het aantal dat beschikbaar is.

Status =

$$f(\text{Cultureel} + \text{Individueel}) = f(\text{Historisch cultureel} + \frac{\text{Persoonlijke band} + \text{Kennis}}{\text{Aantal}})$$

Hieronder zal ik de verschillende determinanten kort bespreken.

De historisch culturele component

Er zijn culturen en praktijken waar een bepaald dier “van zelfsprekend en over vele jaren” een hoge of lage status heeft. Stephen R. Kellert (1985) heeft in de VS vanaf de jaren 80 al veel onderzoek naar deze culturele waar-detoedeling gedaan. U kent allemaal de voorbeelden van de heilige koe in India, de heilige katten en krokodillen in Egypte en de spin Anansi in Afrika. Daartegenover zijn er ook “paria’s” onder de culturele beelden van dieren: ratten, spinnen in Europa. In zo’n cultureel kader wordt men geboren, krijgt men via sprookjes, tekenfilms en computerspelletjes als kind een status niveau aangereikt bij elke diersoort. Tegen deze achtergrondwaarde zal een ieder in resonantie met zijn of haar omgeving variaties ontwikkelen. Huisdieren waar een band mee wordt opgebouwd zullen een hogere status verwerven dan huisdieren van anderen.

De persoonlijke band

Het hebben van een band is een contract dat wederzijdse verplichtingen scheidt. De filosoof Levinas legde de wortels van de ethiek in de ontmoeting met de ander. Daar waar die ontmoeting verder gaat dan alleen een vluchtig oogcontact lever ik mijn eigen egoïstische vrijheid in voor de invloed van de ander. Ik laat toe dat de ander mijn gevoelens bespeelt. Ook de ander opent de defensieve verhulling en wordt bewust kwetsbaar voor de verrijking van mij. Een ontmoeting verandert de mens. Meerdere ontmoetingen geven een band, een relatie, een “contract van wederzijdse temming” (Keij, 1995).

Sommige dieren zijn niet te temmen. Het ligt niet in het soortspecifieke gedrag om hun vrijheid in te ruilen voor geborgenheid en bescherming

door de mens. Van sommige diersoorten kunnen we constateren dat die bereid zijn om hun vrijheid in te leveren voor een band met de mens. In deze zin kan men domesticatie zien als een proces van wederzijdse verplichtingen waar dier en mens op elkaar zijn betrokken en met elkaar contractueel (in morele zin) zijn verbonden. In dit domesticatie contract is de laatste vijftig jaar veel gebeurd. De systematische registratie van fokgegevens en de groeiende mogelijkheden om sperma en eicellen over de hele wereld op te sturen, hebben geleid tot een *systeem*³ waar men enerzijds extremen kon gaan fokken en zich anderzijds steeds minder persoonlijk als contractpartner aangesproken voelde. Sommige biotechnologen verdedigen de stelling dat genetische modificatie toch niet iets nieuws is, “want wij domesticeren toch al eeuwen dieren”. Los van de drogredenering dat het “moreel goed” zou zijn als we iets al jaren doen (voor slavenhandel en chemische insectenbestrijding gaat het in ieder geval zeker niet op), getuigt het van weinig inzicht in de evolutionaire betekenis van het proces van domesticatie voor de status van de mens. Antropologen die de evolutie van de vroegste mensen trachten te begrijpen, bestuderen in het heden bij afgelegen stammen de overgang van jager-verzamelaars naar boerensamenlevingen. De voorwaarde voor het ontstaan van de cultuur, schrift en handel is de domesticatie van dieren. De uitspraken van de aangehaalde biotechnoloog gaat voorbij aan de wederzijdsheid van deze co-evolutie.

Die wederzijdsheid van een mens-dier band is heel krachtig verwoord door De Saint-Exupéry (1945) in de dialoog die de Kleine Prins heeft met een langskomende vos:

“Wat betekent dat - tam maken?”

“Er wordt inderdaad te weinig aandacht aan geschonken” zei de vos.

“Het betekent ‘een band aangaan’.”

“Een band aangaan?”

“Precies” zei de vos “Voor mij ben je nu nog, zomaar een kleine jongen, die niet anders is dan honderdduizend andere kleine jongetjes. En ik heb je niet nodig. En jij, van jouw kant, heb mij niet nodig. Voor jou ben ik niet meer dan een vos, net als honderdduizend andere vossen. Maar als je mij

3 Levinas bekritiseert met name de groeiende “immoraliteit” in grote systemen, omdat persoonlijke banden daar naar de achtergrond verhuizen, en regels tenslotte de mogelijkheid van empathie in de weg gaan staan.

zou tam maken, dan zullen we elkaar nodig hebben. Voor mij zal je uniek op deze wereld worden. Voor jou zal ik uniek zijn...”⁴

Onze stadscultuur stimuleert de jeugd om deze banden aan te gaan. Tekenfilms, paardenkampen, kinderboerderijen, natuurfilms faciliteren deze banden. Daarom ben ik, en velen met mij, biologie gaan studeren. En dan, paradoxaal, ga je proefdieren gebruiken. Dan hebben we het niet meer over “Minie muis”. Dan is een laboratoriumkat opeens heel iets anders dan een huispoes. Ze gaan ook niet meer gewoon dood om vervolgens in een schoenendoos plechtig begraven te worden in de achtertuin, nee ze worden *opgeofferd* en voor *destructie* afgevoerd. Ons wordt geleerd: “proefdieren zijn anders en zij zijn voor het onderzoek geboren”.

De antropoloog Arluke (1985,1992), heeft op fascinerende wijze deze ‘onlogische dubbelheid’ of cognitieve dissonantie onderzocht. Vanuit de antropologie is het een bekend fenomeen dat existentiële ervaringen, zoals bij leven en dood onderwerpen, spanningen oproepen tussen emoties en ratio of culturele regels. Die spanningen kunnen onder andere bezworen worden door ze te ritualiseren. Rituelen hebben vaak herkenbare basisstructuren, waarvan de concrete invulling (kruis of zwaard) per groep verschilt. Volgens Arluke staat het altaar met kruisbeeld nu in het lab, de tempel der wijsheid, een bureau met foto’s over muizen, muizenknuffels en screensavers met muizen. Hier zit de hogepriester in opleiding die de dieren in de naam van de wetenschap opoffert, om daarmee voorspoed en gezondheid te verwerven. De naamloze muizen worden roemloos op gezette tijden geruimd, het liefst door hulppersoneel zoals dierverzorgers en biotechnici. De onschuld en de blik vol vertrouwen van het dier hoeft op die manier niet meer gekruist te worden met die van de onderzoeker.

Ook DEC’s functioneren in deze laboratoriumcultuur. Niet verbazend is het om te zien dat de existentiële beleving van de dierproef is omgeven met rituelen. Het ont-dierlijken van individuele dieren in ‘proefobjecten’ met codes, het protocolleren van handelingen die pijn en leed kunnen opwekken, het scheiden van oordelen en uitvoeren in DEC en biotechnici. Ritualisatie is, antropologisch gezien, niet meer dan het “parkeren” van heftige emoties. Het ritueel smeert de heftigheid van leven-dood problematiek uit in de tijd door faseringen aan te brengen en benoemt de pijn in rituele

4 Fragment vrij vertaald uit de “Le petit prince” A. de Saint-Exupéry

formuleringen (vgl. het Latijn in de oude hoogmis). Dit is allemaal herkenbaar in het functioneren van de DEC. Gewoon Nederlands wordt omgezet tot “ongeriefschalen”, “opofferen” en “doden zonder ongerief”. Het parkeren in het ritueel heeft als functie om met de heftigheid van de situatie om te kunnen gaan en tijd te vinden om het te verwerken en tenslotte met afstand een oordeel te kunnen geven. Dat laatste moet dan wel gebeuren, want als proef na proef geritualiseerd wordt, blijft er weinig tijd voor bezinning over en kan ritualisatie tot een sussende verdoving vervallen.

Kenniscomponent

Er zijn ook dieren waar wij geen historische status aan toeschrijven en waar wij ook geen directe ervaringsband mee hebben. Het is echter opmerkelijk dat het hebben van kennis over het leven van dat dier een hoge status kan opleveren voor dat dier. De eerder genoemde Stephen R. Kellert heeft in de jaren 70 onderzocht of systematisch laag scorende diersoorten in waardering verhoogd kunnen worden door aan basisschoolkinderen lessen met Natuurlijke Historie over bijvoorbeeld spinnen aan te bieden. Het blijkt inderdaad mogelijk te zijn om een lage status via dergelijke voorlichting te verhogen.

Ook hier komen dierexperimentele onderzoekers in een vreemd proces terecht. Hun eigen onderzoek genereert een heleboel kennis over het dier. De aanpalende literatuur waarmee het eigen onderzoek gepositioneerd wordt ten opzichte van de andere onderzoekingen in de wereld stapelt zich op in het geheugen van de bioloog. Hoe meer de complexiteit van het dier beseft wordt, des te meer de onderzoeker het dier hoger acht. En des te minder de onderzoeker ook geneigd zal zijn de dieren “onzorgvuldig” te gebruiken: de dieren groeien in status.

Deze voorstelling van zaken gaat echter minder op bij moleculair biologen. Ten eerste ligt hun focus op detailprocessen binnen de cel, en krijgen zij eerder ontzag voor de moleculaire mechanismen dan voor het gehele dier. Ten tweede komen zij zelden in aanraking met genetisch gemodificeerde muizen. De fok wordt door dierverzorgers begeleidt en de onderzoeker bestudeert slechts de cellen van die dieren door de lens van de microscoop.

Het zelfde geldt voor dierexperimentele onderzoekers uit de medische opleiding. Voor hen is de mens, met name de zieke mens, het referentiepunt. Het dier heeft een waarde voor zover het er in slaagt om een menselijke ziekte na te bootsen. Meer kennis over de dodelijke vormen van darmkanker in de genetisch veranderde muis met menselijke kankergenen, levert ontzag op voor het mechanisme van de *menselijke* kankergenen. De

status van de muis verhoogt hierdoor niet zozeer. De status verlaagt wellicht omdat de muizen “slechts” dragers zijn van het gen.

Aantal dieren

Er bestaat een interessant psychologisch fenomeen dat mede de dynamiek van de status van het dier bepaalt. Zodra ons te oren komt dat van een dier nog maar enkele exemplaren bestaan, schiet de status van die soort en van de nog levende exemplaren omhoog. Een variatie op dit fenomeen komt naar voren bij het verschil in status tussen originelen en kopieën. Kopieën van meesterwerken in de kunst, schrijven wij een lagere status toe. Het aantal lijkt een belangrijke variabele te zijn voor de toegekende status.

Ik heb eens tijdens een excursie paleontologie in een beek gestaan waar de steentjes allemaal fossielen waren: belemnieten, de fossiele punten van inktvissen uit het Krijt. Ieder van de groep nam er maar vier of vijf mee. Waarom niet meer? Omdat je te midden van de veelheid het unieke niet meer ziet. We vonden allemaal dat “zo’n” fossiel ook niet “bijzonder” was. Maar dat veranderde volledig toen we een hele dag een reusachtige grinthoop vergeefs aan het doorzoeken waren. Daar vond ik als enige een klein rood fossiel sponsje. De vondst was uniek en ik werd uniek. Ik en mijn sponsje hebben nog dagen van de statusverhoging mogen genieten.

Bedreigde diersoorten kunnen op een hogere status rekenen dan onbedreigde diersoorten. Dieren die meerdere malen per jaar een nest met veel nakomelingen, zoals muizen en ratten, worden als plaagdieren aangemerkt. Vrije bejaging is toegestaan en lijkt nauwelijks de soort te bedreigen. Dit is volkomen anders met dieren die pas op leeftijd een enkel jong krijgen (leeuwen, olifanten, orang-oetangs, walvissen). De dood van een ouder of een kind kan dan de overleving van een groep in gevaar brengen. Het Wereld Natuurfonds heeft deze kwetsbare dieren hoog in het vaandel staan.

De Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD) adviseerde eens een aanvrager om zijn aanvraag voor de ontwikkeling van medisch interessante stoffen in de melkklier van koeien te splitsen in twee afzonderlijk aanvragen. Eén die handelt over transgene muizen met die bewuste stof in hun melk en een tweede die gaat over dezelfde genetische modificatie bij koeien. Volgens de aanvragers was dit een onzinnige opsplitsing omdat het experiment met muizen een voorfase is van het experiment met koeien. Het belang van het muizenexperiment is nihil als er geen experiment met koeien achteraan zou kunnen komen. Het experiment met koeien is alleen

verdedigbaar als het muizenexperiment succesvol is geweest. De commissie daarentegen weet uit de casus met de stier Herman, dat koeien in de Nederlandse cultuur een hogere status hebben dan muizen (Brom 1996). In hun opdracht om de aanvraag te beoordelen op “ethische aspecten” en de “opheldering van de morele positie van het dier” ligt een splitsing in twee casussen voor de hand. De hogere status van de koe blijkt vervolgens uit het positieve advies om de muizen *wel* transgeen te maken en het *negatieve* advies om dit met koeien te doen.

De toekomst

Wij zijn de eeuw van de informatica ingegaan. De kennis die wetenschappers, biologen, vergaren over dieren groeit met de dag. Deze kennis wordt in een hoger tempo dan twintig jaar geleden via populaire wetenschapbladen (New Scientist, Natuur en Techniek, Kijk) en wetenschappelijke bijlagen van dagbladen, internet en niet te vergeten televisiezenders zoals Animal Planet aan de burger en nieuwe generatie van “studiehuis” scholieren doorgegeven. Als er nog dieren zijn waarvan geen fascinerende beschrijving van hun leven bestaat, dan zal deze er in de komende vijftig jaar zeker komen. Deze trend voorspelt ons ook dat de cumulerende *kennis* de status van alle dieren zal gaan verhogen. Kon men vijftig jaar geleden nog in volle overtuiging DDT inzetten om de malariamuskiet in Afrika te bestrijden. Tegenwoordig weten we echter zo veel van het netwerk waarin parasiet, muskiet, mens, resistentie en immuunsysteem elkaar moduleren, dat een lineaire oorzaak en gevolg redenering inmiddels als een achterhaald simplisme wordt beschouwd. De consequentie van de netwerkbenadering is echter dat de status van het meest kleine schepsel op deze wereld verhoogd wordt tot een essentiële schakel in de overleving van de bekende topscoorders in het dierenrijk. Denk bijvoorbeeld aan de rol van het krill (kleine zeekeeftjes) rond de poolzeeën voor de overleving van de walvissen.

Als men ergens zijn hand voor in het vuur zou kunnen steken dan is het wel de zekerheid dat de komende vijftig jaar Nederland en Europa verder zal verstedelijken. Wat er aan natuur nog is, zal meer en meer in parkbeheer terechtkomen. Het is zelfs maar de vraag of Afrika en Zuid-Amerika nog wel echte wilde dieren zullen kennen. Monitoring vanuit satellieten zal de gangen van de grotere dieren vastleggen en “Wild Life Rangers” zullen op lokaal niveau de ecologische netwerken bewaken. Er is in die situatie dan geen sprake meer van wilde dieren. Er zal een tijd aanbreken waarbij ook alle dieren in de natuur vertrouwd zullen zijn met de mens die om

hen heen rijdt, loopt en filmt. De categorie “wild” bestaat niet meer. Men kan alleen nog spreken in een virtuele zin over dieren die, *als* men ze niet opgemerkt en beschermd had, de potentie in zich hebben om tot een echt wild dier uit te groeien. Dat is echter een lot dat geen enkel dier meer zal treffen. Alle dieren zijn gedoemd “gehouden dieren” te worden. Het concept “gehouden dier” speelt een rol in de rechtsfilosofie. De Flora & Fauna Wet bevat regels voor de omgang met *wilde* planten en dieren. De Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren bevat regels voor onze omgang met alle *gehouden* dieren. De eerste wetgeving zal de komende jaren steeds leger worden. Zelfs de doortrekkende strandlopertjes kunnen in een Europa zonder grenzen beschouwd worden als beschermde diertjes die langs biologische hoofdstructuren van reservaat naar reservaat vliegen. Nu al hebben vogelaars een band met de teruggevangen vogels nadat zij het vorige jaar nog als “wilde vogels” waren geringd. De gedachte dat een zuiderbuur “hun” diertjes tijdens de trek uit de lucht kan schieten om ze vervolgens klaar te maken voor een feestmaal, doet het bloed koken. Het gaat niet meer om de dood van *een* vogel in Frankrijk. Nee, het gaat om *mijn* vogel. In de toekomst zullen alle dieren, voor iedereen *mijn*-dieren zijn.

Een andere onbetwistbare voorspelling voor deze eeuw is dat de lengte van de lijst met bedreigde diersoorten alleen maar zal groeien. Ook dit zal er toe leiden dat alle dieren uiteindelijk een hoge status zullen verwerven. Ook ongewervelde dieren, die nu (nog) geen bescherming als proefdier kennen, zullen een hogere status verkrijgen indien ze in aantallen achteruit gaan en de kennis over hun biologische functioneren toeneemt. Pokken komen niet meer voor in de wereld. Dankzij een wereldwijd gezondheidsprogramma is het ons gelukt om op de drempel van de 21ste eeuw een algemeen erkende kwaadaardige ziekte van de aardbodem te verwijderen. Althans, op twee plaatsen bevinden zich ingevroren stammen van pokken. Moesten deze dan ook vernietigd worden? Na veel discussie heeft men het besluit voorlopig opgeschort. Men weet nooit of men het pokken virus later nog nodig heeft. Dit leert ons een cynische les. Zelfs bij een discussie over de keus om het dodelijke pokkenvirus wel of niet te vernietigen, blijkt dat de uniekheid (het argument van het aantal) het wint van de kwaadaardigheid van de levensvorm. Als dat waar is voor kwaadaardige levensvormen, dan zullen onschuldige dieren, zoals een worm of inktvis, een onkwetsbare status verwerven.

Gezien de demografische ontwikkelingen lijkt het dus onvermijdelijk dat de status van dieren de komende jaren zal blijven stijgen, temeer daar onze kennis over dieren en hun functie in ecologische netwerken steeds

groter wordt. Tegelijkertijd zal de biodiversiteit en de biomassa aan dieren constant afnemen. De overgebleven dieren zullen steeds meer onder direct beheer van mensen worden geplaatst waardoor de mensheid in de komende eeuw integraal de functie van dierbeschermer zal gaan invullen.

Wel voorzie ik twee ontwikkelingen die de huidige groei aan proefdiergebruik af doet nemen. In de komende jaren zal de aandacht voor verfijning van proefopzetten in relatie tot technologische hoogstandjes in genetische modificatie leiden tot volledig nieuwe typen van proefdieren en proefopzetten. Waarbij in de meeste gevallen van biomedisch onderzoek de dieren nauwelijks hoeven te beseffen dat zij in een proef zitten. Subtiele veranderingen aan het genoom van de muizen geeft op subtiel detectieniveau veel informatie over de niet-pathologische dynamiek van fysiologische processen. De extreme pathologie zoals we die in de klassieke dierproeven tegenkomen hoeven niet meer zo nodig omdat de kennis over de mechanismen op moleculair niveau steeds meer toeneemt. De onderzoeksvragen zullen dan ook steeds meer op dat niveau gesteld worden en steeds minder is daarvoor een leedveroorzakend symptoom noodzakelijk als eindpunt. Uiteindelijk is het denkbaar dat de dierproeven overbodig worden omdat moleculaire diagnoses, directe therapie en monitoring in de patiënt zelf mogelijk wordt. Het risico op leed, waarvoor de code van Helsinki de kwetsbare proefpersoon beschermt, is dan sterk gereduceerd. Dan lijkt de tijd rijp om een discussie te starten tussen de medisch ethische commissies en de dierexperimentencommissies over de reële meerwaarde en risico's van dier- en mensproeven in de overgang naar *clinical trials*. Dieren en patiënten kunnen er van profiteren als het overbodige deel van de verplichte dierproeven kan worden overgeslagen.

Literatuur

- Arluke A.B.(1988) Sacrificial Symbolism in animal experimentation: object of pet? *Anthrozoos*, vol 2, nr. 2, 98-117
- Arluke A.B.(1992) Trapped in a Guilt Cage. *New Scientist*, 134, 1815-1818
- Brom Fr.W.A.(1996) *Onherstelbaar verbeterd: Biotechnologie bij dieren als een moreel probleem.* (Proefschrift, Universiteit van Utrecht)
- Glastra van Loon, K. & K. Kuiper (1995) Herman; de biografie van een genetisch gemanipuleerde stier. Uitg. L.J. Veen, Amsterdam S.R.
- Kellert (1985) American attitudes toward and knowledge of animals: an update. In : M.W. Fox & L.D. Michley (eds.) *Advances in Animal Welfare Science 1984.* Martinus Neijhoff Publ., Amsterdam, p 177-213.
- Keij, J. (1995) *De structuur van Levinas denken; in het perspectief van een ontwikkelingsgang* Kok Angora, Kampen.
- Saint-Exupéry, A. de (1945) *Le petit prince*, Gallimard, Paris

De rol van het begrip ‘intrinsieke waarde’ in de dierethiek

*Bert Musschenga*¹

In de beginperiode zag men dierenbescherming als iets dat mensen aan zichzelf verplicht zijn. Dierenmishandeling was onmenselijk, mensenwaardig. De plichten van mensen tegenover dieren waren in die visie indirect, afgeleid van de plichten van mensen ten opzichte van zichzelf. Pas later brak het besef door dat er dingen zijn die mensen dieren omwille van henzelf niet mogen aandoen. Dieren zijn moreel beschermwaardig, ze hebben morele status. Maar hoe fundeert de intuïtie *dat* mensen niet maar alles met dieren mogen doen? En *wat* mogen ze dan niet met dieren doen? Of positief geformuleerd: welke directe plichten hebben mensen tegenover dieren? Bij de beantwoording van beide vragen heeft het begrip ‘intrinsieke waarde’ een belangrijke rol gespeeld.

Morele begrippen ontlenen hun betekenis aan de normatief-ethische theorie waarbinnen ze ingekaderd zijn. En dat geldt ook voor het begrip van intrinsieke waarde. We komen het begrip zowel ingekaderd tegen in een deontologische theorie van morele verplichting als in een teleologische theorie van morele verplichting. Een deontologische theorie van morele verplichting schrijft voor welke plichten mensen hebben tegenover wezens met een intrinsieke waarde. Een teleologische theorie van morele verplichting stelt dat mensen verplicht zijn hun handelen te richten op de maximalisatie van non-morele intrinsieke waarden. Geluk, welzijn en schoonheid zijn bijvoorbeeld nonmorele waarden. Helaas lopen de beide concepties van intrinsieke waarde niet alleen in het alledaagse spraakgebruik, maar ook in ethische verhandelingen vaak door elkaar. Maar dat terzijde. In de dierethiek is de deontologische conceptie van intrinsieke waarde de belangrijkste. Ik zal nu eerst laten zien welke rol de deontologische conceptie van intrinsieke waarde in de dierethiek speelt en waar grenzen liggen van het beroep dat men daarop kan doen. Vervolgens zal ik laten zien dat bepaalde morele intuïties met betrekking tot wat men met

1 Dit artikel is grotendeels gebaseerd op: Albert W. Musschenga. 2002. Naturalness: Beyond animal welfare. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 15:171-186.

dieren wel of niet mag doen alleen binnen een teleologische theorie van morele verplichting gefundeerd kunnen worden.

Intrinsieke waarde als criterium voor morele beschermwaardigheid

Rationele wezens hebben *Würde* zegt de 18de eeuwse Duitse filosoof Immanuel Kant in zijn *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (Kant 1785). Dat betekent dat ze niet alleen als middel, maar ook als een doel in zichzelf behandeld moeten worden. Alhoewel het volgens Kant theoretisch mogelijk is dat er andere wezens dan mensen zijn, heeft hij het uitsluitend over mensen. Hoewel 'waardigheid' de beste vertaling van *Würde* is, wordt het hebben van *Würde* vaak gelijk gesteld met het hebben van intrinsieke waarde. Veel dierethici vinden dat het 'niet alleen als middel, maar ook als een doel in zichzelf' precies aanduidt hoe zij willen dat dieren (niet) behandeld zouden moeten worden. De vraag is of dat voor alle dieren geldt. Alleen voor dieren die het vermogen hebben om te lijden, is het antwoord dat velen in het voetspoor van de 18de eeuwse Engelse filosoof Jeremy Bentham (Bentham 2005) geven. Peter Singer vindt dat dat vermogen een noodzakelijke en voldoende voorwaarde is voor het toekennen van morele status (Singer 1975). Benthams 'capacity to suffer' wordt dan het criterium voor insluiting in de morele gemeenschap, in plaats van Kants criterium van rationaliteit. Alle wezens die het vermogen hebben om pijn te lijden mogen niet alleen als middel gebruikt worden. Wat houdt dat dan precies in? Dat mensen zich moeten onthouden van handelingen die bij dieren pijn en lijden veroorzaken. Dieren lijden bijvoorbeeld als ze ziek zijn, maar ook als ze zelfverminkend gedrag of stereotiep gedrag vertonen. Zolang dergelijke verschijnselen en gedragingen zich niet voordoen, is er niets aan de hand; mag je concluderen dat er sprake is van subjectief ervaren welzijn. Critici van dat standpunt vinden dat je niet op grond van de afwezigheid van negatieve verschijnselen en gedragingen mag concluderen dat er sprake is van welzijn. Van iemand die gevangen zit zeggen we ook niet dat het uitstekend met hem gaat als hij alleen gezond is, niet agressief is en geen pogingen tot zelfdoding onderneemt. Sommige critici gaan nog een stap verder en stellen dat een begrip van welzijn waarin dat wordt ingevuld in termen van subjectieve – positieve of negatieve – ervaringstoestanden ontoereikend is. Welzijn is bij mensen ook meer dan 'je goed voelen', welzijn is ook zoiets als 'tot je recht komen' en 'je plek gevonden hebben'. Ook bij dieren houdt 'tot hun recht komen' meer in dan 'zich lekker voelen'. Wat houdt het 'tot hun recht komen' bij dieren in? Voordat ik op die vraag

inga, keer ik even terug naar de kwestie van het criterium voor insluiting in de morele gemeenschap.

Boven zei ik dat denkers als Peter Singer in het voetspoor van Bentham het vermogen om pijn te ervaren een noodzakelijke en voldoende voorwaarde voor morele beschermwaardigheid vinden. Andere denkers vinden dat criterium te eng. Het zijn vooral milieufilosofen geweest die gezocht hebben naar een criterium dat zo ruim is dat het niet alleen in de dierethiek maar ook in de natuurethiek gebruikt zou kunnen worden. Degene die zich bij het zoeken naar een criterium het nauwst heeft willen aansluiten bij de Kantiaanse ethiek is de filosoof Paul Taylor (Taylor 1986). Hij introduceert de notie van 'een goed van zichzelf'. Entiteiten waarbij het zin heeft te stellen dat ze tot bloei of tot hun recht kunnen komen, hebben zo'n 'goed van zichzelf'. Alle entiteiten die 'een goed van zichzelf' hebben, zegt Taylor, hebben 'inherent worth'. Zoals bij Kant personen aanspraak kunnen maken op respect, zo kunnen bij Taylor alle entiteiten die 'inherent worth' hebben, aanspraak maken op respect voor hun leven en bloei. Waar Taylor van 'inherent worth' spreekt, spreken anderen van 'intrinsieke waarde'. Alle entiteiten die een goed van zichzelf hebben, hebben intrinsieke waarde en kunnen op grond daarvan aanspraak maken op respect voor hun leven en bloei.

Respect voor het dier

Bij dierethici die op de lijn van Taylor zitten, reikt respect voor leven en bloei van dieren verder dan het bewaken van hun subjectief welzijn. Zorg voor dieren moet zich ook uitstrekken tot de *voorwaarden* waaronder dieren 'tot bloei' kunnen komen. De expert in dierenwelzijn Frazer en zijn collega's formuleerden het als volgt: Dieren moeten zich niet alleen *goed voelen* – vrij zijn van intense angst, pijn en andere negatieve ervaringen –, ze moeten ook *goed functioneren* – een bevredigende gezondheid hebben, normale groei, en normaal functionerende fysiologische en gedragssystemen hebben –, maar ook moeten ze *een natuurlijk leven kunnen leiden* door de ontwikkeling van hun soortspecifieke vermogens en aanpassingspatronen (Frazer et al. 1997; zie ook de 'five freedoms' uit het rapport van de Engelse commissie Brambell van 1965). Een van de noties die zijn ontwikkeld om te verwoorden waar het om gaat bij aandacht die verder strekt dan subjectief welzijn is 'de integriteit van het dier'. Integriteit verwijst naar de aanwezigheid van fysieke en psychische vermogens die nodig zijn wil een dier tot z'n recht kunnen komen. De Utrechtse dierethici Rutgers en Heeger

omschrijven integriteit als de heelheid en compleetheid van de soortspecifieke balans van een dier, als ook diens vermogen om zich onafhankelijk te handhaven in een omgeving die bij de soort past (Rutgers en Heeger 1999). Die definitie bestaat uit drie onderling verbonden en complementaire elementen: 1) heelheid en compleetheid, 2) balans in soortspecificiteit en 3) het vermogen om zich onafhankelijk (van de mens) te kunnen handhaven. Respect voor de integriteit van het dier houdt niet alleen in dat we ons onthouden van handelingen die een inbreuk maken op de fysieke heelheid en compleetheid van het dier, maar ook dat we de voorwaarden scheppen waaronder dieren hun soortspecifiek gedrag kunnen laten zien.

Rutgers en Heeger beschouwen integriteit niet als een alternatief criterium voor insluiting in de morele gemeenschap, maar als een heuristisch instrument om de condities op het spoor te komen waaronder dieren een leven kunnen leiden dat overeenstemt met hun soortspecifieke vermogens.

De natuurlijke leefomgeving als referentiepunt

Degenen die vinden dat respect voor de integriteit van het dier het leidende beginsel van de dierethiek moet zijn, menen dat je als je wilt weten wat dat voor gedomesticeerde dieren inhoudt, het beste kunt kijken naar het gedrag van hun in het wild levende soortgenoten en naar de omstandigheden waaronder die leven. De gedachte is dat de evolutie dieren heeft uitgerust met motieven en verlangens om gedragingen te vertonen die aangepast zijn aan het leven in een specifieke omgeving die hun 'natuurlijke omgeving' genoemd wordt. Aangenomen wordt dat die motieven en verlangens nog bij gedomesticeerde dieren aanwezig zijn, ook als de adaptieve functie daarvan verdwenen is. Bij het denken over het welzijn en tot bloei komen van dieren wordt die natuurlijke omgeving dan 'referentieomgeving'. Dat wil zeggen dat de feitelijke omstandigheden waaronder dieren leven, wordt beoordeeld naar de mate waarin die overeenkomen met de referentieomgeving. De bioloog en wetenschapsfilosoof Philip Kitcher (Kitcher 1999) heeft erop gewezen dat het niet mogelijk is om eerst de natuurlijke leefomgeving van dieren op te sporen en vervolgens vast te stellen wat hun soortspecifieke vermogens en gedragingen zijn. In werkelijkheid gaat het zo dat we al een idee hebben van wat de soortspecifieke vermogens en gedragingen zijn en dan gaan zoeken naar de omgeving waarin die het beste tot hun recht komen. Vervolgens stellen we dat de omgeving waaronder hun gedomesticeerde soortgenoten tot hun recht komen, die natuurlijke leefomgeving zo veel mogelijk moet benaderen. Is dat zo?

Er is veel onderzoek gedaan naar de verrijking van de leefomgeving van dieren in dierentuinen. Sommige dierentuinen zijn van de gedachte uitgegaan dat de beste leefomgeving voor een diersoort een omgeving is die de natuurlijke omgeving het meest benadert. De etholoog Trevor Poole (1998) betoogt dat deze benadering om twee redenen niet deugt. Allereerst kun je de natuurlijke leefomgeving maar tot op zekere hoogte nabootsen omdat in een dierentuinomgeving natuurlijke vijanden, ziekten en andere levens- en welzijn bedreigende factoren afwezig zijn. Ten tweede, zeker zoogdieren hebben het vermogen om hun gedrag aan een breed scala van situaties aan te passen. Chimpansees in dierentuinen kunnen heel veel plezier beleven aan het spelen van computerspelletjes. Dat kun je moeilijk tot hun soortspecifieke gedrag rekenen. Waarom zouden we aan dierentuinen die hun dieren een zo natuurlijk mogelijke leefomgeving bieden de voorkeur geven boven tuinen die in de behoeften van hun dieren voorzien door hun leefomgeving op een kunstmatige manier te verrijken? Niet om redenen van het welzijn van die dieren. Als we toch aan de eerste categorie dierentuinen de voorkeur geven, dan is dat we omdat we waarde hechten aan natuurlijkheid. In de volgende paragraaf laat ik zien dat sommige pleidooien van respect voor de integriteit van gedomesticeerde dieren ook niet goed te begrijpen zijn los van geloof in de waarde van natuurlijkheid.

Integriteit van het dier en de eis van ervaarbaarheid

Auteurs als Heeger en Rutgers die vinden dat respect voor integriteit een leidend beginsel moet zijn in de dierethiek, zijn gespitst op het signaleren van condities waaronder dieren moeten leven die niet in overeenstemming zijn met hun soortspecifieke vermogens. Varkens moeten kunnen wroeten; kippen moeten in de aarde kunnen pikken. Voorbeelden van praktijken waartegen ze zich verzetten zijn het onthoornen van koeien, het knippen van de snavels van kippen, het fokken van dikbilkoeien die niet meer zonder een keizersnede nageslacht ter wereld kunnen brengen, het castreren van mannelijke biggetjes en het inkorten van de staarten van schapen. Dat zijn praktijken die óf beogen om de gevolgen te beperken van agressie bij dieren die in te kleine ruimte moeten leven, óf de kans op ziekte moeten verkleinen óf de productie van dieren moeten verhogen. Als je integriteit opvat als respect voor het natuurlijk functioneren van dieren, dan betekent dat dat varkens moeten kunnen wroeten, dat kippen in de grond moeten kunnen graven en pikken en dat koeien op natuurlijke wijze moeten kunnen baren. Maar het is niet duidelijk dat bijvoorbeeld onthoornen het

natuurlijk functioneren van dieren schaadt. Het lijkt me dat verzet daartegen niet zo gemakkelijk herleid kan worden tot respect voor de heilheid en compleetheid van het dier.

De proponenten van respect voor de integriteit van het dier willen aandacht voor een breder begrip van dierenwelzijn. Maar wat houdt dat bredere begrip van welzijn in? Welzijn is meer dan afwezigheid van ziektes, stereotypisch gedrag etc. Welzijn is meer dan gezond zijn. Uit het feit dat varkens in een fokstal lichamelijk gezond zijn en zich ook niet agressief gedragen, mag je niet zonder meer afleiden dat het hen ook wel gaat. Het maakt varkens wat uit of ze wel of niet in de modder kunnen wroeten. Als ze kans krijgen om in de modder te wroeten, zullen ze dat doen. Veel van de verbeteringen in leefomstandigheden of veel van de verboden die bepleit worden met een beroep op respect voor de integriteit van het dieren, doen er ook voor het dier zelf toe. Ze merken daar wat van. Onthoornen is een pijnlijke ingreep, maar merken koeien daar later wat van? De gele labels die koeien in hun oren dragen zijn ontsierend, maar merken ze er iets van? Er zijn bepaalde handelingen waarvan we niet willen dat ze met dieren gedaan worden die ik niet met dierenwelzijn in verband kan brengen. Met wat dan wel? Wij hebben ideaalbeelden van dieren en van de relatie tussen mens en dier. En praktijken die daarmee niet in overeenstemming zijn, keuren we af. We zijn terug bij Kants indirecte plichten van mensen tegenover dieren.

Natuurlijkheid als nonmorele intrinsieke waarde

We willen dat dieren zo natuurlijk mogelijk moeten kunnen leven en dat ze niet verminkt worden om ze productiever of beter hanteerbaar te maken. Voor een deel kunnen die verlangens gerechtvaardigd worden met een beroep op het welzijn van dieren, voor een ander deel vloeien ze eerder voort uit de waarde die mensen hechten aan natuurlijk leven van dieren en aan een natuurlijk uiterlijk. Respect voor de integriteit van een dier houdt enerzijds in respect voor diens welzijn, anderzijds 'respect' voor diens natuurlijkheid. Natuurlijkheid is een nonmorele, een esthetische intrinsieke waarde. Iets heeft intrinsieke waarde als het waarde in zichzelf heeft, dat wil zeggen niet afgeleid is van een andere waarde. De intrinsieke waarde van iets verschaft ons redenen dat na te streven en te behouden. Ik maak onderscheid tussen de intrinsieke waarde van iets en wat ik de constituenten van die waarde noem. Laat ik als voorbeeld nemen een boom die in een zeer droog gebied groeit op een plek waar blijkbaar wat water in de grond zit. Het is de enige boom van die soort in dat gebied. Daarmee

heb ik al een van de waardeconstituenten, namelijk zeldzaamheid. Het is tevens een hele oude boom. Ouderdom is ook een waardeconstituent. Ook heeft de boom een volle kroon. Opnieuw een waardeconstituent. Door de intrinsieke waarde van die boom uiteen te leggen in waardeconstituenten maak ik het voor anderen mogelijk om te bezien of ze met mijn oordeel wel of niet kunnen instemmen. Intrinsieke waarden zijn uiteindelijk wat het menselijk leven goed maakt. Als we het hebben over de intrinsieke waarde van in het wild levende dieren, dan kunnen we denken aan diens snelheid, wendbaarheid, de schoonheid van diens kleuren, de complexiteit van diens baltsgedrag, de ingeniositeit van diens nest, etc. Dat zijn waarden die het dier verwezenlijkt als het in het wild leeft. Die waarden samen constitueren diens intrinsieke waarde. Binnen een teleologische theorie van morele verplichtingen zijn mensen verplicht om het nonmorele goede te bewaren en te bevorderen. Onze intuïties dat we respect moeten hebben voor de natuurlijke – hele en ongeschonden – verschijning ook van gedomesticeerde dieren en voor hun natuurlijk functioneren kunnen maar voor een deel gefundeerd worden op een directe plicht die we hebben om ons om het welzijn van dieren te bekommeren. Voor een ander deel kunnen ze alleen gefundeerd worden in de plicht die we hebben om de intrinsieke waarde van levende en niet-levende dingen te bevorderen en te bewaren.

Intrinsieke waarde, integriteit en dierproeven

Wat voor nut heeft het begrip intrinsieke waarde voor dierexperimentencommissies die moeten beoordelen of het belang van een experiment opweegt tegen het leed en het ongerief dat het voor de proefdieren met zich meebrengt? Het feit dat een dier intrinsieke waarde heeft, wordt onder andere gebruikt om duidelijk te maken dat dieren moreel beschermwaardig zijn en dat men hele goede argumenten moet hebben om het veroorzaken van ongerief en leed bij dieren te kunnen rechtvaardigen. Zonder de overtuiging dat dieren intrinsieke waarde hebben, zouden er geen dierexperimentencommissies zijn ingesteld, maar van nut bij specifieke afwegingsproblemen is dat begrip verder niet. Ook het begrip integriteit van het dier dat als een poging beschouwd kan worden de intrinsieke waarde van het dier te operationaliseren, lijkt bij de beoordeling van dierproeven geen rol te spelen, op z'n best bij de beoordeling van de omstandigheden waaronder ze gehouden worden. Er is echter een context waarin wél veelvuldig een beroep wordt gedaan op de integriteit van het dier. Bij veel dierexperimenten is er tegenwoordig sprake van ingrepen op genniveau. Vaak, maar niet

uitsluitend, hebben die experimenten ten doel om ziektes te bestuderen. Denk aan de stier Herman wiens genen zodanig gemodificeerd waren dat de melk van zijn vrouwelijke nakomelingen een hoog gehalte aan lactoferrine zou bevatten. Tegenstanders van dit soort experimenten menen dat ze in strijd zijn met (het respect voor) de integriteit van het dier. Soms doelen zij daarbij op de integriteit van het individuele dier, soms ook op de integriteit van een soort of van het genenmateriaal van een soort. De houdbaarheid van het beroep op de integriteit van het dier als argument tegen genetische modificatie wordt uitputtend besproken door de filosoof Rob de Vries (De Vries 2006, 2008). Hij laat zien dat men met een beroep op de integriteit van het dier moreel bezwaar tegen genetische modificatie kan aantekenen als de ingreep leidt tot aantasting van het natuurlijk uiterlijk en natuurlijk functioneren van het dier. Maar in die gevallen waarin genetische modificatie *niet* tot aantasting van het natuurlijk uiterlijk en natuurlijk functioneren leidt, kan men bezwaren tegen die modificatie ook niet met een beroep op de integriteit van het dier funderen. Het beroep op de integriteit van het dier kan geen argument zijn tegen *alle* vormen van genetische modificatie.

Sommige auteurs hebben bezwaar tegen genetische modificatie omdat daardoor het *telos*, het eigen goed van de soort wordt aangetast. Tegen dat bezwaar valt in te brengen dat een nieuwe of veranderde soort een eigen *telos*, een eigen goed, en dus een eigen integriteit zal hebben. Het is mogelijk dat dieren van de gemodificeerde soort welzijnsproblemen hebben. Het risico daarvan is een argument om bijzonder voorzichtig te zijn met genetische modificatie. Maar het is geen argument tegen genetische modificatie als zodanig.

Concluderend: begrippen als intrinsieke waarde en integriteit van het dier hebben een belangrijke rol gespeeld bij de opkomst en de ontwikkeling van de dierethiek. In afwegingsproblemen waarmee dierexperimentencommissies geconfronteerd worden, kunnen ze slechts een bescheiden rol spelen. Daarvoor zijn meer specifieke en meer verfijnde begrippen nodig.

Literatuur

- Bentham, J. 2005. *An introduction to the principles of morals and legislation* [1789]. Adamant Media Corporation.
- Frazer, D., D. M. Weary, E. A. Pajor, and B. N. Milligan. 1997. A scientific conception of animal welfare that reflects ethical concerns. *Animal Welfare* 6: 187–205.
- Kant, I. 1785. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Akademie Ausgabe Bd. IV.
- Kitcher, P. 1999. Essence and Perfection. *Ethics* 110: 59–84
- Poole, T.B. 1998. Meeting a mammal's psychological needs. In Shepherdson, D.J., Mellen, J.D. & Hutchins, M. (eds.). *Second Nature*. Washington/London: Smithsonian Institute, 1998, pp. 83–97.
- Rutgers, B. & Heeger, R. 1999, Inherent worth and respect for animal integrity. In Dol, M, Fentener van Vlissingen, M. Kasanmoentalib, S, Visser, Th. & Zwart, H. (eds.), *Recognizing the Intrinsic Value of Nature*. Assen: Van Gorcum, pp. 41–53.
- Singer, P. 1975. *Animal Liberation*. New York: Avon Book.
- Taylor, P. 1986. *Respect for nature*. Princeton: Princeton University Press.
- Vries, R.B.M de. 2006. Genetic engineering and the integrity of animals. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 19: 469-493.
- Vries, R.B.M de. 2008 *Genetic engineering and our duties to laboratory animals. A theoretical and empirical analysis of the concepts of intrinsic value and animal integrity*, dissertation Radboud University, Nijmegen.

Dierenbewustzijn: erkennen zonder kennen

Vincent Pompe

Er zijn slechts weinigen, wetenschappers en leken, die betwijfelen dat (hogere) dieren een bewustzijn hebben. Het gedrag van dieren toont duidelijk dat ze iets zien, horen, ruiken en voelen; dat ze doelgericht zijn om bijvoorbeeld te eten of iets te vermijden; dat ze complexe acties uitvoeren zoals het in de gaten houden van een prooi en het bepalen van het aanvalsmoment. Volgens Searle (2002) tonen deze gedragingen aan dat dieren een subjectief besef hebben van iets (bewustzijn), dat ze zich kunnen richten op een object of een toestand (intentionaliteit) en dat ze tijdelijke aaneenschakelingen van mentale toestanden hebben die systematisch aan elkaar gekoppeld zijn (mentaal proces). Dat er nog vele vragen zijn rondom dierenbewustzijn laat Searle koud: “we don’t yet know how it works, but we do know that it works” (p.70). Deze pragmatische stelling is een uitweg, maar wel een verwarrende. In het eerste deel van zijn stelling refereert het woord ‘know’ naar kennis terwijl het in het tweede deel gaat om een geloof of vermoeden. Het zijn juist deze vormen van *weten* die maken dat het concept bewustzijn een van de meest complexe onderwerpen binnen de verschillende wetenschappen is. Dit blijkt ook uit de verschillende termen waarmee bewustzijn wordt uitgedrukt, zoals *awareness* en *consciousness* (Jennings 1998), *perceptive* en *reflective consciousness* (Griffin, 2001), *phenomenal* en *access consciousness* (Block 1995). Alle concepten bij elkaar genomen, gaat het voornamelijk om het onderscheid tussen bewustzijnstoestand en bewustzijnservaring. Een bewustzijnstoestand is een situatie van wakker zijn, waarin prikkels vanuit de omgeving en het lichaam, zowel affectief als cognitief, worden ontvangen en verwerkt in gedrag. Bij een bewustzijnservaring is er een besef van de bewustzijnstoestand: een notie dat de prikkel is binnengekomen en hoe daarop te reageren. De vraag die uit de vormen van bewustzijn rolt is: of en in welke mate (hogere) dieren naast een bewustzijnstoestand en een bewustzijnservaring hebben? De vraag wordt door leken vaak bevestigend ingevuld maar in de wetenschap heerst grote onenigheid (Jennings 1998, Cartmill 2000, Griffin 2001).

Onenigheid in de wetenschap over dierenbewustzijn kan problemen opleveren voor de ethische afweging van bijvoorbeeld dierexperimenten.

Velen koppelen de morele status van dieren direct aan bewustzijns capaciteiten en daarmee aan het vermogen om te kunnen lijden. Bij sommigen geldt zelfs: hoe meer bewustzijn, des te hoger de status. Twijfelen aan de bewustzijnsvermogens van dieren betekent voor hen twijfelen aan de morele status. Het kentheoretische aspect van het bewustzijnsvraagstuk wordt hierdoor nauw verbonden met het ethische.

In dit hoofdstuk zal ik het dierenbewustzijnsvraagstuk zowel vanuit een kentheoretische als een ethische invalshoek belichten. De vragen hierbij zijn: in hoeverre kunnen we vaststellen op welk niveau het dier bewustzijn bezit: *toestand* en *ervaring*?; kunnen dieren wel lijden als ze alleen een bewustzijnstoestand hebben en geen bewustzijnservaring? Maar nog belangrijker, wat betekent het antwoord op deze vragen voor de ethische afweging? Ik bekijk het verschijnsel bewustzijn zowel vanuit een zoologisch als een filosofisch perspectief, dus zowel vanuit de (moleculaire) anatomische en fysiologische structuur als vanuit het gedrag met aandacht voor de talige opvatting van bewustzijn. Analyse zal leiden tot een besef dat het bewustzijnsdebat in een permanente wetenschappelijke onzekerheid uitmondt. Deze onzekerheid heeft voor de ethiek niet veel te betekenen, omdat afwegingen meer vanuit empathie dan vanuit wetenschappelijke kennis gemaakt worden. Kennen en erkennen kunnen in het dierenbewustzijnsvraagstuk los van elkaar staan.

Bewustzijn vanuit de structuur

Dat bewustzijn verbonden is met hersenstructuren en de daarbij onderliggende fysiologie, daar is weinig discussie over. Maar wel over de vraag: kan de zoölogie bepalen of dieren naast een bewustzijnstoestand ook een bewustzijnservaring hebben?

Panksepp (2005) presenteert in een uitgebreid essay aanwijzingen, die het aannemelijk maken dat dieren impressies hebben van hun gemoedstoestand (affect). Dieren beschikken over een primair bewustzijnsproces dat zich niet alleen richt op ruwe sensorische en perceptuele gevoelens maar ook op interne emotionele en motivationele ervaringen. Hiermee claimt Panksepp dat dieren naast het hebben van bewustzijnstoestanden deze ook kunnen ervaren. Hij hanteert hierbij een modernere versie van het analogiepostulaat die hij *triangulatie* noemt: de link tussen humane psyche - neuroanatomie / chemie – diergedrag. Mentale belevingen in de mens kunnen gecodeerd worden naar de onderliggende neurale systemen. Deze systemen zijn ook terug te vinden in dieren en het blijkt dat deze systemen

een essentiële schakel vormen voor gelijksoortige gedragingen bij dieren. Dit geldt vooral voor gedrag als exploratie, angst, woede, lust, zorg, paniek en spel waarvoor voldoende experimenteel bewijs voor handen is. Zo reageren vele zoogdieren op dezelfde drugsverslaving en beloningsprikkelers als mensen, omdat de hersenen van beide type wezens opiaatreceptoren hebben en cellen die gevoelig zijn voor dopamine-activiteit. Daarnaast blijkt uit scanningtechnologieën als MRI en PET dat humane emoties afhankelijk zijn van subcorticale hersensystemen die we ook bij dieren vinden. Ook zijn er duidelijke overeenkomsten tussen menselijk en dierlijk gedrag als het gaat om pijn, zoals geluidsproductie, het ‘verplegen’ van een wond, en een leergedrag om de pijnprikkel in de toekomst te vermijden. De overeenkomst is dermate sterk dat we op dieren pijnverlichtende preparaten ontwikkelen die op mensen dezelfde succesvolle werking hebben.

De overeenkomsten laten onverlet dat er ook verschillen zijn. Berridge (2003) toont een belangrijk verschil aan. De hersenen van mensen en vertebraten hebben weliswaar dezelfde structuur, waarmee de evolutionaire verwantschap wordt bevestigd, maar het verschil zit in de mate van *Encephalisatie*, dat is de expansie van de neocortex en de structuren van de voorhersenen, zoals de prefrontale lob. Bij de mens is die uitbreiding veel groter dan bij andere dieren. Daarnaast blijkt dat de functie van de neocortex voor de mens essentieel voor emoties is. Bij beschadiging van de humane neocortex verliest de mens veel van zijn (emotionele) functies, wat zelfs kan leiden tot een vegetatieve toestand. Bij andere dieren treedt na beschadiging van de neocortex geen verlies van emotioneel gedrag op. Kortom, terwijl mens en dier dezelfde structuur bezitten, ligt het verschil in de grootte van het activiteitsgebied. Berridge toont hiermee aan dat evolutionaire continuïteit tussen structuren van dier en mens, waar Panksepp zich op richt, nog niet wil zeggen dat er geen verschil is tussen de toestanden. Continuïteit sluit dan ook verschil niet uit en bevestigt het zelfs als het gaat om een opeenstapeling van structuren en een intensivering van processen. Evolutionaire continuïteit kan dan ook nooit een bewijs zijn voor bewustzijnservaring, maar slechts een aanleiding voor verder onderzoek (cf. Allen 2004).

Wat vast staat is dat bepaalde bewustzijnstoestanden bij mens en dier gelijk zijn. Hoewel de wetenschap niet kan bepalen welke subjectieve kwaliteiten het dier geeft aan zijn ervaring, kunnen we volgens Panksepp wel vaststellen of een dier iets plezierig of aversief vindt. Dat mag wel zo wezen maar daaruit valt niet te concluderen dat dieren plezierige en aversieve toestanden ook als zodanig *ervaren*.

Bewustzijn vanuit het gedrag

In het bewustzijnsvraagstuk zou wellicht de ethologie meer inzicht kunnen verschaffen in de subjectieve beleving van het dier. Een belangrijk uitgangspunt is het feit dat dieren kunnen leren. Voor sommigen is onderzoek naar het leervermogen de sleutel om te bepalen of dieren bewustzijn hebben (Allen 2004, Shriver 2006). Leren wordt beschouwd als het vermogen van het organisme om relaties op te merken tussen prikkels en eigen ervaringen. Associatieve leerprocessen zijn sterk gecorreleerd met bewustzijn en als die processen ook nog betrekking hebben op het vermijden van pijn dan krijgt daarmee kennis over bewustzijn, en bewust lijden, een nieuwe dimensie.

Carruthers (2008) heeft verschillende leerproeven met vogels, ratten, dolfinen en apen bestudeerd om na te gaan in hoeverre daarmee bewezen kan worden dat dieren meta-cognitie hebben. Carruthers' centrale punt in zijn werk over dierenbewustzijn, is het onderscheid tussen *1^e-orde* bewustzijn en een hogere-orde die hij *fenomenaal* bewustzijn noemt (Carruthers 2004a, 2004c). De *1^e-orde* is de basisvorm van bewustzijn die hij definieert als een wakende toestand in tegenstelling tot slapen. In een wakende toestand zijn veel dieren bewust van dingen in hun omgeving. Carruthers schrijft dit niet alleen toe aan vertebraten maar ook aan ongewervelde dieren zoals mieren, wespen en bijen. Bij een fenomenaal bewustzijn wordt de *1^e-orde* verbonden met qualia of subjectieve kwaliteiten zoals verrukkelijk, walgelijk, overweldigend, schitterend enz. Fenomenaal bewustzijn onderga je; je doorleeft de toestand. Om fenomenaal bewustzijn te hebben moet dit verbonden zijn met een *hogere-orde gedachte* of reflectie. Carruthers illustreert dit met het onderscheid in het pakken van een rode tomaat uit een verzameling vruchten. Mens en dier, een aap bijvoorbeeld, maken dezelfde keuze. Maar, het dier wordt gewoonweg aangetrokken door de roodheid, terwijl de mens er ook termen als rijp, sappig of watertandend aan verbindt (dieren hebben volgens Carruthers geen concept van deze qualia). Het verschil in de keuze van mens en dier ligt in het onderscheid tussen dat *wat is* en dat *wat schijnt te zijn*. Voor dieren zijn dingen zoals ze zijn. Voor mensen geldt hoe dingen aan hen verschijnen, dat wil zeggen dat het verschijnsel geplaast wordt in de persoonlijke historie van ervaringen. Mensen denken na over hun bewustzijnstoestand, of hebben daar over nagedacht, en die activiteit genereert bewustzijns*ervaring*. Bij dieren is dit niet het geval. Carruthers' reactie op het beschrijven en verklaren van leergedrag bij dieren is dat daar geen hogere bewustzijnsfenomenen aan te pas komen. Het zijn louter *1^e-orde* cognities. De zogenaamde keuze die dieren maken heeft volgens Carruthers niets te maken met een

hoger bewustzijnsproces van overwegen, maar met de sterkte of mate waarin een voorstelling of verlangen zich in het dier manifesteert. Dieren hebben een soort mentale kaart die getoetst wordt aan het externe milieu en die zich kan aanpassen aan nieuwe omstandigheden. Het cognitief-emotionele systeem bij dieren is slechts een mechanisme met bewustzijn als een essentiële component. Carruthers hanteert dan ook steevast Morgans beroemde dictum: schrijf niet meer eigenschappen toe aan mentale gebeurtenissen dan strikt noodzakelijk (Carruthers 2008, cf Cartmill 2000).

Opvallend is dat hoewel het voor Carruthers vaststaat dat dieren slechts een 1^e-orde bewustzijn hebben, deze volgens hem wel kunnen lijden (2004b). Subjectief lijden definieert hij als: gebeurtenissen die of een doel / verlangen van het dier frustreren of direct pijn of negatieve emoties teweegbrengen. Aanhakend op het voorbeeld van de kleurperceptie, de inhoud van de perceptie is bij dieren *rood*, bij mensen is het een *ervaring van rood*. Dit geldt ook voor pijn. Pijn is bij dieren een 1^e-orde inhoud. Mensen kunnen daar bovenop een gevoel van pijn beleven vanwege een hogere bewustzijnsorde. Bij dieren treedt er na een waarneming van een pijntoestand in het lichaam een sterke motivatie op om iets te doen wat de pijn wegneemt of vermindert. De inhoud pijn is bewust en zal aversief gedrag teweegbrengen. Het dier zoekt naar mogelijkheden om de pijn te vermijden of zijn situatie te verbeteren. Maar, dit is lijden zonder subjectiviteit, zonder besef van wat pijn is en wat er aan gedaan moet worden. Het dier volgt zijn systemen. Wat voor pijn geldt, is ook van toepassing op negatieve emoties. Als de behoefte van het dier niet bevredigd wordt dan raakt het gefrustreerd. Zowel de behoefte als de frustratie zijn inhoud van bewustzijn op het 1^e-orde niveau en niet ervaringen van toestanden. Dit geldt ook voor complexere emoties als rouwen om de dood van een groepslid of jong en voor complex gedrag als misleiding. Velen hebben de neiging om dit onder fenomenaal bewustzijn te classificeren maar wetende dat geen enkel dier in staat is hogere-orde gedachten te vormen, rest ook hier dezelfde 1^e-orde verklaring. Dieren hebben *emotionele herinneringen* veroorzaakt door fysiologie maar geen *herinnering van emoties* wat nadenken vereist. Het gebrek aan fenomenaal bewustzijn blijkt ook uit het feit dat dieren geen besef hebben van hun functionaliteit. Een hond speurt niet naar explosieven om bij te dragen aan terrorismebestrijding. Een paard galoppeert niet om de ruiter te plezieren. Dieren voeren iets uit omwille van de activiteit zelf, al dan niet gecombineerd met de beloning van voedsel of affectie (cf Welchman 2004). Dus, zelfs in de mens-dierrelatie tonen dieren geen tekenen van fenomenaal

bewustzijn. Dat velen hogere bewustzijnsvermogens toeschrijven aan dieren is, volgens Carruthers (2004c, 2008), een product van cognitieve illusie, confabulatie of koude-grond psychologie.

Carruthers bouwt beweringen laten zich staven met wetenschappelijk bewijs. De beroemde test van Gallup (1998) bij mensapen om aan te tonen dat ze zelfbewustzijn hebben, door onder verdoving het voorhoofd van het dier te markeren en vervolgens te kijken of het dier in de spiegel het verschil ziet en er gedrag op toont, door bv. het aanraken van de markering, schijnt minder hard te zijn dan het doet voorkomen (Wynne 2004a, 184-189). Zo blijkt dat dieren met markering maar zonder spiegel de markering ook aanraken zij het minder frequent en dat Gorilla's dat gedrag helemaal niet tonen. Daarnaast is de spiegeltest bij mensen al niet een sluitend bewijs voor zelfbewustzijn. Los van zelfbewustzijn staat de relatie tussen bewustzijn en leren ook onder druk. Zo heeft Grau (2002) aangetoond dat ratten waarbij het ruggenmerg zo beschadigd is dat het geen verbinding meer heeft met de hersenen in staat zijn te leren, bijvoorbeeld het gedrag aan te passen na voetschokken te hebben ondergaan. Dit vormt een sterk bewijs dat voor het leren een bewustzijnstoestand niet noodzakelijk is en al helemaal niet bewustzijnservaring (cf. Allen 2004). Een nog intrigerender voorbeeld is het onderzoek van DeMarse (2004, 2005) die ca. 25.000 neuronen van rattenhersenen 'losgeweekt' en blootgesteld heeft aan signalen van een computerprogramma dat een F-22 gevechtsvliegtuig simuleert. De neuronen maken na verloop van tijd verbindingen om de signalen van het programma te 'begrijpen' en waren uiteindelijk in staat het vliegtuig te navigeren. Grau en DeMarse tonen impliciet de valkuil van antropomorfisme (cf. Wynne 2004b). Als dieren in staat zijn om in een simulatieprogramma een vliegtuig te navigeren dan zou dat voor velen het absolute bewijs zijn dat dieren niet alleen bewustzijn hebben maar dat dit ook van een hogere orde is en dat ze wel moeten *ervaren* wat ze aan het doen zijn. Maar weinigen zullen aan een hoopje cellen in een petrischaal een bewustzijnstoestand toeschrijven, laat staan een bewustzijnservaring.

Kortom, vanuit het diergedrag is het moeilijk om vast te stellen of dieren subjectieve belevingen hebben. In de eerste plaats hoeft het leervermogen niet verbonden te zijn met bewustzijn. Dieren beschikken zondermeer over cognitieve en affectieve vermogens maar deze kunnen geheel verklaard en begrepen worden vanuit een 1^e-orde bewustzijnsperspectief: *toestand zonder ervaring*. Daarnaast maakt Carruthers op zijn minst aannemelijk dat subjectiviteit louter een product is van een hogere vorm van bewustzijn.

Handelen vanuit permanente onzekerheid

Zoölogie toont met zekerheid aan dat neurale structuren gecombineerd met bepaalde neurochemie causaal verbonden zijn met gedragingen als exploratie, angst, woede, lust, zorg, paniek en spel. Vast staat ook dat deze gedragingen bij de mens dezelfde causaliteiten kennen. Tevens is duidelijk dat het leervermogen van (sommige) dieren weliswaar indrukwekkend is, maar daarmee wordt nog niet vastgesteld dat er sprake is van het *ervaren* van bewustzijnstoestanden. Er zijn genoeg bewijzen voor affectieve en cognitieve bewustzijnstoestanden maar niet voor affectieve en cognitieve bewustzijnservaringen. Deze stelling wordt door vele wetenschappers op een of andere manier verwoord (cf Pansepp 2005, Allen 2004, Cartmill 2000).

De andere kant van het spectrum, waar bewustzijnservaring een privilege is van de mens, is ook niet sluitend. Zo hanteert Carruthers het principe van de uitgesloten derde: A of niet-A. Hij creëert een strikte scheiding tussen humane en niet-humane dieren en is niet creatief in het opstellen van tussenvormen. Misschien is dat ook niet mogelijk vanwege het filosofische probleem: hoe kunnen we een bewustzijnstoestand voorstellen als het niet fenomenaal is? We hebben alleen toegang tot onze 1^e-orde bewustzijn via een verstandelijk besef, maar dan is het geen 1^e-orde meer. Tijdens een lange autorit kunnen we op een 1^e-orde niveau *hypnotisch* rijden, maar op het moment dat we dat beseffen *ontwaken* we automatisch. Besef van een bewustzijnstoestand zonder bewustzijnservaring lijkt niet mogelijk. Als we bij ons zelf geen 'pure' bewustzijnstoestand kunnen voorstellen, wat kunnen we dan te weten komen van het dier? Carruthers (2004c) haalt deze paradox ook aan en stelt dan ook wijselijk dat hij alleen maar kan aantonen dat bijvoorbeeld lijden zonder subjectiviteit *mogelijk* en *verklaarbaar* is, maar niet dat het daadwerkelijk zo is, want dat ligt buiten ieders vermogen.

De moeilijkheid van het bewustzijnsvraagstuk is te illustreren met de structuur en beleving van water. H₂O moleculen staan aan de basis van water maar zijn op zich nog geen water. De wetenschap kan blootleggen hoeveel moleculen er nodig zijn en welke onderlinge configuratie ze moeten hebben om van water te spreken. Maar waar het in de bewustzijndiscussie om gaat is niet zozeer de relatie tussen H₂O → *water* maar tussen *water* → *beleving van water* in bijvoorbeeld termen als nattigheid, dorstlessend, verfrissend. Dieren drinken water, maar ervaren ze dat als dorstlessen of is het slechts een drang en regulatie vanuit het lichaam, waarbij hersenen een essentiële coördinerende werking hebben? De weg van fysieke componenten naar een toestand, daar hebben we al enig zicht

op en dat zal in de toekomst toenemen, maar het waar het om draait is de stap van water → nattigheid ofwel van toestand naar toestandservaring. Daar hebben de wetenschappen nog geen solide brug kunnen bouwen. Op dit moment zie ik geen vooruitzichten dat we daar in de toekomst in zullen slagen. Onzekerheid blijft, vooralsnog, permanent.

Handelen vanuit de ethiek

De permanente onzekerheid zorgt ervoor dat kennis omtrent bewustzijnservaring bij dieren niet kan rusten op een rotsvast fundament. Dit maakt het voor zoöcentristen als Singer, Regan en Rollin lastig hun morele claim te staven. Termen als lijden, levenssubject en telosbesef blijven discutabel. Als we Carruthers zouden volgen dan verliest het dier zijn morele status, zoals hij dat in zijn spraakmakende boek *The Animal Issue* uit 1992 bear-gumenteert. Dieren hebben geen morele status omdat ze geen hogere-orde van bewustzijn hebben en daarom niet kunnen deelnemen aan het proces van het opstellen van morele regels. Carruthers hanteert een contracttheorie waarin dieren geen partij zijn. Zij hebben slechts indirecte rechten die voortkomen uit dierenliefhebberij. Carruthers heeft zijn opvatting in 16 jaar niet gewijzigd (Carruthers 2009). In de laatste versie van zijn morele theorie benadrukt hij dat dierenmishandeling niet een act is tegen het dier maar een schending van wat wij als samenleving als *goed gedrag* beschouwen. Los van de filosofische vragen of de contracttheorie wel het juiste ethische fundament vormt en of daaruit volgt dat dieren geen morele status hebben, raakt hij wel een snaar die niet alleen steeds vaker gehoord wordt maar tevens de achilleshiel is van zijn eigen theorie. De samenleving bepaalt inderdaad wat goed en slecht is, maar dat doet ze niet zo zeer op rationale gronden. Iets waar Carruthers aan voorbij gaat.

Richard Posner (2004) introduceerde, vanuit de pragmatistische filosofie en zijn ervaring als voormalige rechter aan het Amerikaanse Hof van Beroep, in het dierendebat de term *humancentrism*, om te benadrukken dat de positie van de mens ten opzichte van het dier op empathische gronden bepaald wordt. Humanocentrisme is het tegenwicht van zowel het antropocentrisme als het zoocentrisme die de mens-dierrelatie een filosofische inhoud willen geven, iets waar Posner sceptisch over is. Empathie ten aanzien van dieren is in de afgelopen decennia veranderd. De samenleving heeft een groter gevoel en betrokkenheid ontwikkeld voor dierenleed en volgens Posner hebben dierethici zoals Singer daar minder aan bijgedragen dan velen denken. Zo laat de praktijk duidelijk zien dat het concept rechtvaardigheid een

niet te hanteren begrip is als het om dieren gaat. We maken ons meer druk om zeehondjes dan om kuikens in de bio-industrie. Rationeel kunnen we dieren gelijkwaardigheid toekennen, maar vanuit onze ervaringswereld *are some animals more equal than others*. Lijden op het 1^e-orde niveau of op het fenomenale zal voor de samenleving niet zo veel uitmaken. Empathie is de gids van het morele denken en niet de wetenschap. Die gids wordt alleen maar krachtiger naarmate de theorieën pluriformer worden.

In de vorige eeuw heeft het Amerikaans Pragmatisme al duidelijk gemaakt dat morele vraagstukken niet op een intellectuele manier ‘opgelost’ kunnen worden maar met het hart. Morele vraagstukken kennen vaak tegenstrijdige opvattingen waarbij ultieme validatie niet mogelijk is. Door het gebrek aan goede validatie is zowel dierenbewustzijn als dierethiek een kwestie van acceptatie: *meer erkennen dan kennen* en zelfs *erkennen zonder kennen*. We nemen niet iets aan omdat het *waar* is maar omdat de opvatting onze gedachten en acties inspireert (cf Albrecht 2004). Deze pragmatiek is ook enigszins verborgen in Allens en Carruthers opvatting over dierenbewustzijn aanwezig. Allen (2004, 637) stelt dat zowel de argumenten voor en tegen bewustzijnservaring bij dieren in essentie zwak zijn en daarmee is ieder beleid dat op die argumenten gestoeld is controversieel. Voor Carruthers (2004c, 5) heeft het bewustzijnsvraagstuk geen praktische relevantie voor de wijze waarop wij dieren behandelen. Voor hem blijft het morele landschap hetzelfde of dieren nu een 1^e-orde of een fenomenaal bewustzijn hebben.

Ook binnen de DEC is m.i. de relevantie van het bewustzijnsvraagstuk marginaal. De reden hiervoor ligt in het onderscheid tussen *DIERPROEVEN* (in hoofdletters) en *dierproeven* (in kleine letters). Hierbij verwijst het eerste concept naar het maatschappelijke fenomeen en het tweede naar concrete experimenten. Het bewustzijnsvraagstuk is eerder een debatonderwerp binnen de maatschappij en wetenschap over *DIERPROEVEN* dan dat het bij iedere onderzoeksaanvraag, *dierproef*, expliciet besproken wordt. De DEC behoort bewustzijnservaring gewoonweg te erkennen en die stap is goed te rechtvaardigen, omdat ethiek hier niet in de pas van de wetenschap hoeft te lopen. In de wetenschap zijn sommige anatomische en fysiologische eigenschappen weliswaar noodzakelijke voorwaarden voor bewustzijn, maar op zich nog niet voldoende voor de stap van toestand naar ervaring. Echter, in de ethiek geldt het strikte onderscheid tussen noodzakelijke en voldoende voorwaarde niet. De aanwezigheid van het noodzakelijke is ethisch gezien voldoende om dieren bewustzijnservaring toe te kennen. Dit houdt verband met de ethische houding van behoedzaamheid.

In geval van (permanente) twijfel zal de morele mens - en de DEC als een morele institutie- kiezen voor die optie die de minste schade berokkent of zorgt hij, *voor alle zekerheid*, dat schade tot een minimum beperkt wordt. Hiermee wordt het goed uitvoeren van vervanging, vermindering en verfijning in de DEC-praktijk veel belangrijker dan de vraag of dieren bewustzijnstoestanden kunnen ervaren.

Literatuur

- Albrecht, James M. 2004. "What does Rome know of rat and lizard?": pragmatic mandates for considering animals in Emerson, James, and Dewey". in *Animal Pragmatism*, Andrew Light & Erin McKenna, eds., Indiana University Press.
- Allen, C. 2004. "Animal Pain". *NOUS* 38:4 617-643.
- Berridge, K. C. 2003. "Comparing the emotional brains of humans and other animals". In R. J. Davidson, H. H. Goldsmith & K. Scherer (Eds.), *Handbook of affective sciences* (pp. 25-51): Oxford University Press.
- Block, N. 1995. "On a confusion about a function of Humphrey, N. 1987. The uses of consciousness. Fifty-consciousness". *Behav. Brain Sci.* 18:227-287.
- DeMarse, T. Cadotte, A. Douglas, P. He, P. Trinh, V. 2004. 2004. "Computation within cultured neural networks". *Engineering in Medicine and Biology Society*, Vol.7: 2, 5340-5343.
- DeMarse, T.B. Dockendorf, K.P. 2005. "Adaptive flight control with living neuronal networks on microelectrode arrays. Neural Networks". *IJCNN '05. Proceedings IEEE International Joint Conference*. Volume 3:1548-1551.
- Carruthers, P. 2004a. "On being simple minded". *American Philosophical Quarterly*, 41:3.
- Carruthers, P. 2004b. "Suffering without subjectivity". *Philosophical Studies* 121:99-125.
- Carruthers, P. 2004c. "Why the question of animal consciousness might not matter very much". *Philosophical Psychology* 17:5-28.
- Carruthers, P. 2008. "Meta-cognition in animals: a skeptical look". *Mind and Language*, 23:58-89.
- Carruthers, P. 2009. "The animals issue". In C. Morris (ed.), *Practical Ethics: questions of life and death*. OUP.
- Cartmill, M.. 2000. "Animal Consciousness: Some Philosophical, Methodological, and Evolutionary Problems". *Amer. Zool.*, 40:835-846.
- Gallup, G. G, Jr., Anderson, J. R. & Shillito, D. J. (2002). "The Mirror Test," in M. Bekoff, Allen C., & G. M. Burghardt, eds., *The Cognitive Animal*. Cambridge, MA: MIT Press, pp. 325-334.
- Grau, J. (2002). "Learning and Memory without a Brain," in M. Bekoff, C. Allen, & G.M. Burghardt, eds., *The Cognitive Animal*. Cambridge, MA: MIT Press, pp. 77-88.
- Griffin, Donald R. (2001) *Animal Minds: Beyond Cognition to Consciousness*. University of Chicago Press.
- Jennings, Richard C (1998). "A philosophical consideration of awareness". *Applied Animal Behaviour Science* 57:201-211.
- Panksepp Jaak. 2005. "Affective consciousness: Core emotional feelings in animals and humans". *Consciousness and Cognition* 14:30-80.
- Posner Richard A. 2004. "Animal Rights: Legal, Philosophical, and Pragmatic Perspectives", in: Cass R. Sunstein, Martha C. Nussbaum, *Animal Rights: Current Debates and New Directions*. OUP
- Searle John. R. 2002. *Consciousness and Language*, Cambridge: Cambridge University Press. pp 69-76.
- Shriver, A. 2006. "Minding Mammals". *Philosophical Psychology*. Volume 19. Issue 4:463-476
- Welchman, Jennifer. 2004. "Is Pragmatism Chauvinistic? Dewey on Animal Experimentation," in *Animal Pragmatism*, Andrew Light & Erin McKenna, eds., Indiana University Press.
- Wynne, C. D. L. 2004a. *Do Animals Think?* Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey.
- Wynne Clive D. L. 2004b. The perils of anthropomorphism. *Nature* 428:606-606.

Is ongerief objectiveerbaar?

Gert ter Horst

In de praktijk van dierproefbeoordeling wordt met ongeriefschalen gewerkt, bijvoorbeeld een schaal van 1-6: van licht tot zeer ernstig ongerief. Een dergelijke ongeriefcodering suggereert objectiviteit voor het kwalificeren van het ongerief. Leden van DEC's maken gebruik van deze ongeriefcodes om te toetsen en overheidsinstanties maken er gebruik van om toezicht te kunnen houden. Maar is ongerief wel objectiveerbaar? Kunnen onderzoekers en toetsingscommissies ongerief bij dierexperimenten inschatten, hoe ga je om met verschillen tussen soorten, en met chronisch ongerief.

Wat is ongerief?

Bij ongerief denkt men vooral aan pijn of het onthouden van voedsel en/of water maar ook specifieke huisvestingscondities kunnen ongerief veroorzaken waarbij men kan denken aan het isoleren van sociale dieren of studies in metabole kooien. Isolatie van ratten in de vorm van huisvesting in gescheiden kooien, waardoor geen fysiek contact met andere soortgenoten mogelijk is, wordt zelfs vaak onder de standaard huisvesting geschaard. Daarbij komt dat de omvang van de aangeboden leefomgeving, kooien van 30x50 cm, niet in verhouding staat tot een natuurlijk rattenterritorium van enkele vierkante kilometers. De dieren krijgen voedsel en water in overmaat. Maar, is dat gezond als de dieren verder geen beweging krijgen aan overgewicht gaan lijden? Ook normale veroudering en daarmee gepaard gaande gebreken kunnen voor ongerief zorgen b.v. door het ontstaan van al dan niet zichtbare tumoren. Dat is meestal geen onderdeel van het experiment voor leeftijdgebonden vraagstellingen omdat voor deze experimenten b.v. ratten dan vaak op een leeftijd van 1 en/of 2 jaar worden aangekocht. Of genetische manipulatie een reden van ongerief is, is een veel moeilijker te beantwoorden vraag omdat meestal niet bekend is welke rol een bepaald gen speelt in de normale fysiologie van het dier. Een piepende ventilator in de stal mag men ook scharen onder ongerief en deze factor, die vaak ook voor de onderzoeker onopgemerkt blijft, wordt niet meegenomen in de ongeriefschalen van de DEC. Toch hebben al deze factoren invloed op de

kwaliteit van leven van een proefdier. Maar ook onder natuurlijke omstandigheden staan dieren bloot aan schaarste en predatie en lijden daardoor ongerief. Onderzoekers halen eieren uit nesten, storen broedende vogels en ringen of observeren/meten hun jongen. Al deze situaties veroorzaken stress en daarmee ongerief voor het dier in het wild.

De menselijke maat

Beoordeling van ongerief wordt nu overgelaten aan de onderzoekers die een code moeten kiezen bij het invullen van het DEC formulier. DEC's geven meestal voorbeelden over welke ingrepen dienen te worden geschaard onder een specifieke ongerief code. Acute experimenten waarbij het dier niet meer ontwaakt uit een operatie vallen onder code 1. Code 2 is voor dieren die na een ingreep ontwaken uit de narcose maar daarna, naar mening van de onderzoeker en DEC, geen aantoonbaar ongerief meer hebben van de uitgevoerde ingreep. De hoogste code (code 6) is voor experimenten waarbij dieren langdurig en zeer ernstig ongerief ondervinden. Voorbeelden daarvan zijn experimenten met chronische ernstige pijn¹. Te denken valt aan een experiment waarbij onderzoek wordt gedaan naar de behandeling van brandwonden en verbetering van de methode voor het verschonen van het verband. Voor patiënten met brandwonden is dit een langdurige, traumatische en uitermate pijnlijke ervaring die wij, onderzoeker en DEC-leden projecteren op het proefdier. In dit voorbeeld is het duidelijk dat er dan sprake is van langdurig ernstig ongerief en dat een hoge code moet worden gehanteerd. Daarover zal men niet van mening verschillen met de onderzoeker.

Er zijn ook andere voorbeelden waarbij de classificatie minder vanzelfsprekend is. Multiple sclerose is een voor de mens sterk invaliderende ziekte waarvoor diermodellen zijn geïntroduceerd. Het ziekteproces ontwikkelt zich meestal langzaam gedurende vele jaren waarbij de mate van invaliditeit meestal niet lineair maar schoksgewijs toeneemt. Hoe beoordelen we het ongerief bij dit diermodel¹? In de eerste fase van de ziekte is er geen noemenswaardig ongerief voor het dier maar in de laatste fase, de voor de onderzoeker meest interessante periode, lijden de dieren aan ernstige uitvalsverschijnselen. Houden we bij de classificatie van het ongerief rekening met het totale traject, dus zeer ernstig ongerief, als het dier voor

1 De auteur was lid van een DEC en refereert aan daadwerkelijk ingediende en beoordeelde onderzoeksvoorstellen uit die periode.

het bereiken van de laatste sterk invaliderende fase wordt getermineerd? Probleem voor de onderzoeker en de DEC is dat de snelheid van het invaliderende proces niet voor elk individu hetzelfde is waardoor niet nauwkeurig kan worden omschreven of er toch dieren zullen zijn die de meest invaliderende fase eerder dan gepland zullen bereiken. Als beoordelaar ben je geneigd de menselijke aandoening, die je het beste kent uit de media, te projecten op het dier, dus de meest dramatische aspecten van de aandoening, de sterke uitval van de motoriek worden in verband gebracht met het experiment terwijl de meeste dieren die fase nooit zullen bereiken. De leden van de DEC zullen dan vaak de hoogste ongeriefcode willen hanteren maar de onderzoeker, die het ongerief/lijden van het dier dagelijks observeert, zal eerder neigen naar een code 'ernstig' of 'matig' ongerief omdat hij/zij zelden dramatische veranderingen waarneemt in de motoriek.

Een ander voorbeeld uit ons eigen onderzoek. Depressie en angststoornissen worden gerekend tot de stressgerelateerde aandoeningen en daaraan gerelateerde diermodellen zijn vooral gebaseerd op het aanbieden van verschillende stressors gedurende kortere of langere tijd (Willner 1997; McEwen 2004). Elke stressor veroorzaakt ongerief maar dat is ook de bedoeling van het experiment. Er wordt gebruik gemaakt van fysieke, meestal pijnlijke stimuli maar ook slaapdeprivatie komt voor, en psychologische stress zoals het langdurig isoleren of (beschermd) huisvesting in het territorium van een dominant dier waarvan eerder een gevecht werd verloren (Buwalda et al. 2005). Hoe beoordelen we dit ongerief wanneer het dier dagelijks gedurende enkele uren in een periode van een week of langer wordt blootgesteld aan dergelijke stressvolle omstandigheden? Is elke blootstelling aan stress een apart experiment of moeten we het totale plaatje van het experiment beoordelen? De wet op de dierexperimenten² schrijft voor "dat dieren niet aan meerdere experimenten mogen worden onderworpen" en daarmee is de onderzoeker en de beoordelende instantie gedwongen om het chronische stress experiment als 1 proef te evalueren want anders mag geen toestemming worden verleend. Een ander aspect is de duur van het experiment. Bij een verkorting van de duur van het experiment wordt het proefdier minder vaak blootgesteld aan de stressor waardoor het totale ongerief minder zal zijn. Het is de vraag of de verkorting van de duur het experiment ten goede komt omdat de kans dat de neuropathologie die men wil gaan behandelen of onderzoeken bij een

2 Wet op de Dierproeven (2008). http://www.st-ab.nl/wetten/0651_Wet_op_de_dierproeven.htm

korte duur van de stress misschien niet of onvolledig ontstaat. Het experiment is dan zo goed als waardeloos geworden en zijn de dieren onnodig aan ongerief blootgesteld. De keerzijde is dat het experiment zal worden herhaald waardoor nog meer dieren, feitelijk onnodig, worden blootgesteld aan langdurig ongerief. Serieuze dilemma's voor de onderzoekers en de beoordelende instanties. Het niet uitvoeren van deze experimenten is natuurlijk een optie evenals het zoeken naar alternatieven. Maar voor hersenonderzoek en gedragsstoornissen in het bijzonder, zijn helaas geen aanvaardbare alternatieven beschikbaar en behalve het niet uitvoeren van deze experimenten. Patiëntenorganisaties zullen zich niet willen conformeren aan een dergelijke beslissing omdat het chronische aandoeningen betreft waarvoor de bestaande medicatie ontoereikende resultaten geeft (Turner en Rosenthal 2008; Turner 2008) waarvoor dringend verbetering noodzakelijk is. We kunnen ook de ogen sluiten en afwachten of nieuwe geneesmiddelen in het buitenland zullen worden ontwikkeld. Deze proeven met veel ongerief voor het proefdier worden dan uitgevoerd in landen met minder stringente regels voor proefdiergebruik. Het lijkt mij ethisch onaanvaardbaar om dergelijke geneesmiddelen vervolgens in Nederland te gaan gebruiken voor de behandeling van angststoornissen en depressie.

Parameters voor ongerief bij dieren

Ongerief is te omschrijven als een stressor voor het dier. Voor stress bestaan vele definities maar de meest eenvoudige is "Stress is elke vorm van spanning die in het lichaam van mensen of dieren optreedt als reactie op externe prikkels en die gevolgd wordt door een bepaald patroon van fysiologische reacties (McEwen 2007)". Ongerief voldoet m.i. aan deze definitie en zal dien ten gevolge aanleiding zijn voor fysiologische reacties die ook gemeten zouden kunnen worden. Ook zouden veranderingen in gedrag en voedselopname kunnen worden geregistreerd. Hieronder worden deze meetparameters van met ongerief samenhangende stressoren kort besproken.

Gedragsveranderingen en ongerief

De "vlucht of vecht" reactie is een algemeen geaccepteerde gedragsverandering van proefdieren die aan stress zijn blootgesteld. Zij verzetten zich of kruipen in hun schild. Deze individuele verschillen worden duidelijk wanneer men een elektrische staaf in de thuishooi van een rat plaatst. Het ene dier zal deze staaf onmiddellijk totaal begraven onder de bedding en het andere komt er nooit meer bij in de buurt. Maar recent onderzoek toont

dat deze stress reactie waarschijnlijk uitsluitend op mannelijke proefdieren van toepassing is (Taylor et al. 2000). Vrouwelijke dieren tonen, na aan een stressor te zijn blootgesteld, ander gedrag in een open veld test, een methode waarbij men onder gestandaardiseerde omstandigheden het gedrag van een rat of muis geautomatiseerd kan kwantificeren. Het dier wordt dan gedurende 10 minuten vrijgelaten in een arena met een diameter van 1 meter en mag daarin zijn gang gaan. Na een stressor is de bewegingsactiviteit van vrouwtjes ratten in deze arena hoger en zij bezoeken, in termen van predatiegevaar, vaker het “gevaarlijke” middenstuk van de arena dan mannelijke dieren die hun bewegingsactiviteit verminderen (immobiliseren) en vooral aan de rand van de arena blijven (Westenbroek et al. 2003 Westenbroek et al. 2005). Voor vrouwen is een alternatieve stress reactie beschreven door Taylor (Taylor et al. 2000) de zogenaamde ‘verzorg en zoek vriendschap’ reactie die zich uit in aanpassing van de sociale interacties. Kortom, gedragsverandering ten gevolge van ongerief zijn niet eenvoudig en zeker niet zonder voorkennis door elke onderzoeker te kwantificeren of zelfs maar te kwalificeren.

Voedselopname, lichaamsgewicht en ongerief

De wet op de dierproeven vereist dat de conditie van proefdieren dagelijks wordt gecontroleerd. Voor dieren in experiment wordt vaak dagelijks het lichaamsgewicht bepaald en zo kan eveneens worden vastgesteld of het experiment van invloed is op de groei. Dit is een relatief eenvoudige parameter om vast te kunnen stellen in welke conditie de dieren zijn en aan welke mate van ongerief proefdieren zijn blootgesteld. Ernstig ongerief zal, volgens de geldende fysiologische theorieën, gepaard gaan met een daling van het lichaamsgewicht of stagnatie van de groei (McEwen 2007; Westenbroek et al. 2003 Westenbroek et al. 2005). Maar ook bij deze parameter zijn kanttekeningen te plaatsen. Van dieren in isolatie is gemakkelijk dagelijks het gewicht te bepalen wanneer de omvang van het experiment dat tenminste toelaat. Maar wanneer dieren in groepen zijn gehuisvest wordt het veel lastiger om van elk individu het lichaamsgewicht dagelijks vast te stellen, vooral ook omdat het daarbij vaak om zeer grote aantallen dieren gaat. Het gebruik van ‘verklikker’ of gemarkeerde dieren per kooi zou een alternatief kunnen zijn voor deze studies. Stressonderzoek heeft recent laten zien dat de gewichtsverandering als reactie op een stressor bij vrouwelijke dieren anders is dan bij mannelijke dieren (Westenbroek et al. 2003 Westenbroek et al. 2005; Lin et al. 2008). Chronische stress veroorzaakt bij

mannelijke ratten vrijwel direct een vertraging van de groei maar vrouwelijke dieren tonen geen of slechts incidenteel een groeivertraging. Wel zijn er bij vrouwtjes schommelingen in de groei ten gevolge van de oestruscyclus en het daaraan gerelateerde toegenomen loopgedrag maar die gewichtsveranderingen kunnen worden gecompenseerd binnen 24 uur.

Fysiologische veranderingen en ongerief

Fysieke en psychologische stressoren veroorzaken lichamelijke veranderingen bij proefdieren die kwantificeerbaar zijn. Acut ongerief van fysieke of psychologische aard zal hartslagfrequentie en bloeddruk veranderingen tot gevolg hebben. Om deze te kunnen meten moeten proefdieren worden voorzien van elektroden die hun bewegingsvrijheid beperken en daarmee onnodig additioneel ongerief veroorzaken. Een alternatief is telemetrische meting van hartslag en lichaamstemperatuur waarbij een zender die fysiologische reacties meet, in de buikholte van het proefdier wordt geplaatst. De telemetrische meting is nauwkeurig en geeft continu gegevens over hartslag en temperatuur, maar voor de plaatsing van de 'zender' moet het dier een operatie ondergaan die valt onder ongerief code 2. De apparatuur is kostbaar en niet geschikt voor grote groepen dieren ineens (Harkin 2002).

Een ander parameter is de corticosteronspiegel in het bloedplasma die enige tijd na aanvang van het ongerief gaat stijgen, maar deze reactie is afhankelijk van het tijdstip van de dag (Retana-Márquez 2003). Aan het begin van de actieve periode van het dier, dus meestal 's ochtends, zijn de plasma corticosteron spiegels van nature het hoogst en is de reactiviteit na een stressor geringer dan aan het eind van de dag wanneer de plasma spiegels laag zijn. Chronisch ongerief leidt tot chronisch verhoogde plasma corticosteronspiegels maar ook deze parameter moet worden gecorrigeerd voor het tijdstip van de dag.

Een alternatief voor de meting van plasma corticosteronspiegels is de verandering in het gewicht van de bijnier en de thymus (Westenbroek et al. 2003 Westenbroek et al. 2005; Lin et al. 2008). De bijnier wordt groter bij chronisch ongerief om aan de toegenomen vraag naar corticosteron te kunnen voldoen. De thymus wordt kleiner bij chronisch ongerief. Het formaat/gewicht van deze beide organen zou dus na afloop van het experiment kunnen dienen als redelijk objectieve maat voor het totale, gedurende het experiment geleden ongerief. Maar, ook hierbij moeten kanttekeningen worden geplaatst. Bij vrouwelijke proefdieren is de bijnier in de controle groep gemiddeld groter dan bij mannetjes en ook de plasma corticosteron

spiegels zijn basaal hoger. Gewicht van de bijnier is een gemiddelde maat en er is relatief weinig informatie beschikbaar over hoe snel een hypertrofie kan herstellen na het verdwijnen of een vermindering van het ongerief. Wanneer bijnier hypertrofie sneller ontstaat dan afneemt zal men de neiging hebben om het in het experiment geleden ongerief te overschatten. Dus ook het volume of gewicht van de bijnier lijkt niet een 'echt' objectieve maat voor het geleden ongerief te zijn.

Veld- en laboratoriumexperimenten

Het inschatten van ongerief in laboratorium omstandigheden is, wanneer het om geringe aantallen gaat, redelijkerwijs uitvoerbaar omdat elk individu dagelijks gevolgd zou kunnen worden. Een registratie van veranderingen in lichaamsgewicht is in dat geval een redelijk hanteerbare maar niet echt objectieve maat. Wanneer er sprake is van groepshuisvesting in b.v. een kolonie wordt het vaststellen van ongerief per individu al lastiger omdat men dan dagelijks zou moeten interveniëren in de leefomgeving en daarmee sociale structuren doorbreekt waarvoor de kolonie was opgezet. Gedragsobservatie alleen is een niet voldoende objectieve maat voor ongerief omdat de onderzoeker of diervorzorger daarvoor specifiek moet zijn opgeleid en omdat in kolonies een hiërarchie ontstaat die aanleiding is voor gedragsveranderingen maar niet noodzakelijkerwijs voor ongerief. Voor ecologische veldexperimenten is het beoordelen van ongerief nog gecompliceerder. Onder deze omstandigheden worden dieren soms slechts eenmalig gevangen en daarna weer teruggezet in de populatie³. Dit kan ook inhouden dat de verzorging van de jongen door de ouders voor kortere of langere tijd wordt verstoord wanneer de experimenten tijdens het broeden of grootbrengen van de jongen worden uitgevoerd. Wetenschappelijk onderzoek heeft aangetoond dat er kritieke periodes zijn in de vroege ontwikkeling waarin jonge dieren extra gevoelig zijn voor dergelijke verstoringen in ouderlijke zorg (Caldji, 2000). Een verstoring in deze kwetsbare periode maakt de nakomelingen gevoeliger voor stressoren wanneer ze volwassen zijn en verstoort de normale ontwikkeling van bepaalde hersengebieden. De misschien oorspronkelijk als zeer gering ongerief beoordeelde verstoring van de 'post-natale ouderlijke zorg' in de ontwikkeling kan dus onopgemerkte gevolgen hebben die de kwaliteit van leven later beperken. Valt dit aspect ook niet onder de ongerief beoordeling?

3 Zie voetnoot 1

Ongerief bij verschillende soorten dieren

Naarmate dieren dichterbij de mens staan, zijn wij beter in staat om hun welzijn c.q. ongerief te beoordelen. Primaten kunnen met hun bijna menselijke gedrag tonen dat ze lijden en dat is voor ons gemakkelijk herkenbaar. Naarmate soorten verder bij ons vandaan staan, wordt het steeds lastiger om herkenbare patronen/symptomen van ongerief te herkennen. Zien we aan een goudvis dat hij zich niet happy voelt in een vissenkomp? Hij zwemt zijn rondjes en eet normaal en er zijn verder geen aanwijzingen dat dit niet een optimale leefomgeving is. Toch wordt vaak aangenomen dat dit dier moet lijden onder zijn beperkte leefomgeving en een goudvis zou dus vanwege deze huisvestingsproblemen hoog kunnen scoren op ongeriefcode. Experimenten met ongewervelde dieren worden weliswaar niet door de DEC's beoordeeld, maar ook daarbij kan sprake zijn van ongerief. Ik herinner mij uit mijn studententijd een experiment met bromvliegen die aan een stokje werden gelijmd en dan met 24 tegelijk in een rotor werden geplaatst om ze zo een-voor-een boven een vloeistof te kunnen plaatsen en te observeren of de zuignuut werd uitgestoken. Deze manier van fixatie is natuurlijk ook een vorm van ernstig ongerief, maar voorlopig is er nog niemand die zich hier druk over maakt. Maar, zodra de bromvliegen worden verheven tot huisdieren, verwacht ik dat onze mening over dit soort experimenten snel zal gaan veranderen. Feitelijk is dat in het verleden ook gebeurd met ratten en muizen die eerst als 'plaag' werden gezien met een lage aibaarheidsfactor, waarbij men zich weinig bekommerde over in dierexperimenten geleden ongerief. Later kregen deze dieren de status van huisdier met een hogere aibaarheidsfactor. DEC's besteden nu relatief veel tijd aan de beperking van het ongerief van deze proefdieren en/of ze stimuleren de onderzoekers om de aantallen ratten en muizen per experiment te reduceren⁴.

Zijn proefdieren een uitzondering?

Hoe zit het met onze huisdieren? Gelden daar andere regels voor ongerief of is daar geen sprake van ongerief? De meeste huisdieren worden door hun baasjes uitstekend verzorgd, zij krijgen de beste kwaliteit voer en 'top' medische zorg. Maar er zijn ook andere voorbeelden. Een hond die 3x per dag een kwartiertje wordt uitgelaten, aan overgewicht lijdt en een baasje heeft die de hele dag niet thuis is, lijdt mijn inziens aan meer ongerief dan

4 Zie voetnoot 1

veel proefdieren. Deze sociale dieren bevinden zich niet in een experiment maar zijn als huisgenoten onderworpen aan de grillen van hun baasje. De controle is minimaal en er hoeft geen verantwoording te worden afgelegd of een ongerief code te worden gerapporteerd. Proefdieren worden ingezet om een wetenschappelijke vraag te beantwoorden die vaak is gerelateerd aan een groot medisch of fundamenteel wetenschappelijk probleem. Onderzoekers hebben er belang bij dat hun proefdieren goed worden behandeld en zo weinig mogelijk ongerief ondervinden omdat dit de uitvoering van de studie en de statistische evaluatie van de data uit het experiment ten goede zal komen. Onderzoekers proberen ook het aantal dieren in een experiment te beperken want proefdieren zijn ook een belangrijke kostenpost in de begroting van een experiment. En ook dat is een reden om de proefdieren goed te behandelen en de mate van ongerief te beperken.

Beoordeling van ongerief: natte vinger of objectief?

Uit het voorgaande mag duidelijk worden dat het objectief meten van het ongerief van een proefdier een lastige zaak is. Er zijn fysiologische parameters die als objectieve maat inzicht zouden kunnen geven in het ongerief van een dier maar onderzoekers zullen b.v. hart- en vaatveranderingen niet in elk experiment willen meten. Ook omdat deze meting zelf voor extra ongerief zorgt die niet in het belang van het eigenlijke experiment is en uitsluitend voor de beoordeling, bewaking en de evaluatie zal worden gebruikt. Gedrags- en gewichtsveranderingen kunnen als eenvoudige maat enig inzicht geven in het ongerief maar het is de vraag of deze iets zeggen over de intensiteit van het ongerief. Kleine maar langdurige stressoren zouden een even grote verandering in het gewicht kunnen geven als kort durende heftige stressors. Ook als het aantal dieren in het experiment groter is of er wordt gewerkt met groepshuisvesting wordt het lastiger om deze parameters te controleren. In het veld kan men deze factoren meestal niet vaststellen. De impact van een kleine ingreep in de leefomgeving op de totale populatie is altijd slecht meetbaar en kan eigenlijk alleen maar steekproefgewijs worden bepaald.

Conclusie: Ongerief is niet goed objectief meetbaar en er rest DEC's niets anders dan onderzoekers voorbeelden te geven van ongeriefcodes (de geldende methodiek) om zo bij de beoordeling inzicht te krijgen in het te verwachten ongerief gedurende het experiment. We moeten bij het vaststellen van ongerief wel voorzichtig zijn met het projecteren van onze

eigen menselijke gevoelens op het lijden van het proefdier. Ratten die bij bewustzijn enkele uren op de rug op tafel worden gefixeerd met tape wenen daar snel aan. Neurobiologisch onderzoek (Stamp en Herbert 1999) toonde dat zij er uiteindelijk weinig hinder van lijken te ondervinden en normale hersenactivatiepatronen tonen na een chronische blootstelling. Maar als je het ziet gebeuren, refereert het sterk aan je gevoel voor medelijden. Bij de beoordeling van dierexperimenten is het tevens belangrijk dat het wetenschappelijk belang en/of het lijden van patiënten niet uit het oog worden verloren en dat de discussie niet wordt overheerst door gevoelens van medelijden bij beoordelaars die de impact van de ingrepen niet of onvoldoende kennen.

Literatuur

- Buwalda, B., Kole, M.H., Veenema, A.H., Huininga, M., de Boer, S.F., Korte, S.M., Koolhaas, J.M., (2005) Long-term effects of social stress on brain and behavior: a focus on hippocampal functioning. *Neurosci Biobehav Rev.* 29:83-97.
- Caldji, C., Diorio, J., Meaney, M.J., (2000) Variations in maternal care in infancy regulate the development of stress reactivity. *Biol Psychiatry* 48:1164-1174.
- Harkin, A., O'Donnell, J.M., Kelly, J.P., (2002) A study of VitalView for behavioural and physiological monitoring in laboratory rats. *Physiol Behav.* 77:65-77.
- Lin, Y., Westenbroek, C., Bakker, P., Termeer, J., Liu, A., Li, X., Ter Horst, G.J. (2008) Effects of long-term stress and recovery on the prefrontal cortex and dentate gyrus in male and female rats. *Cereb Cortex* 18:2762-2774.
- McEwen, B.S., (2004) Structural plasticity of the adult brain: how animal models help us to understand brain changes in depression and systemic disorders related to depression. *Dialogues Clin. Neurosci.* 6:119-133.
- McEwen, B.S., (2007) Physiology and neurobiology of stress and adaptation: central role of the brain. *Physiol Rev.* 87:873-904.
- Retana-Márquez, S., Bonilla-Jaime, H., Vázquez-Palacios, G., Domínguez-Salazar, E., Martínez-García, R., Velázquez-Moctezuma, J., (2003) Body weight gain and diurnal differences of corticosterone changes in response to acute and chronic stress in rats. *Psychoneuroendocrinology* 28:207-227.
- Stamp, J.A., Herbert, J., (1999) Multiple immediate-early gene expression during physiological and endocrine adaptation to repeated stress. *Neuroscience* 94:1313-1322.
- Taylor, S.E., Klein, L.C., Lewis, B.P., Gruenewald, T.L., Gurung, R.A., Updegraff, J.A., (2000) Biobehavioral responses to stress in females: tend-and-befriend, not fight-or-flight. *Psychol Rev.* 107:411-429.
- Turner, E.H., Matthews, A.M., Linardatos, E., Tell, R.A., Rosenthal, R., (2008) Selective publication of antidepressant trials and its influence on apparent efficacy. *N. Engl. J. Med.* 358:252-260.
- Turner, E.H., Rosenthal, R., (2008) Efficacy of antidepressants. *BMJ* 336:516-517.
- Westenbroek, C., Sniijders, T.A., den Boer, J.A., Gerrits, M., Fokkema, D.S., Ter Horst, G.J., (2005) Pair-housing of male and female rats during chronic stress exposure results in gender-specific behavioral responses. *Horm Behav.* 47:620-628.
- Westenbroek, C., Ter Horst, G.J., Roos, M.H., Kuipers, S.D., Trentani, A., Den Boer, J.A., (2003) Gender-specific effects of social housing in rats after chronic mild stress exposure. *Prog. Neuropsychopharmacol Biol Psychiat.* 27:21-30.
- Willner, P., (1997) Validity, reliability and utility of the chronic mild stress model of depression: a 10 year review and evaluation. *Psychopharmacology (Berl).* 134:319-329.

De afweging van belangen in dierproeven

Jac. Swart

Introductie

De Nederlandse Wet op de dierproeven (Wod) verbiedt het verrichten van een dierproef indien het belang van de proef niet opweegt tegen het ongerief dat het dier wordt berokkend. Onder de versluierende term van ongerief moet pijn, lijden, ongemak en blijvend letsel worden verstaan. Om een dierproef te mogen doen moet het belang van de dierproef voor mensen of voor andere dieren in voldoende mate opwegen tegen ongerief dat de dieren wordt berokkend. In de praktijk wordt bij het vaststellen van het ongerief in een experiment een schaal gebruikt van 1 tot 6 waarbij 1 voor licht ongerief staat, bijvoorbeeld het afnemen van wat bloed, en 6 voor zeer ernstig ongerief, zoals het langdurig onthouden van voedsel of slaap. Matig ongerief (code 3) staat voor bijvoorbeeld het bijkomen uit anesthesie na een kleine operatie. De overgrote meerderheid van proeven levert gelukkig alleen gering tot maximaal matig ongerief op. Zowel onderzoekers als dierexperimentencommissies (DEC's) moeten het ongerief van de dieren in de proef inschatten. Alhoewel aan de toegekende cijfers geen rekenkundige betekenis moet worden toegekend (een ongeriefscode 4 houdt niet tweemaal zoveel ongerief in als code 2) suggereert het wel dat ongerief met een zekere mate van nauwkeurigheid en eenduidigheid kan worden vastgesteld.

Men zou misschien verwachten dat er ook een schaal gebruikt wordt voor het inschatten van het belang van een proef. Het éne moet immers worden afgewogen tegen het andere. Een schaal voor belangen wordt, voor zover mij bekend, niet in de afweging van dierproeven toegepast. In zekere zin is dat wel te begrijpen. Bij de dieren waarop onderzoek wordt gedaan, gaat het om een tamelijk concreet belang, namelijk het belang van de dieren gevrijwaard te blijven van ongerief of lijden. De belangen van mensen en dieren die mogelijk baat hebben bij een dierproef zijn veelsoortig en vaak ook abstracter van aard. Veel dierproeven richten zich weliswaar op biomedische problemen opdat ze leiden tot vermindering van pijn en lijden bij mensen en dieren, maar het verband daarmee is indirect en vaak onzeker.

Ook worden dierproeven gedaan die alleen gericht zijn op het verwerven van kennis of die vooral economische belangen dienen. Welk belang aan de orde is, is ook niet altijd duidelijk. Is het testen van een vaccin voor kippen in het belang van de gezondheid van de kippen die daarmee mogelijk gevaccineerd gaan worden of is het in het belang van de mensen die kippen houden in de intensieve veehouderij? De humane belangen zijn dus veelsoortig, diffuus, onzeker en bovendien verschillen we onderling soms sterk van mening over de vraag hoe groot een belang is. Deze asymmetrie leidt er toe dat we vaak pas in de afwegingsfase door onderlinge discussie komen tot de globale vaststelling van een minder of meer serieus humaan belang, terwijl men zich bij de vaststelling van de mate van ongerief vaak op een aantal vuistregels kan baseren.

Toch is enige systematiek met betrekking tot belangen in een dierproef onontbeerlijk. In de eerste plaats vanuit een morele plicht tegenover het dier. Een dierproef is schadelijk voor het dier en indien men het dier tot de morele kring rekent – en daar is in onze maatschappij een breed gedeelde consensus over – dan moet men zich als het ware ook tegenover het dier kunnen verantwoorden. Een tweede reden is dat dierproeven maatschappelijk problematisch zijn. Onderzoekers hebben een mandaat van de samenleving om dierproeven te doen, maar dan moet naar de samenleving het belang verdedigd kunnen worden. In een democratie behoren besluiten inzake moreel problematische handelingen transparant te worden gemaakt. Dit artikel wil bijdragen aan een verdere doordenking van de rol van belangen in de afweging van dierproeven.

Wat zijn belangen?

Men kan zeggen dat een handeling in iemands belang is als die handeling de mogelijkheden vergroot zijn wensen te vervullen of zijn behoeften te bevredigen. Een dierproef die zich richt op het verwerven van kennis om bij te dragen aan het vinden van een behandeling voor een ernstige ziekte is van groot belang. Een ernstige ziekte verkleint immers iemands mogelijkheden voor het vervullen van zijn wensen. Een mogelijke behandeling kan hier wat aan doen. Deze duiding van belang legt de nadruk op belangen van individuen zoals patiënten, onderzoekers en dieren. Toch zijn er zogenaamde ‘collectieven’ waaraan we het hebben van een ‘belang’ soms ook lijken toe te kennen, bijvoorbeeld als we spreken over het ‘belang’ voor de soort of de natuur in het geval van veldecologische dierproeven. Uiteraard kunnen we de bescherming van de natuur of van soorten als een louter

menselijk belang beschouwen maar voor velen hebben deze collectieven een intrinsieke waarde en daarmee een 'belang' dat gerespecteerd dient te worden, onafhankelijk van het belang voor de mens of betrokken dieren. Los van de vraag of collectieven een te respecteren intrinsieke waarde kunnen hebben is het wel zo dat het bij de meeste dierproeven niet om de belangen van één individu gaat maar vrijwel altijd om gemeenschappelijke belangen van meerdere mensen of een belang dat eenieder betreft zoals het verminderen of voorkomen van risico op een ernstige ziekte of op een mogelijke therapie van een ziekte die we zelf (nog) niet hebben. In deze zin kunnen we ook spreken van collectieve maatschappelijke belangen.

Er zijn veel soorten belangen. De Wod somt in artikel 1 een aantal doelen op waarvoor dierproeven mogen worden verricht. We kunnen die doelen vertalen naar een aantal maatschappelijke belangen:

- **Veiligheidsbelang.** Onder dit belang scharen we proeven die dienen voor het ijken en testen van werkzaamheid en veiligheid van sera, vaccins, diagnostica, bestrijdingsmiddelen en stoffen die in allerlei consumumentenproducten terug te vinden zijn.
- **Gezondheidsbelang.** Hieronder vallen proeven die bijdragen aan kennis en inzicht van ziekten en aandoeningen, aan diagnostiek en aan de ontwikkeling van therapieën voor mens en dier.
- **Onderwijsbelang.** Dit zijn dierproeven om kennis of vaardigheid te verkrijgen voor het uitvoeren van ingrepen in het menselijk of dierlijk lichaam. Studenten, onderzoekers en artsen moeten, voor zij wetenschappelijk onderzoek doen of operaties uitvoeren, uiteraard vooraf voldoende kennis en ervaring opdoen.
- **Wetenschappelijk belang.** Dierproeven kunnen kennis opleveren die ons in staat stelt allerlei zaken te realiseren die de samenleving belangrijk vindt. Indien deze dierproeven volgens wetenschappelijke standaarden worden uitgevoerd, spreken we van toegepast wetenschappelijk onderzoek. Daarnaast kunnen wij ook kennis produceren omwille van die kennis zelf. Vaak is dat het zogenaamde fundamenteel wetenschappelijke onderzoek. Deze kennis verschaft ons bijvoorbeeld plezier of bevredigt onze menselijke nieuwsgierigheid. Daarnaast kan fundamenteel wetenschappelijk onderzoek leiden tot onverwachte belangrijke toepassingen.

Naast belangen die voortvloeien uit in de Wod genoemde doelen zijn er echter ook belangen die niet expliciet in de wet worden genoemd maar

waar toch dierproeven voor worden uitgevoerd. Een voorbeeld hiervan zijn dierproeven die worden uitgevoerd omdat ze in het belang zijn van het natuurbeheer (Swart 2004). Zorgvuldig natuurbeheer vinden we belangrijk en dierproeven die bijdragen aan kennis hierover vertegenwoordigen een maatschappelijk belang. Een voorbeeld zijn wetenschappelijke experimenten die ons kennis verschaffen over het gedrag van bedreigde vogels maar ook inzichten opleveren voor vogelbescherming. Niet alle proeven in de natuur kan men als wetenschappelijk betitelen. Is bijvoorbeeld het testen van lokaas voor het vangen van muskusratten (toegepast) wetenschappelijk onderzoek?

Een andere categorie die problemen oplevert zijn economische belangen. Onderzoek ten behoeve van fokstrategieën voor varkens, rundren of pluimvee kan men misschien wel als toegepast wetenschappelijk onderzoek beschouwen maar het economisch belang staat vaak wel sterk voorop. Sommige proeven voldoen wel aan de doelen in de wet genoemd maar daarbij is er toch twijfel of er wel sprake is van een erkend belang. Is het onderzoek naar het zoveelste me-too preparaat – een medicijn waarvan al werkzame varianten bestaan en waar de nieuwe variant niets aan toevoegt – honderden dieren waard? Aan de andere kant, als zo'n me-too preparaat tot gevolg heeft dat het bereikbaar wordt – omdat het goedkoper is – voor een grotere groep van mensen, bijvoorbeeld mensen in de Derde Wereld, zijn deze dierproeven dan wel gerechtvaardigd?

Kunnen belangen vergeleken worden?

De veelsoortigheid van maatschappelijke belangen maakt dat deze belangen niet gemakkelijk vergeleken of geschaald kunnen worden. Er zijn gezondheidsbelangen die we misschien niet zo belangrijk vinden en andere juist wel. Onderzoek aan verkoudheid is wellicht minder van belang dan onderzoek aan AIDS. In het algemeen zullen we gezondheidkundige belangen echter wel hoger schalen dan economische of onderwijskundige belangen. Maar soms zullen onderwijskundige belangen, als ze bijvoorbeeld de opleiding van artsen betreffen, hoog scoren. Nog moeilijker lijkt het om belangen van mensen met die van dieren te vergelijken en daar een oordeel over te vellen. Maar dat is nu juist de kerntaak van DEC's en van onderzoekers willen zij dierproeven kunnen rechtvaardigen naar de samenleving. Alhoewel er ook andere uitgangspunten gelden (niet alle belangen tellen, sommige diersoorten zijn bijvoorbeeld uitgesloten van dierproeven) is de utilistische traditie tamelijk dominant in de proefdierpraktijk. Het gaat bij

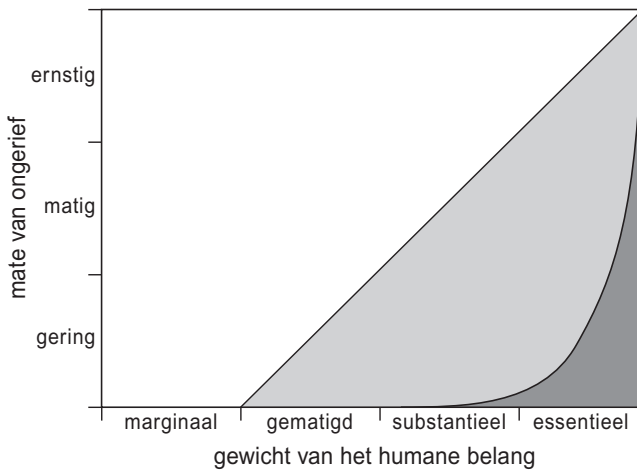
het afwegen vaak om de vraag of het humane belang voldoende groot is om een proef die dieren schaadt, en dus indruist tegen hun belangen, te rechtvaardigen. Hoe kunnen we dat belang schalen en dus afwegen? De wetgeving helpt ons enigszins. De Wod stelt bijvoorbeeld dat dierproeven voor cosmeticadoeleinden niet geoorloofd zijn (art. 10d). Het belang van cosmetica wordt kennelijk slechts als marginaal en dus als onvoldoende gezien om ongerief bij dieren te rechtvaardigen.¹ Ook stelt de Wet dat het hoogste ongerief (zeer ernstig ongerief, code 6) alleen geoorloofd is als er essentiële behoeften van mensen of dieren in het geding zijn (art. 10b). Het lijkt er dus op dat het belang van een dierproef kan worden afgemeten aan de mate van ongerief dat als geoorloofd wordt beschouwd, gegeven het doel van de proef. Daarbij gaat de Wet er ook van uit dat we zoveel mogelijk ongerief reduceren en het aantal dieren verminderen (de drie V's). Het geoorloofde maar onvermijdelijke ongerief fungeert dus als een soort pasmunt om de grootte van humane belangen vast te stellen en te vergelijken, aannemende dat minder ongerief niet mogelijk is, gegeven het doel van de proef. Deze benadering levert een bovengrens op met betrekking tot toelaatbaar maar onvermijdelijk ongerief in samenhang met het gewicht van humane belangen.

Laten we veronderstellen dat het ongerief van dieren gradueel kan worden onderverdeeld in bijvoorbeeld gering, matig en ernstig ongerief² waarvan het gevrijwaard blijven respectievelijk een gematigd, substantieel en essentieel dierlijk belang is. Laten we de niet-marginale humane of maatschappelijke belangen ook gradueel onderverdelen in gematigde, substantiële en essentiële belangen. Verder zijn er nog humane belangen die geen dierproeven rechtvaardigen en die we eerder marginaal noemden. We kunnen dan ongerief en humane belangen in een grafiek plaatsen waarin de lijn de bovengrens van het maximaal geoorloofde maar onvermijdelijke ongerief verbeeldt, zie figuur 1.

Het gearceerde gebied is het domein waarbinnen de proef moet vallen waarbij men de mate van ongerief zoveel mogelijk gereduceerd heeft. Specifieke opvattingen over de relatie tussen geoorloofd ongerief en humane belangen drukken zich uit in de vorm van de grafiek. De rechte lijn in figuur 1 drukt een proportionele opvatting uit: het belang moet in redelijke

1 Dat neemt niet weg dat ze om andere redenen wel belangrijk zouden kunnen zijn.

2 We hanteren hier een simpele indeling en niet de 6 punten schaal van DEC's.

Figuur 1. Grafische weergave van de relatie tussen de mate van ongerief voor dieren en belangen van mensen. Er wordt vanuit gegaan dat het belang tenminste gematigd moet zijn wil ongerief überhaupt toelaatbaar zijn. De rechte lijn impliceert een tamelijk proportionele opvatting over ongerief en belangen. De concave curve drukt een visie uit waarin alleen essentiële belangen dierproeven rechtvaardigen. Andere visies zijn op vergelijkbare wijze weer te geven, bijvoorbeeld met convexe curven. Het gearceerde gedeelte geeft het gebied aan waarbinnen het ongerief in ieder geval moet liggen. Daarnaast dient het ongerief zo laag mogelijk zijn als in redelijkheid verwacht kan worden.

verhouding staan tot het berokkende ongerief. Indien men vindt dat alleen essentiële belangen van mensen en dieren dierproeven kunnen toelaten dan wordt de curve tamelijk concaaf van vorm zoals in figuur 1. Is men van mening dat de belangen van mensen vrijwel altijd dierproeven toelaten dan schuift de lijn omhoog of wordt ze meer convex van vorm. Indien men de soort of hoge aantallen in een dierproef bezwaarlijk vindt dan kan de vorm en plaats van de lijn ook aanpassen. De grafiek laat zien dat ook als men het eens is over de mate van ongerief en het gewicht van belangen, men het toch oneens kan zijn over de vraag of een dierproef gerechtvaardigd is. Welk model men ook hanteert, zolang men onder de lijn of curve blijft, heeft men een grond om vanuit de eigen opvatting dierproeven te rechtvaardigen. Er zijn echter twee belangrijke vragen. De eerste is hoe men tot een afweging kan komen indien men zich in een concrete dierproef nabij of op de grenslijn bevindt, wat bij de proportionele opvatting inhoudt dat de belangen van mensen en dieren tot dezelfde categorie behoren (gematigd, substantieel of essentieel). De tweede vraag is wat de verschillende humane belangen feitelijk uitdrukken.

Eerder stelden we dat humane belangen samenhangen met wensen en behoeften van mensen. Vorstenbosch et al. (1999) definiëren essentiële behoeften van mensen vooral in gezondheidstermen: *“het gevrijwaard blijven van dodelijke ziekten, en/of pijn, ziektes en beperkingen die zijn of haar normale ontwikkeling en/of functioneren als persoon (d.w.z. in vrijheid, autonoom en waardigheid) en het uitvoeren van zijn of haar levensplan ernstig of onherstelbaar en/of over langere tijd beperken, dan wel alleen tegen zeer hoge kosten (van diverse aard) mogelijk maken”* (p. 52). De vervulling van deze essentiële behoeften impliceert een essentieel belang.³ De auteurs verbinden hieraan ook het kunnen functioneren als persoon en maken wat dat betreft een onderscheid met essentiële behoeften en daarmee belangen van dieren waarin het kunnen functioneren als persoon ontbreekt: *“het gevrijwaard blijven van zeer ernstig ongerief in de vorm van langdurig en hevige pijn, malaise en stress (meestal, maar niet alleen als gevolg van ziekten)”* (p. 52). Dit onderscheid maakt het mogelijk om een antwoord te geven op de eerste vraag die we stelden, namelijk hoe te besluiten indien men zich nabij de grenslijn in figuur 1 bevindt. Men beschikt dan over een doorslaggevend besliscriterium dat in het voordeel van humane belangen zal uitpakken, wellicht met uitzondering van proeven met mensapen. Deze ‘ontsnapping’ wordt ontleend aan Vanderveer (1979) die de psychologische complexiteit van mensen en sommige dieren als een extra criterium gebruikt in de afweging. Vorstenbosch et al. (1997) interpreteren deze psychologische complexiteit in termen van respect voor personen en het belang om hun levensplan te kunnen uitvoeren.⁴

Uit de omschrijving van essentiële behoeften volgen vier elementen: mortaliteit, ernstig lijden, duur van het lijden en de beperking van iemands levensplan. Volgens de auteurs is de essentiële behoefte van mensen in het geding als op tenminste een van de vier genoemde componenten een zware of ernstige inbreuk plaatsvindt. Aan deze vier componenten kunnen we een modulerende factor toevoegen: het aantal mensen dat het betreft. Men kan betwisten of het aantal een significante factor kan zijn. Het lijkt onrechtvaardig ten opzichte van iemand die aan een zeldzame ernstige

3 Vorstenbosch et al gebruiken de term ‘fundamentele belangen’. Ik gebruik liever de term essentiële belangen om de link met essentiële behoeften vast te houden. Er is een conceptueel verschil tussen belangen en behoeften. Een behoefte is persoonlijk en kan al dan niet worden vervuld, een belang is verbonden aan een handeling of aan beleid dat die behoefte kan vervullen.

4 Deze discussie is ook verbonden met het belang niet te sterven of te overleven. In ongeriefstermen gesteld wordt het doden van dieren als licht ongerief gezien. Zie voor een uitgebreide discussie hierover Vorstenbosch et al, 1997, 1999.

ziekte lijdt, te stellen dat zijn belang minder groot is omdat hij of zij minder lotgenoten heeft. Aan de andere kant, aannemende dat het aantal dierproeven uiteindelijk begrensd is en men keuzes moet maken, kunnen meer mensen 'geholpen' worden indien een dierproef het belang van velen dient. In de praktijk telt het aantal mensen dat een belang deelt toch wel mee, al blijft het een discussiepunt.

Essentiële belangen die ernstig of zeer ernstig ongerief kunnen rechtvaardigen betreffen vooral gezondheidsbelangen. Maar niet alle gezondheidsbelangen zijn essentieel. Vanuit een proportionaliteitsgedachte dat het humane belang in redelijke verhouding moet staan tegenover de mate van het niet-vermijdbare ongerief voor het dier, zullen we wellicht bij onderzoek aan het verkoudheidsvirus minder ver willen gaan dan aan het HIV-virus. Een tweede categorie van belangen zijn volgens Vorstenbosch et al. (1999) serieuze belangen. Het zijn alle overige niet-marginale belangen die tot het *“gangbare arsenaal van functies en eigenschappen van mensen of dieren behoren en bij het ontbreken ervan merkbare en soms aanzienlijke negatieve of onaangename ervaringen het gevolg zijn”* (p. 40). Kaalheid, verkoudheid en lichte verwondingen zijn wellicht voorbeelden hiervan. Ook voor onderzoek waar deze serieuze belangen spelen geldt dat dit een bepaalde mate van ongerief bij dieren moeten kunnen rechtvaardigen. Deze serieuze belangen zijn in dit artikel onderverdeeld in gematigde en substantiële belangen. Ook hierbij kunnen we het respect voor personen betrekken voor grenslijnsituaties, indien van toepassing.

We kunnen deze indeling van belangen ook toepassen op niet-gezondheidsbelangen. Rechtvaardigt fundamenteel wetenschappelijk onderzoek ernstig ongerief? Vorstenbosch et al. (1997) stellen van niet omdat men niet hard zou kunnen maken dat de productie van kennis omwille van kennis zelf essentiële behoeften van mensen vervult. Voor toegepast wetenschappelijk onderzoek zal dit misschien anders liggen omdat dit op indirecte wijze essentiële menselijk behoeften zou kunnen vervullen. Evenzo argumenteren zij dat ook economische belangen geen essentiële behoeften uitdrukken. Die zullen dus hooguit als een substantieel belang worden gezien. Over educatieve belangen laten Vorstenbosch et al. (1997, 1999) zich niet uit. Maar, als het kennisbelang geen essentiële behoefte vervult zal onderwijs hiertoe dat ook niet doen. Een uitzondering is wellicht kennisproductie en vaardigheidstraining ten behoeve van gezondheidsbelangen. Het voorgaande kunnen we in een aantal punten samenvatten:

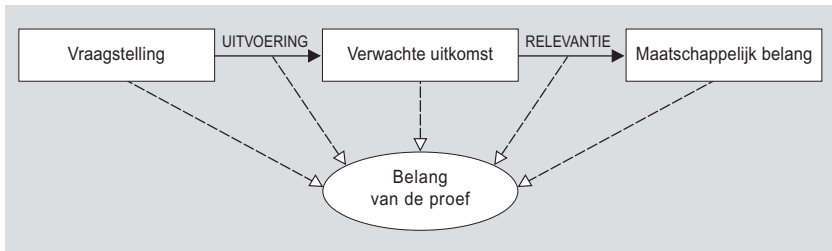
1. We kunnen tenminste vier klassen van humane belangen onderscheiden: marginale, gematigde, substantiële en essentiële belangen.
2. Marginale belangen rechtvaardigen geen dierproeven.
3. Essentiële belangen betreffen essentiële behoeften bij mens of dier en kunnen, indien het doel van de proef niet anderszins kan worden gerealiseerd, een dierproef met ernstig ongerief rechtvaardigen.
4. Wetenschappelijke, educatieve en economische belangen en gezondheidsbelangen waar geen sprake is van een essentiële behoefte van mens of dier, rechtvaardigen geen dierproef met ernstig ongerief. Zij moeten hooguit als een gematigd of substantieel belang worden gezien.
5. Indien de belangen van mensen en dieren vergelijkbaar zijn, wordt aan de belangen van mensen de voorkeur gegeven indien het humane belang van de proef ook het kunnen functioneren als persoon omvat.

In het bovenstaande zijn veiligheidsbelangen niet genoemd. Deze belangen kunnen een gezondheidkundige invulling hebben en zouden dan daartoe gerekend kunnen worden. Dat zegt nog niet veel over het gewicht van het veiligheidsbelang. Als het bijvoorbeeld gaat om toxische stoffen speelt ook de toepassing van die stoffen. Zijn stoffen ter verfraaiing van producten (bijvoorbeeld speelgoed) belangrijk genoeg om dierproeven te doen?

De vaststelling van het belang van een proef

Het belang van een voorgestelde dierproef hangt niet alleen af van het gewicht van het gestelde belang zelf maar ook van de mogelijke bijdrage van de mogelijke uitkomst van het onderzoek aan het belang: de relevantie van de proef. Het gestelde maatschappelijke belang van een onderzoek kan groot zijn maar de relevantie van het onderzoek voor dat belang laag. Zo kan een onderzoeker stellen dat obesitas een groot probleem is omdat het samenhangt met essentiële behoeften van vele mensen en dat zijn onderzoek aan de oplossing ervan bijdraagt. Maar wanneer zijn onderzoek poogt duidelijk te maken of een nieuw type voer bij een muizenstam tot obesitas leidt dan is de relevantie van dat onderzoek voor het gestelde doel waarschijnlijk toch beperkt. Anderzijds lijkt het testen van een nieuw vaccin bij een dreigende griep epidemie tamelijk relevant te zijn voor het essentiële maatschappelijke belang gevrijwaard te blijven van de epidemie. De relevantie van dierexperimenteel onderzoek hangt niet alleen samen met de verwachte uitkomst maar ook met onzekerheden die verbonden zijn aan bijvoorbeeld de extrapolatie van resultaten van dier naar mens. Ook de uitvoering van onderzoek, gegeven de vraagstelling telt. Het zijn de kwaliteit

van de onderzoeksopzet en de uitvoering ervan, de mogelijke relevantie van de verwachte uitkomst voor het gestelde maatschappelijke belang en het gewicht van het belang tezamen die het totale belang van een dierproef bepalen, zie figuur 2.

Figuur 2. Verschillende determinanten van het belang van een proef.

Afwegen van belangen: een lastige klus

Het vaststellen van het belang van een proef is een lastige opgave voor dierexperimentencommissies. In de eerste plaats moet het ongerief voor de dieren en het gewicht van het humane belang worden vastgesteld. Over gewicht van het belang zullen mensen vaak van mening verschillen, niet in de laatste plaats omdat vaak onduidelijk is in hoeverre een bepaald gesteld belang ook tot maatschappelijke toepassingen leidt. Niet elk nieuw medicijn komt op de markt. Als men het al eens wordt over het ongerief en belangen dan nog kan men van mening verschillen over de relatie daartussen, zie figuur 1.

In de tweede plaats moet de relevantie van een verwacht onderzoeksuitkomst worden vastgesteld. Een probleem hierbij is dat individuele projecten en experimenten vaak slecht radertjes zijn in een omvangrijk en onoverzichtelijk proces van kennisontwikkeling. Het is vaak de totale som van onderzoeksresultaten uit verschillende experimenten, soms van geheel andere onderzoeksgroepen, die leidt tot de realisering van een bepaald maatschappelijk belang. De relevantie van afzonderlijke proeven kan daardoor laag lijken en misschien zijn ze dat ook wel. Maar zonder die afzonderlijke proeven wordt het maatschappelijke belang niet gerealiseerd.

In de derde plaats is er aan elk onderzoek een mate van onzekerheid verbonden. Wetenschappelijk onderzoek start vanuit de vaststelling dat kennis ontbreekt. Pas achteraf kunnen we vaststellen of een experiment ook bruikbare informatie oplevert. Een onderzoek kan ook niets opleveren

ook al is het van grote kwaliteit. Daarbij speelt dat de objectieve vaststelling van de wetenschappelijke kwaliteit van onderzoek lastig is, zeker indien het onderzoek betreft dat alleen intern, door de onderzoeksgroep zelf, is beoordeeld.

Ten slotte zijn er naast de utilistische overwegingen met de nadruk op de afweging van ongerief en belangen ook andere ethische overwegingen relevant, bijvoorbeeld de intrinsieke waarde van het dier, de soort waartoe het dier behoort en de maatschappelijke status van het dier (Swart 2005). Deze elementen compliceren de belangenafweging. Het oordeel van een DEC, van een onderzoeker of van iemand van buiten de kring van direct betrokkenen over het maatschappelijke belang van dieronderzoek en de aanvaardbaarheid van het berokkende ongerief zal door deze moeilijkheden gemakkelijk verschillen. Het is daarom van belang dat de vaststelling en weging van belangen van mensen en dieren en mogelijke andere overwegingen op doordachte, transparante en integere wijze plaatsvindt.

Dankzegging

Ik dank Ronno Tramper en Jan Vorstenbosch van het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht voor hun suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

Literatuur

- Swart, J.A.A. (2004) 'The wild animal as a research animal'. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 17(2) 181-197.
- Swart, J.A.A. (2005) 'Zijn sommige dieren meer gelijk dan andere dieren?' In: J.A.A. Swart, H. Zwart & J. Wolters (eds.) *DEC's in discussie. De beoordeling van dierproeven in Nederland*. Budel: Damon, pp. 69-78.
- Vandeveer, D. (1979) 'Interspecific Justice'. *Inquire*, 22: 55-79.
- Vorstenbosch, J.M.G., Joles J.A., Stafleu F.R. & Tramper R. (1997) *Ethiek, dierproeven en de afweging van menselijke tegen dierlijke belangen*. Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht, Universiteit van Utrecht, Utrecht.
- Vorstenbosch, J.M.G., Stafleu F.R., Eckelboom E.A.M.J., Krijger F., Tramper R., Jonge M. de & Kanter-Loven B.M.J. de (1999) *Grenzen en gradaties. Over zeer ernstig ongerief van dieren en essentiële behoeften van mens en dier in het kader van de beoordeling van dierexperimenten*. Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht, Universiteit van Utrecht, Utrecht.

Wanneer is een dierproef moreel toelaatbaar?

Henriëtte Bout

Inleiding

In een DEC zitten deskundigen van verschillend plimage die samen een onderzoeksprotocol op haar morele toelaatbaarheid moeten beoordelen. Dat betekent dus dat een *multidisciplinair* team op *interdisciplinaire* wijze tot een *gezamenlijk* oordeel tracht te komen.

In de praktijk blijkt dat vaak moeilijk te zijn. Ten eerste, omdat binnen een multidisciplinair team verschillende visies leven over de werkwijze van het team. Ten tweede, omdat in deze teams vaak een intensieve discussie plaatsvindt over het gewicht dat iedere afzonderlijke deskundigheid zou moeten krijgen in de morele afweging. Ook daar is vaak geen overeenstemming over. En tenslotte is het erg lastig om een gezamenlijke norm aan te leggen over de morele toelaatbaarheid van verschillende typen dierproeven.

De roep om een morele meetlat waarlangs DEC's alle aanvragen zou kunnen leggen, is daarom groot. Een roep die niet alleen komt van maatschappelijke groeperingen, maar ook van wetenschappelijk onderzoekers en niet in de laatste plaats van DEC-leden zelf. In dit artikel wordt een afwegmodel over de morele toelaatbaarheid van dierexperimenten beschreven zoals dat gebruikt wordt door de Dierexperimentencommissie van de Vrije Universiteit. Hopelijk kunnen anderen, zowel DEC's als onderzoekers, de hier beschreven ideeën gebruiken bij hun afweging van dierproeven.

'Recht doen aan ...'

Er zijn verscheidene filosofen geweest die getracht hebben een meetlat te ontwikkelen waarlangs men het menselijk handelen zouden kunnen leggen om zo tot een antwoord te komen op de vraag of een handeling moreel juist is of niet. Dit heeft verschillende typen antwoorden opgeleverd. Het utilistische antwoord is dat een handeling moreel juist is als het zoveel mogelijk geluk of andere nastrevenswaardige zaken teweegbrengt bij zoveel mogelijk mensen. Het deontologische antwoord is dat een handeling moreel juist is als deze in zijn aard bepaalde principes eerbiedigt zoals

rechtvaardigheid of respect voor de intrinsieke waarde van mens of dier. Beide antwoorden zijn terug te vinden in een model dat ooit is ontwikkeld door de bedrijfsethicus Van Luijk (1993) en waarin het werk van Rawls (1971/1999) goed te herkennen is. Van Luijk reikt een structuur aan om te reflecteren op de morele juistheid van beslissingen. De kern van het model is, dat een handeling moreel juist is als deze voldoende recht doet aan de *rechten, belangen en wensen* van alle betrokkenen. Het woord 'voldoende' impliceert dat er een inschatting en een afweging nodig is. Dat impliceert dus een opdracht aan de persoon die het oordeel moet vormen. Hij of zij moet dus inschatten en afwegen.

Het rijtje 'rechten, belangen en wensen' is niet toevallig. Daar schuilt een hiërarchie in. Rechten zijn belangrijker dan belangen die weer belangrijker zijn dan de wensen van betrokkenen met betrekking tot een handeling. De persoon die afweegt, moet zich daarbij uiteraard een beeld vormen over de rechten, belangen en wensen van betrokkenen. Met het woord 'betrokkenen' worden de moreel relevante actoren bedoeld. Dit kan iedereen zijn die een recht, een belang of een wens heeft. Ambtenaren weten bijvoorbeeld wel welke rechten burgers hebben, althans dat horen ze te weten. De ambtelijke organisatie is er op ingericht om de rechten van burgers te garanderen. Maar mensen hebben ook belangen en particuliere wensen. Dat impliceert nog geen rechten. Als bijvoorbeeld een bejaarde, moeilijk lopende vrouw aan de stratenmaker vraagt om het stukje naar haar voordeur ook even te bestraten, dan heeft zij een duidelijke wens en ook een belang maar nog geen recht, hoewel het vanuit een moreel perspectief misschien goed te verdedigen is dat de stratenmaker dit voor haar doet. Het voorbeeld geeft aan dat menselijke betrokkenen zichzelf kunnen introduceren als betrokkene in een moreel relevante situatie omdat ze bepaalde particuliere wensen en (groeps)belangen kunnen formuleren.

Een belangrijke vraag is of met 'betrokkenen' alleen mensen worden bedoeld of dat daar ook dieren onder vallen. Zij kunnen immers geen wensen formuleren en zich daarmee als betrokkene in een moreel relevante situatie introduceren. Maar dat wil niet zeggen dat zij geen belangen hebben. Het is een keuze om dieren als moreel relevante betrokkenen aan te merken. De Nederlandse wetgever is sinds de invoering van de Wod in de jaren '70 en de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren in de jaren '90 glashelder over de morele status van dieren; *'Bij uitoefening van bevoegdheden bij of krachtens deze wet wordt de erkenning van de intrinsieke*

waarde van het dier als algemeen uitgangspunt gehanteerd' zegt de Wod.⁵ Dieren vallen dus voor de Wet onder de categorie 'betrokkenen'. De vraag voor een DEC wordt dan: Hoe ziet een model eruit dat het recht of het belang van dieren laat meewegen in de afweging?

Afwegingsmodellen voor een dierproef

Verschillende ethici hebben afwegingsmodellen voor dierproeven opgesteld waarin de moreel relevante feiten en deontologische en utilistische aspecten aan de orde komen. Dat heeft grofweg twee typen modellen opgeleverd. Zogenaamde procedurele modellen geven aan welke onderwerpen en aspecten aan de orde behoren te komen bij de afweging maar geven daaraan nog geen normatieve invulling aan de uitkomst van de weging. Normatieve modellen doen dit daarentegen wel. Beide typen modellen beogen een afweging expliciet te maken (Theune & de Cock Buning, 1991).

Procedurele modellen

Frans Stafleu en zijn collega's hebben een afwegingsmodel voor DEC's gemaakt dat vooral beschouwd kan worden als een procedureel model (Stafleu et al. 1999). Het model kent 4 categorieën vragen:

- Vragen over de wettelijk gestelde randvoorwaarden voor dierproeven,
- Vragen over het doel van de proef,
- Vragen over de kwaliteit van het experiment (waaronder de 3 V's), en
- Vragen over het ongerief voor de dieren.

De antwoorden op deze vragen leveren samen de moreel relevante feiten op die nodig zijn om een afweging te kunnen maken. Voor de beantwoording van de meeste vragen is een inschatting nodig. Maar die inschatting van de feiten levert nog geen moreel oordeel op over de morele toelaatbaarheid van de proef. Daarvoor is een afweging nodig welke een conclusie oplevert die voorzien is van morele argumenten. Het model van Stafleu et al. (1999) maakt de elementen van de afweging dus expliciet. Dit is de grote winst van procedurele modellen. Volgens de auteurs blijft met dit model de discussie in een ethische commissie op de juiste koers, wat inhoudt dat een commissie ondanks haar multidisciplinaire samenstelling over de moreel relevante zaken discussieert. Het model van Stafleu et al. stelt verder geen inhoudelijk ethische eisen aan de conclusie en het laat de mogelijkheid open dat de afweging zelf wordt gemaakt door bijvoorbeeld te stemmen.

5 Zie Wod, art. 1a

Normatieve modellen

Er zijn ook pogingen ondernomen om met afwegingsmodellen tot meer normatieve uitspraken te komen over dierproeven. Onder DEC-leden en onderzoekers zijn zogenaamde ‘puntensystemen’ wel bekend (zie bijvoorbeeld Porter, 1992). Mensen krijgen verschillende meerkeuze vragen voorgelegd welke die een belangrijk aspect van de beoordeling agenderen, zoals de diersoort, het aantal dieren, de mate van ongerief, de duur van het ongerief en de verzorging. Per vraag zijn verschillende antwoorden mogelijk en per antwoord worden punten toegekend. Hoe meer punten, hoe bezwaarlijker de dierproef is. Zo krijg je bijvoorbeeld de meeste punten voor het gebruik van hogere diersoorten. Er zijn punten te scoren voor het gebruik van grote aantallen dieren, voor ernstig ongerief, voor lang durend ongerief en voor slechte verzorging. Het is niet mogelijk om nul punten te halen. Dit wil zeggen dat een dierproef altijd moreel bezwaarlijk is. Het totaal van de punten is uiteindelijk een maat voor de morele toelaatbaarheid van de proef. Hoe meer punten, des te minder toelaatbaar. Het voordeel van een dergelijk model is dat het tracht om de morele afwegingen ten aanzien van de toelaatbaarheid van dierproeven objectiever en onderling vergelijkbaar te maken.

Er zijn bezwaren geuit tegen dergelijke modellen. Met name omdat de aantallen punten die toegekend worden niet altijd recht doen aan morele intuïties. Is het opofferen van 100 vissen even erg als 1 muis? Zijn 100 muizen even zwaarwegend als 100 honden? De huidige minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Ronald Plasterk, vond in ieder geval van niet in een van zijn columns (Plasterk 2002). Het grootste probleem van een puntensysteemmodel is dat het de grote morele keuzes als het ware mechaniseert en daarmee feitelijk maskeert door het te vertalen in punten. Het gebruik van vaststaande punten impliceert dat men niet aan een eigen morele afweging toekomt. Het afwegen is een technische invulsom, je hoeft slechts te kunnen optellen en aftrekken en je eigen overwegingen doen er niet zoveel meer toe.

Best of both worlds: een procedureel én normatief kader

In het navolgende wordt een voorstel ontwikkeld voor een model dat beide modellen combineert. Laten we beginnen bij grenzen en verplichtingen die de wet ons stelt. De Wet op de dierproeven is tamelijk helder over haar morele grenzen: in principe geen LD50/LC50 tests, geen zeer ernstig ongerief, geen cosmeticaproeven en geen proeven met mensapen.⁶ Men

6 Zie Wod, art. 10, 10 a - e

eist specifieke deskundigheden ten aanzien van de opzet, uitvoering en de beoordeling.⁷ En de Wet eist dat de 3 V's (vervanging, vermindering, verfijning) worden toegepast.⁸

Een afwegingsmodel van een DEC zou dus kunnen beginnen met een soort checklist, zoals Stafleu et al. dat doen in hun eerste categorie van vragen. Pas als aan alle wettelijke eisen is voldaan, kan een DEC verder. De Wod stelt ook dat een DEC moet beoordelen of het belang van de dierproef opweegt tegen het ongerief van de betrokken dieren. Het zou velen helpen als we ook normatieve eisen stellen aan de uitkomst van de weging. Dan levert het afwegingsmodel immers zowel een procedure als een normatief kader. Er zijn verschillende normatieve kaders te onderscheiden: het recht van het dier niet onnodig te lijden, de weging van het lijden dat wellicht 'nodig' is en het belang van de proef.

Recht van het dier: geen onnodig lijden

Het eerste onderdeel van het normatieve kader betreft het stellen van de ondergrens. Eerder werd betoogd dat dieren betrokkenen zijn en dus belangen kunnen hebben die in een afweging meetellen. Ik durf de stelling aan dat een dier in zijn relatie met de mens een recht heeft, namelijk het recht dat de mens de noodzaak van een dierproef en daarmee zijn lijden, moreel kan rechtvaardigen. Een dier mag niet zonder noodzaak letsel of pijn worden toegebracht, niet tijdens de proef, niet ervoor en niet erna. Het mag dus niet onnodig lijden.⁹ Er is geen recht of belang dat zo groot kan zijn dat dit lijden zonder noodzaak rechtvaardigt.

Dat levert een eerste deontologisch criterium op waarlangs men het eindoordeel van een DEC kan leggen: Iedere dierproef waarin geen morele rechtvaardiging gegeven wordt, is moreel onjuist. Hieruit vloeit ook voort dat een dier minstens het recht heeft om zo min mogelijk te lijden. Immers meer lijden dan noodzakelijk is, betekent ook onnodig en niet gerechtvaardigd lijden.

Hoe dat 'nodige' lijden te wegen?

De Wod zegt ook iets over belangen die kunnen opwegen tegen al het ongerief dat dieren ondergaan, namelijk kennisvermeerdering en het

7 Zie Wod, art. 11, 12, 13, 14, 18, 20

8 Zie Wod, art. 10 lid1a

9 Ook andere gehouden dieren en wilde dieren hebben mijns inzien dit recht.

gezondheidsbelang van dieren en van mensen.¹⁰ In de praktijk komt ongerief in verschillende gradaties voor en verschillende typen onderzoek zijn met verschillende belangen verbonden. DEC's moeten dus eigenlijk appels met peren vergelijken. Dat is erg lastig. Theune en de Cock Buning doen een poging de appel 'ongerief' te vergelijken met de peer van 'belang van het onderzoek' (Theune & de Cock Buning, 1991) De morele regel die de auteurs introduceren, is dat tegenover een bepaalde mate van ongerief van dieren, een navenant bepaald belang van het onderzoek dient te staan.

Het belang van het onderzoek

Er zijn verschillende vormen van wetenschappelijk onderzoek waar proefdieren bij betrokken zijn. Het doel van het onderzoek varieert van puur fundamenteel tot louter toegepast klinisch onderzoek. En dan zijn er ook aanvragen voor gebruik van dieren voor onderwijsdoeleinden waarbij geen direct gezondheidsbelang speelt en waarbij ook geen wetenschappelijke vraag wordt gesteld. Iedere type onderzoek vertegenwoordigt een eigen belang. We kunnen bij het belang van een proef een wetenschappelijk en maatschappelijk belang onderscheiden.

Onder het wetenschappelijke belang kan worden verstaan kennisvermeerdering en het vergroten van inzicht dat niet persé bedoeld is om tot een (gezondheids)toepassing te leiden. Het belang kent twee moreel relevante aspecten: de kwaliteit van het onderzoek en de kans dat het onderzoek ook inderdaad (fundamentele) kennis oplevert. Om de kwaliteit van het onderzoek goed te kunnen inschatten, is het oordeel van een onafhankelijke wetenschapscommissie van belang. Die kan uitleggen of het onderzoek, naar wetenschappelijke maatstaven, deugdelijk is opgezet, antwoord geeft op een wetenschappelijke vraag en of het eventueel baanbrekend is. Het tweede moreel relevante aspect is de kans dat het onderzoek ook inderdaad kennis oplevert. Een grote kans van slagen, betekent een snellere vermeerdering van kennis en dat draagt bij aan het belang van het onderzoek. Deze twee aspecten kunnen elkaar beïnvloeden in de morele afweging. Zo zullen er hogere eisen worden gesteld aan de methodologische-wetenschappelijke kwaliteit van onderzoek waarvan niet goed ingeschat kan worden of het kennis oplevert, bijvoorbeeld omdat het een totaal nieuwe benadering van

10 Zie Wod, art. 1

een probleemstelling onderzoekt, dan van onderzoek waar al een methodische traditie voor bestaat.¹¹

Het maatschappelijk belang van onderzoek wordt bepaald door de mate waarin het onderzoek direct of indirect bijdraagt aan het vergroten van levensvreugde en verminderen van (de kans op) leed. Dit is een meer utilistische benadering. In de aanvragen die DEC's beoordelen gaat dit erg vaak over gezondheid van mensen, maar in principe valt de gezondheidswinst voor dieren hier ook onder. Om dit belang goed te kunnen inschatten, is het nodig meer te weten over de ernst van de aandoening, de incidentie en de risicogroep. Maar ook doet het er toe of de resultaten die behaald zijn met dieren kunnen worden geëxtrapoleerd naar de situatie bij mensen.

De praktijk van afwegen: Een samenspel tussen belangen en de mate van ongerief

Wellicht omvat het bovenstaande niet alle moreel relevante aspecten van het wetenschappelijke en maatschappelijke belang. Ook ontbreekt vooralsnog een methode voor hun onderlinge weging en voor de beantwoording van de vraag in hoeverre deelaspecten bijdragen aan de grootte van het maatschappelijk en/of wetenschappelijk belang. Maakt bijvoorbeeld een groter aantal patiënten het maatschappelijke belang van een dierproef groter? De ervaring leert dat discussie onder DEC-leden hierover heel zinnig is omdat het een 'moresprudentie' oplevert. Al doende kan men tot een set van regels komen die grenzen stellen aan de uitkomst van de afweging die DEC's voortdurend moeten maken. Hieronder worden de grenzen geformuleerd die door de DEC van de Vrije Universiteit worden gebruikt:

- Tegenover ernstig ongerief van dieren hoort *zowel een groot* maatschappelijk *als* wetenschappelijk belang te staan om de handeling als moreel juist te bestempelen.
- Tegenover matig ongerief van dieren hoort een groot maatschappelijk *of* een groot wetenschappelijk belang te staan om de handeling als moreel juist te bestempelen.

11 Vrijwel altijd zullen DEC's bij nieuwe onderzoekslijnen dus eerst een pilot voorstellen, als de onderzoekers dat al niet zelf hebben gedaan. We weten immers te weinig over het aangedane ongerief, waardoor we ook niet weten of het belang van het onderzoek (of een achterliggend recht van mensen) in voldoende mate aanwezig is dat het opweegt tegen het belang van het dier zo min mogelijk te lijden.

- Tegenover gering ongerief van dieren hoort *minstens voldoende* maatschappelijk *of minstens voldoende* wetenschappelijk belang aanwezig te zijn om de handeling als moreel juist te bestempelen.

Deze regels vormen met elkaar het normatieve kader voor de afweging. Ze concretiseren de morele regel van Theune & De Cock Buning dat tegenover een bepaalde mate van ongerief van dieren een navenant bepaald belang van het onderzoek dient te staan.

Wanneer is een dierproef moreel toelaatbaar?

Het antwoord op bovenstaande vraag luidt: als de dierproef recht doet aan de rechten, belangen en wensen van alle betrokkenen. Niet alleen mensen, ook de proefdieren zijn moreel relevante betrokkenen. Zij hebben het recht op een morele rechtvaardiging van de noodzaak van hun lijden. Daarnaast is het hun belang zo min mogelijk te lijden. Om ernstig ongerief te billijken dient in principe zowel het wetenschappelijke als het maatschappelijke belang groot te zijn. Om matig ongerief te billijken dient in principe het wetenschappelijke *of* het maatschappelijke belang groot te zijn. En om gering ongerief te billijken dient minstens voldoende wetenschappelijk of maatschappelijk belang aanwezig te zijn.

Dit betekent dus dat puur fundamenteel wetenschappelijk onderzoek in principe alleen te rechtvaardigen is als hier tegenover gering ongerief staat. Als het belang van dit fundamentele onderzoek wordt beoordeeld als groot, dan is misschien maximaal matig ongerief nog te rechtvaardigen. Dit normatieve kader impliceert ook dat onderzoek in de laatste fase voor het starten van een clinical trial als onderzoek met groot maatschappelijk belang moet worden gezien. Er is dan immers een vrij directe link met de gezondheidswinst voor mensen. Volgens het bovenstaande kader zou dit onderzoek maximaal matig ongerief voor dieren tot gevolg mogen hebben. Stel nu dat het ongerief voor de dieren in de trial als ernstig wordt ingeschat, dan kan een DEC drie dingen doen. Een DEC kan de aanvraag afwijzen. Een DEC kan eisen de aanvraag zo te herzien dat er geen ernstig ongerief meer zal plaatsvinden. Maar dat zal als de 3 V's al zijn toegepast, vaak niet verder te reduceren zijn. De derde mogelijkheid is dat een DEC de voorwaarde stelt om de proef zo te ontwerpen dat er naast de klinische vraag ook een belangrijke fundamenteel wetenschappelijke vraag beantwoord zal worden. Op die manier wordt zowel het maatschappelijke als het wetenschappelijke belang van de dierproef groot waarmee het ernstige ongerief is te rechtvaardigen.

De DEC van de Vrije Universiteit werkt nu anderhalf jaar met het hierboven geschetste afwegingsmodel. Van alle aanwezigen in de vergadering wordt gevraagd het maatschappelijke en het wetenschappelijke belang te expliciteren. Doordat er wordt gesteld dat het lijden moet kunnen worden gerechtvaardigd en dat de proefdieren dus niet onnodig mogen lijden, is de afweging altijd ook een morele afweging. Deze beperkt zich nooit alleen tot de techniek van het onderzoek of iets dergelijks. Met behulp van het afwegingskader worden verschillende feiten en typen argumenten expliciet en onderling vergelijkbaar gemaakt en vervolgens gewogen. De weging en de uitkomst ervan worden ook op papier gezet ten behoeve van de onderzoeker opdat er transparantie over de afweging naar buiten toe ontstaat.¹² Het blijkt goed werkbaar te zijn en de leden kunnen met hun verschillende deskundigheden tot een eensluidende afweging komen. Voor onderzoekers is dit model ook zinnig. Het maakt hen duidelijk waarom de DEC voor of tegen een proef is dan wel waarom er extra eisen worden gesteld. Dat draagt bij aan de consistentie van alle morele oordelen. De DEC van de VU is daardoor in staat een consequente lijn in haar beslissingen te ontwikkelen. Consequent en moreel juist handelen impliceert rechtvaardig handelen. Dit model leidt daarom ook tot moreel betere beslissingen.

Literatuur

- Luijk, H. van (1993) *'Om redelijk gewin; oefeningen in de bedrijfsethiek'*, (hfst 8). Boom, Amsterdam.
- Plasterk R. (2002) 'Banaan zoekt aap'. In: *Leven uit het lab*. Prometheus, Amsterdam, p. 221-223.
- Porter D.G. (1992) Ethical scores for animal experiments. *Nature*, 356, 101-102.
- Rawls, J. (1999) *'A theory of justice'*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971. In 1999 kwam de herziene versie uit.
- Stafleu, F.R., Tramper R., Vorstenbosch J. & Joles J.A. (1999). 'The ethical acceptability of animal experiments: Proposal for a system to support decision-making'. *Laboratory Animals*, 33, 295-303.
- Theune E. & Cock Buning T. de (1991) *Grenzen aan dierexperimenteel onderzoek: toetsingsprocedure*, Reeks: Proefdier en Wetenschap (4) Leiden: RU Leiden

12 Een kopie van het formulier waarin de afweging wordt weergegeven is op aanvraag bij de auteur verkrijgbaar: h.bout@conscience.nl

What is in a number?

Frans R. Stafleu

Inleiding

In dit hoofdstuk gaat het over de vraag of het aantal dieren dat gebruikt wordt in een dierproef er moreel gezien toe doet. Wat maakt het nu uit of je 10 of 20 dieren gebruikt? Voor de lezer die niet in “het proefdierenvak” zit is dit misschien een vreemde vraag. Het lijkt een open deur: Natuurlijk doet het aantal dieren er toe, hoe minder hoe beter! Deze intuïtie lijkt bevestigd te worden door de Wet op de Dierproeven waarin het streven naar vermindering van het proefdiergebruik een belangrijke plaats inneemt. Voor de media is vermeerdering of vermindering van het aantal gebruikte proefdieren elk jaar weer nieuws, hetgeen bij vermeerdering dan weer aanleiding geeft tot Kamervragen. Goed, we kunnen vaststellen dat er een breed gedeelde intuïtie is dat het aantal gebruikte proefdieren er toe doet. Maar binnen de ethiek is een dergelijke intuïtie het beginpunt van reflectie en niet het eindpunt: Die intuïtie moge er dan wel zijn, maar is hij terecht? In dit hoofdstuk gaan we eerst eens kijken waarom die open deur eigenlijk open staat, om vervolgens te komen tot de mijns inziens meest interessante vraag namelijk: als het er toe doet, hoeveel doet het er dan toe? Tenslotte zullen we de problematiek aan de hand van de praktijk van de DEC's verduidelijken en proberen antwoorden te geven.

Doet het aantal er toe?

Waarom doet het aantal er moreel gezien eigenlijk toe? Laat ik me er toe beperken om op deze vraag twee, in de dierethiek klassieke, antwoorden te geven.

Ten eerste de “respect benadering”. De grondgedachte is dat wij (gewervelde) dieren dienen te respecteren. Dat respecteren moeten wij doen omdat deze dieren een “intrinsieke waarde” hebben: Zij hebben een eigen waarde, los van de waarde die het dier heeft voor de mens. Het handelingsprincipe dat daarop is gebaseerd is dat we het dier altijd ook als doel in zich zelf moeten beschouwen en nooit puur als instrument. Vanuit het perspectief van dierexperimenteel onderzoek zijn dieren louter middelen

om aan kennis te komen. Als een onderzoeker een alternatief zou hebben waarmee hij een evengoed resultaat zou behalen, dan was het dier in één klap overbodig, het zou zelfs niet eens gefokt worden! Een proefdier bestaat alleen maar bij de gratie van het feit dat het een instrument is. Het moge duidelijk zijn dat een dergelijk gebruik van een dier moeilijk te verenigen is met de eis van respect voor dieren. Als je deze benadering tot in haar uiterste consequentie doorvoert dan doen aantallen er eigenlijk niet toe, dierproeven zijn verwerpelijk en één dier is al te veel! Maar goed, het gebruik van elk proefdier betekent een inbreuk op het respectprincipe en hoe meer inbreuken, des te slechter. Van oudsher wordt de filosoof Regan met deze benadering verbonden (Regan 1983)

De tweede klassieke benadering redeneert via geluk of welzijn. Ik noem het de “welzijnsbenadering”. De achterliggende ethische theorie is het Utilisme. De grondleggers hiervan zijn de Engelsen Bentham en Mill. De Australische filosoof Peter Singer is in onze tijd een bekende vertegenwoordiger van het utilisme binnen de dierethiek. (Singer 1990) Binnen deze theorie is die handeling de juiste die (voor alle mogelijke betrokkenen) het grootste overwicht van geluk over smart genereert. De redenering ten aanzien van de relevantie van het aantal gebruikte proefdieren gaat nu dan als volgt: een dier dat als proefdier wordt gebruikt heeft daar in het algemeen last van. Dit “er last van hebben” (in het proefdieren jargon spreken we van ongerief dat het dier ondergaat) brengt “smart” in de wereld en hoe meer dieren je gebruikt des te meer smart je in de wereld brengt. Op deze manier is duidelijk dat het aantal dieren wat je gebruikt er moreel gezien toe doet. Maar let op! In deze theorie gaat het over de hoeveelheid smart die je in de wereld brengt, afgezet tegen de hoeveelheid geluk die wordt gegenereerd, gerekend over alle betrokkenen! Dat wil dus zeggen dat je, als je door meer dieren te gebruiken je meer welzijn in de wereld brengt, dat dan moet doen! Dus stel nu dat ik door 100 dieren te gebruiken een grotere kans heb om een medicijn voor een akelige ziekte te vinden dan met 10 dieren. In dat geval zou het wel eens zo kunnen zijn dat je binnen deze theorie verplicht bent om 100 dieren te gebruiken. (Dit geldt overigens alleen als er geen beter alternatief is in termen van welzijn). Het aantal doet er dus wel toe, maar hoeveel er het toe doet is geheel afhankelijk van de omstandigheden. Zijn die zodanig dat het gebruik van meer dieren meer totaal welzijn oplevert, dan moet je meer dieren gebruiken.

Tijd voor een tussentijdse conclusie: Dat het aantal gebruikte dieren moreel gezien relevant is, lijkt vanuit deze klassieke ethische benaderingen duidelijk. In praktijk lijkt de interessante vraag echter te zijn hoe zwaar het

aantal gebruikte dieren meeweegt in de beslissing of een dierexperiment ethisch toelaatbaar is.

Hoe zwaar telt het aantal?

We beginnen met de welzijnsbenadering. Op het eerste gezicht lijkt de zaak eenvoudig: gewoon tellen. Maar dat werkt alleen als je de kosten in dezelfde “eenheid” worden uitgedrukt als de baten. Bijvoorbeeld: Hoeveel ratten mag ik hoofdpijn bezorgen om een medicijn tegen hoofdpijn te ontwikkelen? Als je er van uitgaat dat zo’n medicijn er komt als je de proef uitvoert, dan lijkt het eenvoudig: als je meer mensen van de hoofdpijn afhelpt dan dat je ratten hoofdpijn geeft, dan mag het! Tja, maar zo eenvoudig is het niet. Ten eerste is het helemaal niet zeker dat een dierproef tot een medicijn leidt (in de praktijk is die kans zelfs klein). Je moet dus de kans dat het wat oplevert meetellen en hoe moet je dat doen? Ten tweede zal de eenheid waarin de kosten worden uitgedrukt vaak niet hetzelfde zijn als die waarin die baten worden uitgedrukt. Dan kan de vraag opkomen of je honderd ratten hoofdpijn mag bezorgen om vele duizenden mensen van een verkoudheid af te helpen. U ziet het, dit wordt ingewikkeld! Ten derde is het moeilijk om aantal en ernst van het ongerief tegen elkaar af te wegen: Weegt het veroorzaken van veel ongerief bij 10 dieren evenveel als het veroorzaken van weinig ongerief 100 dieren? En dan ten slotte nog het “pièce de résistance”: De meeste dieren worden na een proef gedood. Hoe tel je dat mee in termen van welzijn?

Goed, ik denk dat ik nu duidelijk heb gemaakt dat de welzijnsbenadering niet zo eenvoudig is. Is de respectbenadering dan eenvoudiger? Ja en nee. Ik heb hierboven al betoogd dat in dierproeven dieren puur als instrument worden gebruikt en dat dit binnen de respect benadering ethisch onjuist is. Dierproeven kunnen dus eigenlijk gewoon niet. Het is dus eenvoudiger omdat het antwoord duidelijker is (het mag niet), maar het is moeilijker omdat deze benadering van weinig nut is in een praktijk waarin dierproeven (toch) worden uitgevoerd.

Goed, hoever zijn we nu? Het aantal gebruikte dieren is relevant, maar de werkelijke vraag draait om het gewicht dat we het aantal moeten geven bij de afweging of een dierproef ethisch toelaatbaar is. We hebben gezien dat die vraag in algemenen termen beantwoorden niet meevalt. Ik zal de problematiek nu vanuit de praktijk gaan benaderen. Ik ga vragen die in de praktijk van de DEC spelen en die te maken hebben met het aantal dieren, als leidraad gebruiken.

Hoe speelt het aantal dieren in de praktijk?

Meer met minder of minder met meer?

In de praktijk van de DEC komt de volgende soort vraag geregeld voor: stel dat ik een bepaald waardevol resultaat van een dierproef op twee manieren kan verkrijgen, namelijk door 100 dieren te gebruiken die elk weinig ongerief ervaren of 10 dieren die elk aanzienlijk ongerief moeten ondergaan. Na afloop worden alle dieren gedood. Wat moet ik dan kiezen? In het algemeen kiest men voor de variant met meer dieren en minder ongerief. Twee redeneringen zijn hierbij van belang. Ten eerste kunnen we ons afvragen wat het optellen van ongerief, zoals je dat in de welzijnsbenadering ziet, voor betekenis heeft. Wellicht dat wij mensen het ongerief “optellen”, maar dat opgetelde ongerief ondergaan we zelf niet. Het opgetelde ongerief blijft abstract, een rationeel construct. De dieren kunnen niet tellen, voor hen geldt het ongerief dat zij ieder voor zich beleven. Als je moet kiezen tussen abstract ongerief en werkelijk gevoeld ongerief dan kiest men meestal voor het laatste. Dus kiest men voor meer dieren met minder ongerief om zo te voorkomen dat er werkelijk gevoeld *ernstig* ongerief in de wereld komt. Deze redenering gaat overigens alleen op in combinatie met de tweede belangrijke redenatie, namelijk dat vrij zijn van lijden bij proefdieren belangrijker is dan overleven. Het overleven komt er als overweging bij omdat alle dieren na de proef worden gedood. In de proefdierwereld wordt de morele schade van het doden van een dier, uitgedrukt in termen van ongerief voor het dier. Een dier pijnloos doden telt als “gering ongerief”. Als je dus kiest voor meer dieren, komt er nauwelijks meer ongerief bij en iets anders dan ongerief telt hier niet in de morele overweging. Als je, bijvoorbeeld vanuit een respectredenering, vindt dat het doden van een dier als zodanig moreel zwaar weegt, dan zou de keuze misschien wel vallen op de variant “minder dieren gebruiken met meer ongerief per dier”. Als lid van de DEC volg ik in het algemeen de gangbare redenering: meer dieren met minder ongerief. Als ethicus achter mijn bureau vind ik het uitdrukken van de morele schade van het doden in gering ongerief te mager. Maar zou je via een respect redenering het leven van een dier meer willen beschermen, dan wordt het óf een loze oefening (want in de dierproefwereld draait het om het doen van dierproeven en daarin worden de dieren worden op het eind toch gedood) óf je moet ophouden met dierproeven in hun huidige vorm. Hier ziet u terugkomen wat ik hierboven al betoogde: de respectbenadering en het doen van dierproeven zijn volgens mij incompatibel. Kortom, voor mij als ethicus in een DEC is er nog (denk)werk aan de winkel.

De “V” van Vermindering

In de DEC speelt het “mantra van de proefdierkunde”, de “drie V’s” van Vervanging, Verfijning en Vermindering een belangrijke rol. Als er, zoals in de paragraaf hierboven beschreven, gekozen wordt voor de variant met meer dieren met minder ongerief, dan wordt de resulterende vermeerdering van het aantal proefdieren niet licht opgenomen, maar lijden van dieren telt nu eenmaal zwaarder dan het aantal dieren dat je gebruikt. Vermindering staat in prioriteit dus onder verfijning! Verder betekent “vermindering” in de DEC dat je er op let dat men, *om het beoogde resultaat te bereiken*, het minimale aantal proefdieren gebruikt. Het is meestal niet zo dat men zich afvraagt of het beoogde resultaat wel zoveel dieren waard is. Het belang van de mens weegt bij de dierproeven in praktijk vele malen zwaarder dan het belang van een proefdier. Het belang van de mens mag dus wel een diertje kosten! Is dit laatste nu vanuit een welzijnsredenering te rechtvaardigen? Nee, in principe niet. Binnen het utilisme (de meest gebruikte theorie die aan de welzijnsredenering ten grondslag ligt) telt het welzijn los van wie het beleeft. We zien dus dat DEC’s werken via de methode van de welzijnsafweging, maar dat zij één essentieel punt van de onderliggende theorie niet meenemen, namelijk dat het welzijn van mens en dier in principe evenveel meeweegt. De vraag is met welke theorie zij dan werken? Of is het zo dat zij misschien meerdere uitgangspunten met elkaar vermengen, zodat je toch dierproeven kan blijven doen? Iets minder cynisch: wellicht valt vanuit intermenselijke solidariteit te verklaren, dat voor mensen medemenselijke zwaarder wegen dan dieren. Voor de rechtvaardiging zou dan wellicht een moderne ethiek waar (zorg) relaties een rol spelen bruikbaar kunnen zijn.

De mate van vermindering lijkt ook afhankelijk te zijn van de beschikbaarheid en de kostprijs van het dier. Het valt namelijk op dat het aantal dieren dat gebruikt wordt vaak aanzienlijk minder is als het om paarden en koeien gaat dan als het ratten en muizen betreft. Hoewel daar wel proeftechnische redenen voor zijn aan te dragen, lijkt dat niet de hele verklaring te kunnen zijn. Ik zou naar dit verschijnsel wel eens verder onderzoek willen zien! Een ethische verklaring voor “ethiek per kilo” zie ik zo snel niet.

Grote getallen

Stel nu dat de onderzoeker de DEC er van overtuigd heeft dat hij het minimale aantal dieren heeft opgevoerd voor zijn vraagstelling. Is, als het gaat om het aantal dieren, dan de kous af? Nou nee, niet helemaal. Als

het minimaal aantal dieren heel groot is dan zie je toch een zekere onrust in de DEC komen. Bij “heel groot” denk ik aan meer dan 100-200 dieren. Heel grote getallen lijken een extra impact te hebben. Deze grote aantallen dieren leggen heel duidelijk het instrumentele karakter van een dierproef bloot. Bij grote aantallen verliezen we volledig het zicht op het individu en het individu is de basis voor de respect benadering. Als je respect belangrijk vindt ben je dus achterdochtig ten aanzien van massa's. Bij hele grote groepen zie je dat men in de DEC nog eens extra naar de mogelijkheid van vermindering kijkt. Momenteel komen grote aantallen verbruikte (proef) dieren voor bij het maken van transgene dieren. Ik vermoed dat dit onderwerp in de nabije toekomst extra aandacht zal krijgen (al was het alleen maar omdat het grootste aantal van deze dieren niet in de registratie van proefdieren hoeft te worden opgenomen, heel veel “lijken in de kast” dus). Zou het zo zijn dat, als mijn hierboven beschreven observatie juist is, een gevoel van respect wellicht in de marge toch een rol speelt bij dierproeven?

Zijn de proefdieren koudbloedig, dan heeft de onrust over grote aantallen dieren een ander karakter. Het gaat dan bijvoorbeeld over duizenden heel jonge vissen die net uit het ei zijn gekomen. Moet je die nu allemaal stuk voor stuk meetellen (en dus als duizenden proefdieren registreren)? Hier lijkt men de beschermwaardigheid van zo'n jonge vis lager te willen zien dan die van bijvoorbeeld pasgeboren ratten. De individuele herkenbaarheid is in een dergelijke groep zeer laag: vaak zijn het een soort kleine, half doorzichtige larfjes. (Let op mijn taal gebruik! “Jonge vissen” heeft een andere klank dan “larfjes”!). Geen herkenbaarheid betekent in de praktijk geen respect. Daarom vindt men het overdreven om ze allemaal mee te tellen. Te meer omdat men twijfelt aan het vermogen tot lijden van deze heel jonge dieren. Ik wil hier toch maar een formele koers varen. Wij maken in de wet geen onderscheid tussen de gewervelde dieren, dus ik zou zeggen dan ook niet in dit geval! We hebben goede redenen gehad om alle gewervelde dieren onder de wet te brengen: gewervelde dieren kunnen waarschijnlijk lijden. Nu zijn er vast wel onderlinge verschillen, maar als het over het vermogen tot lijden gaat is interpretatie van verschillen moeilijk, omdat het gaat over een onmeetbare subjectieve ervaring. Ik denk dat we in een dergelijk geval maar aan de veilige kant moeten blijven en niet, als het ons politiek beter uitkomt, de regels een beetje moeten bijschaven.

Samenvatting en Conclusie

Aantallen doen er toe. Om te beginnen in politieke zin: meer proefdieren gebruiken ligt slecht in de publieke opinie. Daarom willen we niet te veel dieren als proefdier registreren en krijgt men bijvoorbeeld de neiging de “vissenlarfjes” niet te willen tellen. In ethische zin tellen aantallen ook. Echter *hoe* ze meetellen is afhankelijk van allerlei omstandigheden. In de praktijk van de DEC is een dierenleven zeer veel minder waard dan een mensenleven. Een goede fundering daarvoor is voor mij onduidelijk maar zou kunnen liggen in een redenering waarin relaties een rol spelen: mensen hebben een zorg relatie met elkaar, dat schept wellicht andere plichten tegen over medemensen dan tegenover een dier. Deze gedachte moet echter nog verder worden uitgewerkt (een eerste poging daartoe heb ik gedaan in een vorige uitgave van “DEC’s in discussie”, Stafleu 2006). Als we het doden van dieren uitdrukken in “ongerief”, telt pijnloos doden van een dier nauwelijks mee. Zou een dierenleven, via een respectredenering bijvoorbeeld, meer meetellen dan nu het geval is, dan zou de afweging van de ethische toelaatbaarheid van dierproeven een heel andere uitkomst hebben. Dat kan, maar een lopende praktijk verander je nu eenmaal niet zo snel, hoewel me dat geen reden lijkt om de discussie daarover niet aan te gaan. Een aangrijpingspunt is wellicht het gebruik van hele grote aantallen dieren in een project, daar komt de respectloosheid immers pregnant tot uiting. Goede kandidaten voor deze discussie zijn de experimenten waarin genetisch gemodificeerde dieren worden gemaakt. Om één transgeen dier te krijgen moeten er heel veel dieren worden gedood. Overigens worden deze aantallen maar gedeeltelijk geregistreerd omdat de dieren niet onder de wettelijke definitie van een dierproef vallen.

Kortom: “What is in a number?” Nou, heel wat zou ik zeggen: ethische vraagstukken, praktische problemen, maar ook de sleutel tot een fundamentele discussie over de ethische toelaatbaarheid van dierproeven.

Literatuur

- Regan, T. *The Case for Animal Rights*. University of California Press, Berkely, Los Angeles, 1983
Singer, P. *Animal Liberation*. New Revised Edition. Avon Book, New York, 1990
Stafleu, F.R. “Het dier als alternatief voor dierproeven.” In J. Swart, G. Groothuis, J. Horbach, J van der Valk (eds). *Kan het ook anders? Beschouwingen over alternatieven voor dierproeven*. Reeks: dierproeven, deel 2, Damon, Budel, 33-40, 2006

Doelstellingen van dierproeven gewogen en te licht bevonden?

Ruth Mampuyts, Dirk Stermerding en Barend van der Meulen

Inleiding

Het gebruik van proefdieren in wetenschappelijk onderzoek is in Nederland gebonden aan regelgeving waarvan de uitgangspunten in wetgeving zijn vastgelegd (Wet op de dierproeven 1977, Gezondheids- en welzijnswet voor dieren 1992). Het gaat hierbij steeds om een afweging van de *gevolgen* voor de gezondheid, het welzijn en de integriteit van dieren tegen het wetenschappelijk en maatschappelijk *belang* van het onderzoek. Het is de taak van dierexperimentencommissies en, voor zover het gaat om genetische modificatie bij proefdieren, van de CBD (Commissie Biotechnologie van Dieren), om deze afweging te maken. Hoe gaat deze afweging in zijn werk en welke moeilijkheden doen zich daarbij voor? Over deze vraag is het nodige geschreven, maar de aandacht gaat daarbij meestal in het bijzonder uit naar de wijze waarop de gevolgen moeten worden beoordeeld van experimentele en biotechnologische handelingen voor het proefdier. Het gaat dan om de vraag hoe een waarde kan worden toegekend aan het ongerief dat dieren ondervinden als gevolg van wetenschappelijke experimenten, en hoe het begrip ‘intrinsieke waarde van het dier’ in de praktijk in de afweging kan worden betrokken (Paula 2001, Freriks e.a. 2005, Swart 2006). Wat in deze discussies veel minder aandacht krijgt is de uiteindelijke afweging van de genoemde dierethische overwegingen tegen het belang van wetenschappelijke experimenten. Voor deze afweging zijn uiteraard niet alleen de gevolgen voor het dier van belang, maar moet ook een zorgvuldige beoordeling plaats vinden van de doelstelling van het onderzoek. Juist vanwege de bestaande maatschappelijke discussie over het nut van dierproeven vormt dit een belangrijk onderdeel van de beoordeling. In een discussiebijdrage voor de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek werd dit belang door een lid van de Dierenbescherming als volgt verwoord: *Alleen op basis van feitelijke informatie, inclusief de realiteit en haalbaarheid van de gestelde claims van de onderzoeker, kan een afgewogen oordeel worden gevormd* (Kuil 2006). Dit roept de vraag op hoe in de praktijk een oordeel wordt geveld over de realiteit, haalbaarheid en betekenis van de

doelstellingen van onderzoek waarin proefdieren worden gebruikt. In dit artikel gaan we daar dieper op in. We maken daarbij gebruik van de resultaten van een uitgevoerde studie ten behoeve van de CBD (Mampuy 2005). Daarbij is niet alleen gekeken naar de wijze waarop de CBD bij de beoordeling van onderzoeksprojecten de doelstellingen gewaardeerd heeft, maar is ook onderzocht in hoeverre en op welke manier deze doelstellingen bij de daadwerkelijke uitvoering van deze projecten zijn waargemaakt.¹

Toetsingskader

De toetsing van experimenteel (biotechnologisch) onderzoek met proefdieren vindt plaats aan de hand van onderzoeksvorstellen waarin onderzoekers informatie moeten geven over de doelstelling van het voorgenomen onderzoek, de verwachte gevolgen voor de proefdieren en het bestaan van alternatieve mogelijkheden voor het onderzoek. Voor een positieve beoordeling van het voorgestelde onderzoek dient de doelstelling op te wegen tegen de mogelijke schadelijke gevolgen voor de proefdieren, en moeten reële alternatieven ontbreken. De betrokken toetsingscommissies staan hierbij dus voor de taak om een oordeel te vellen over de doelstelling van het onderzoek. Voor de CBD geldt in dit verband als uitgangspunt dat er sprake moet zijn van een *substantieel belang voor mensen*. Dat wil zeggen, het onderzoek moet in de vorm van kennis of toepassingen bijdragen aan de ontwikkeling van nieuwe vormen van behandeling of diagnostiek van ernstige aandoeningen, zoals kanker, reuma, depressie of dementie. Bij de vraag of het een substantieel belang betreft kan behalve de ernst en duur van het lijden, ook het aantal mensen dat lijdt aan een bepaalde aandoening een rol spelen (Brom e.a. 1996).

Dit uitgangspunt levert in de praktijk de nodige vragen op. In hoeverre kan bijvoorbeeld een typische welvaartsziekte als obesitas, waarbij leefstijl een belangrijke rol speelt, als aandoening worden beschouwd van substantieel belang, zodanig dat het onderzoek rechtvaardigt met proefdieren waarvan de gezondheid, het welzijn of de integriteit wordt aangetast? De kwaliteit van de te maken afweging hangt hierbij overigens niet alleen af van *waardeoordelen*, maar ook van *waarheidsoordelen* (Jochemsen e.a. 2003). Met andere woorden, het gaat niet alleen om de waarde die aan bepaalde doelstellingen wordt toegekend, maar ook om een oordeel over

1 Zie voor een beschouwing over de beoordelingspraktijk van de CBD ook de bijdrage van Tsjalling Swierstra in deze bundel.

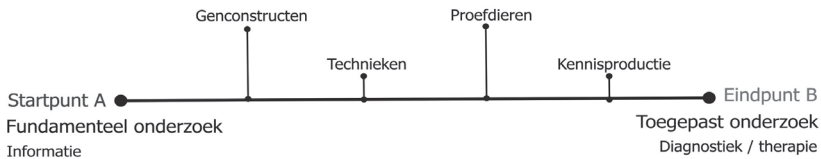
de plausibiliteit – realiteit en haalbaarheid – van de doelstellingen die in onderzoeksvoorstellen naar voren worden gebracht. Ook in dit opzicht staat een toetsingscommissie voor een lastige opgave. De beoordeling van het onderzoek berust op een toetsing vooraf van voorgestelde onderzoeksprojecten. De doelstellingen die onderzoekers formuleren hebben dan ook in hoge mate het karakter van *beloften en verwachtingen* over toekomstige uitkomsten van het onderzoek. Een belangrijk knelpunt dat zich hierbij voordoet is bovendien dat het bij veel onderzoeksprojecten gaat om fundamenteel onderzoek. In dat geval staat het wetenschappelijk belang doorgaans voorop en als voor dit onderzoek al een maatschappelijk belang is aan te wijzen, dan ligt dit in de verre toekomst.

Beoordeling in de praktijk

Wat betekent dit alles voor de manier waarop in de dierethische toetsing van wetenschappelijk onderzoek de doelstellingen gewogen worden? We bespreken deze vraag hier aan de hand van de beoordelingspraktijk van de CBD. Om voorstellen te kunnen toetsen vraagt de CBD aan onderzoekers om informatie over verschillende aspecten van het voorgenomen onderzoek, waaronder de doelstellingen. In het hierbij te gebruiken aanvraagformulier wordt onderscheid gemaakt tussen doelstellingen op korte en op lange termijn, waarbij zowel het *wetenschappelijk* belang op korte termijn, als het *maatschappelijk* belang op lange termijn duidelijk gemaakt moet worden. Onderzoekers moeten ook aannemelijk maken hoe de stappen die in het onderzoek zullen worden gezet aan de genoemde doelstellingen zullen bijdragen. Omwille van de toetsing wordt van onderzoekers bovendien gevraagd om het voorgenomen onderzoek te presenteren in de vorm van een *toetsbare eenheid*. Dat wil zeggen, er moet sprake zijn van een duidelijk in de tijd begrensd onderzoek en van een samenhangend geheel, zowel wat betreft de doelstellingen, als wat betreft de te gebruiken biotechnologische technieken en soorten proefdieren. De doelstellingen van het betreffende onderzoek dienen daarbij concreet en eenduidig te kunnen worden geformuleerd. Onderzoek met een brede doelstelling waarbij aan vele mogelijke toepassingen kan worden gedacht, zoals het ‘verkrijgen van inzicht in hart- en vaatziekten’, wordt niet gemakkelijk als toetsbare eenheid geaccepteerd.

Aldus vraagt de CBD onderzoekers om hun onderzoek op een specifieke manier te beschrijven, zodanig dat een afgebakend beeld ontstaat van een *onafgebroken lineair traject*: vanaf een startpunt A zal met behulp van

specifiek omschreven technieken, genconstructen en proefdieren informatie worden vergaard waarmee op termijn een einddoel B wordt bereikt in de vorm van betere behandeling of diagnostiek van specifieke aandoeningen (figuur 1).

Figuur 1: Schematische weergave constructie onderzoekstraject CBD

Door middel van het aanvraagformulier wordt van onderzoekers gevraagd om zich in dit beeld te voegen, maar dit gaat niet altijd zonder slag of stoot. Met enige regelmaat vraagt de CBD gedurende de beoordelingsprocedure aan onderzoekers om de aangegeven doelstelling te verduidelijken, juist waar het gaat om het maatschappelijk belang van het onderzoek. Zoals uit onderstaande schriftelijke reactie blijkt, roepen dit soort verzoeken bij onderzoekers nogal eens weerstand op:

Reactie onderzoeker 1

Wij waren verbaasd over uw verzoek aan te geven hoe onze studies aan (...) tot verbetering zullen leiden van (aandoening) therapieën. Inzicht verkrijgen in wat er mis gaat bij (aandoening), waarin (type) cellen zich onderscheiden van (type) cellen en hoe deze kennis kan worden aangegrepen voor interventie, is een complexe zaak. Wij zijn van mening dat inzicht ons verder kan helpen maar dat het onmogelijk is om aan te geven hoe precies deze modelsystemen een bijdrage gaan leveren aan de verbetering van (aandoening) therapieën.

Uit deze en andere reacties van onderzoekers op verzoeken om verduidelijking van de doelstellingen, blijkt een duidelijke spanning tussen het gehanteerde beoordelingskader en de alledaagse praktijk van het wetenschappelijk onderzoek. Onderzoekers wordt gevraagd om een rechtstreeks – precies, feitelijk en concreet – verband te leggen tussen het voorgenomen onderzoek en uiteindelijk beoogde doelstellingen. Onderzoekers zelf

zien, zeker als het gaat om fundamenteel onderzoek, hoogstens een ver weg gelegen perspectief dat niet meer inhoudt dan een belofte voor de toekomst:

Reactie onderzoeker 2

In onze aanvraag hebben wij aangegeven het proces van (...) en (...) als een mogelijke nieuwe therapie voor (aandoening) in de verre toekomst te zien. Dat deze beide processen op de zeer lange termijn mogelijk de basis kunnen zijn voor een nieuwe therapie voor (aandoening) werd in 1996 onderschreven door (...).

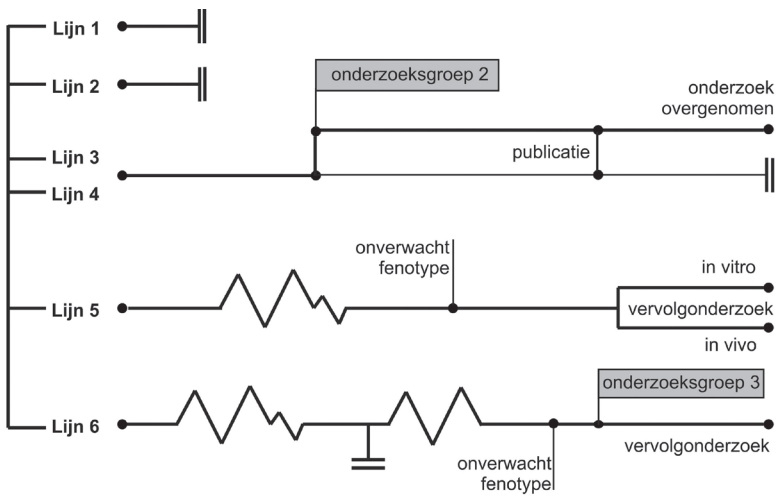
In het voorgaande hebben we vastgesteld dat bij de afweging in het kader van de toetsingsprocedure zowel de waarde als de plausibiliteit van de aangegeven doelstellingen in het geding is. We hebben ook gezien hoe onderzoekers daarbij worden uitgedaagd om doelstellingen voor hun onderzoek te formuleren op een wijze die, in hun eigen ogen, niet altijd kan worden waargemaakt. Wat leert ons nu het feitelijke projectverloop over deze spanning en de daaraan ten grondslag liggende conflicterende beelden van de onderzoekspraktijk? Deze vraag laat zich niet zomaar beantwoorden, want nadat de vergunning voor een bepaald onderzoek eenmaal is afgegeven, is de CBD niet meer betrokken bij het daaropvolgende traject. De enige vorm van monitoring waarin de toetsingsprocedure voorziet heeft betrekking op het welzijn van de gebruikte proefdieren. De verantwoordelijkheid voor deze monitoring ligt bij de lokale dierexperimentencommissies (DEC's). Alleen wanneer tijdens de uitvoering van het onderzoek bij de gebruikte proefdieren sprake is van onverwacht optredend ongerief, zijn de onderzoekers verplicht om daarvan bij de CBD melding te maken, waarbij het project door de CBD opnieuw bekeken wordt. In DEC's wordt overigens in sommige gevallen ook wel nagegaan in hoeverre het verloop van goedgekeurde onderzoeksprojecten succesvol is, bijvoorbeeld bij de beoordeling van vervolgaanvragen.

Een retrospectieve evaluatie

In het kader van een zelfevaluatie van de CBD hebben wij een aantal jaren geleden het verloop en de uitkomsten in kaart gebracht van zeven projecten die in het verleden door de CBD positief werden beoordeeld en waarvan de looptijd na beoordeling inmiddels verstreken was. Op basis van projectgegevens en interviews met de betrokken onderzoekers is het projectverloop

gereconstrueerd en zijn de uitkomsten vergeleken met de oorspronkelijke aanvraag en de afwegingen op basis waarvan de vergunning werd verleend. Welke conclusies laten zich daaraan verbinden over de gesignaleerde spanning tussen het gehanteerde beoordelingskader en de alledaagse praktijk van het wetenschappelijk onderzoek?

In de onderstaande figuur zijn op een schematische manier diverse *trajecten* weergegeven die zijn gereconstrueerd op basis van gegevens over het daadwerkelijke verloop van één van de bestudeerde onderzoeksprojecten (figuur 2).

Figuur 2: Schematische weergave verloop onderzoeksproject met zes transgene lijnen. Het onderzoek met de eerste twee lijnen werd na korte tijd afgebroken. Onderzoek met de lijnen 3 en 4 leidde tot een samenwerkingsverband met een andere onderzoeksgroep die uiteindelijk het onderzoek overnam. Lijn 5 kende een moeizaam verloop en resulteerde in een onverwacht fenotype. Uiteindelijk werd deze lijn toch gebruikt voor vervolgonderzoek, zowel in vivo (experimenten met het levende organisme) als in vitro (labexperimenten buiten het organisme). Ook het onderzoek met lijn 6 verliep niet zoals verwacht en leidde tot een ander fenotype. Dit fenotype bleek interessant voor een andere onderzoeksgroep waarmee een samenwerkingsverband werd aangegaan.

LEGENDA	
Hoofdlijn onderzoek	—
Gekoppeld onderzoek	—
Moeizaam verloop	~
keuzemoment onderzoek	•
Onderzoek stopgezet	

Elk traject geeft het verloop weer van het onderzoek aan een van de zes transgene muizenlijnen waarvoor in dit project vergunning was verkregen.

Het onderzoek aan twee van deze lijnen bleek al kort na de start te zijn afgebroken. De overige trajecten laten een grillig verloop zien met verschillende kritieke momenten en breukpunten, waarbij het onderzoek zich vertakt in diverse richtingen, en samenwerkingsverbanden worden gestart en verbroken. Dit grillige verloop is kenmerkend voor alle bestudeerde projecten en wijkt in veel opzichten af van het oorspronkelijke lineaire traject dat in de toetsingsprocedure voor deze projecten werd uitgestippeld. Uit de retrospectieve evaluatie bleek dat slechts bij één van de zeven projecten de oorspronkelijke doelstelling, zoals die in de vergunningsaanvraag werd omschreven, daadwerkelijk is gerealiseerd. In dit geval ging het om onderzoek dat op een specifieke toepassing was gericht en inderdaad leidde tot een therapeutisch product voor een ernstige aandoening.

Voor het grillige verloop van het onderzoek in de verschillende projecten zijn diverse oorzaken aan te wijzen. Soms lukte het niet om een beoogde lijn van transgene dieren te maken, maar ook als dit lukte, leidde het in veel gevallen niet tot de verwachte fenotypische eigenschappen bij het proefdier. Als gevolg van dit soort onverwachte uitkomsten kon in de meeste van de bestudeerde projecten de gekozen onderzoeksopzet geen antwoord geven op de oorspronkelijke onderzoeksvraag en verschoof de aandacht naar andere, al of niet verwante vragen die zich met de beschikbare middelen wel goed lieten bestuderen. Ook de beschikbaarheid of het stoppen van financiering en overwegingen van competitie of samenwerking met andere groepen gaven regelmatig aanleiding tot verschuiving van prioriteiten in het onderzoek.

De kracht van beloften

We zagen al dat tijdens de toetsingsprocedure onderzoekers nogal eens moeite hadden met vragen om verduidelijking van de doelstelling van hun projecten. Ook in de gehouden interviews, waarin onderzoekers terugkeken op het daadwerkelijke projectverloop, legden zij sterk de nadruk op de onvoorspelbaarheid van de uitkomsten. Uiteraard zijn er bij de start van het onderzoek bepaalde verwachtingen over het wetenschappelijk en maatschappelijk belang daarvan, maar aan het gewicht van uitspraken daarover wordt openlijk getwijfeld.

Onderzoeker 3

Je komt bij onderzoek altijd voor verrassingen te staan, daarom doen we ook onderzoek. Het is niet zo dat het allemaal uitgestippeld is.

Onderzoeker 4

Of je door een dergelijke papieren constructie (vergunningaanvraag) meer grip krijgt op de werkelijkheid, dat betwijfel ik.

Terugkijkend naar de uiteindelijke uitkomsten van de onderzoeksprojecten wordt het lineaire traject dat tijdens de toetsingsprocedure door de CBD zorgvuldig werd geconstrueerd door onderzoekers weer gedeconstrueerd. Onderzoekers benadrukken daarbij niet alleen de onzekerheden die eigen zijn aan het doen van onderzoek, maar geven ook aan dat het in veel gevallen gaat om het vergaren van fundamentele kennis, waarbij het maatschappelijk belang in een nog verre en ongewisse toekomst ligt. Met andere woorden, de beoordeling van de doelstellingen van onderzoek richt zich op beloften over maatschappelijke toepassingen waarbij, in de ogen van de betrokken onderzoekers, de kracht van dit soort beloften door de CBD wordt *overschat*. Het daadwerkelijke door ons gereconstrueerde verloop van de projecten lijkt de onderzoekers daarin inderdaad gelijk te geven.

Toch kan bij deze bevinding een aantal kritische kanttekeningen worden geplaatst (Gilbert & Mulkay 1984). De vraag is of de kracht van beloften bij het doen van onderzoek door onderzoekers op hun beurt niet wordt *onderschat*. Beloften rechtvaardigen wetenschappelijk onderzoek in termen van, al of niet ver weg gelegen, maatschappelijke doelen. Als zodanig zijn beloften niet vrijblijvend, maar helpen ze onderzoekers om de nodige hulpbronnen te verwerven – in de vorm van geld, waardevolle contacten, en zonodig inderdaad ook een vergunning – waarmee de uitvoering van het onderzoek daadwerkelijk mogelijk wordt gemaakt (Van Lente 1994). Naarmate beloften meer geloofwaardig zijn zal de bereidheid van anderen om daarin te investeren toenemen en tegelijkertijd worden met deze investeringen beloften ook meer geloofwaardig gemaakt (Van Lente & Rip 1998). Met andere woorden, de kracht van beloften weerspiegelt zich in een heterogeen netwerk van afhankelijkheden – in de vorm van financiering voor het onderzoek, van samenwerking met andere onderzoekers, van contacten met mogelijke gebruikers – waaraan deze beloften ook weer kracht ontleen. Beloften staan dus niet op zichzelf, maar maken deel uit van een *scenario* waarin onderzoekers met hun kennis en technieken verbintenissen aangaan met een verscheidenheid van andere partijen en waarin beloften op deze manier werkzaam moeten worden gemaakt.

Naar een meer inclusieve beoordeling van doelstellingen

Welke consequenties moeten we aan dit alles verbinden voor de beoordeling van de doelstellingen van wetenschappelijk onderzoek bij de afweging die in de CBD en dierexperimentencommissies moet worden gemaakt tussen het belang van het onderzoek en de gevolgen voor de gebruikte proefdieren? We hebben gezien dat bij deze afweging de betrokken commissies voor de moeilijke taak staan een oordeel te vellen op basis van beloften en verwachtingen van onderzoekers over het toekomstig belang van hun onderzoek. Onderzoekers worden op hun beurt eveneens in een lastig parket gebracht wanneer ze worden uitgedaagd om het toekomstig belang van hun onderzoek zo precies en concreet mogelijk te formuleren. De beoordeling van doelstellingen valt op deze manier gemakkelijk ten prooi aan tamelijk vruchteloze discussies tussen toetsingscommissies enerzijds en onderzoekers anderzijds, waarbij de kracht van beloften op heel verschillende manieren wordt ingeschat.

In hoeverre valt hier lering uit te trekken voor de beoordelingspraktijk? In plaats van de discussie exclusief te richten op de kracht van beloften zelf, zouden ons inziens juist de scenario's waarin deze beloften moeten worden waargemaakt in de beoordelingspraktijk meer aandacht moeten krijgen. De oorzaken die onderzoekers achteraf aanvoeren voor het grillige verloop van hun projecten zijn in dit verband heel instructief. Het heterogene netwerk van afhankelijkheden dat in reconstructies van onderzoekers van het daadwerkelijke projectverloop wordt blootgelegd, laat niet alleen de wetenschappelijke en technische onzekerheden zien die het doen van onderzoek aankleven. Het maakt ook de rol zichtbaar van financiers, van andere onderzoeksgroepen waarmee wordt samengewerkt of juist gewedijverd, en van bedrijven en ook patiëntenverenigingen die geïnteresseerd zijn in de mogelijke uitkomsten van het onderzoek. Ook in de beoordeling vooraf van onderzoeksprojecten zouden toetsingscommissies kunnen streven naar een meer inclusieve beoordeling van beloften, door in deze beoordeling nadrukkelijk ook het netwerk te betrekken van contacten en contracten waarin deze beloften moeten worden waargemaakt. De geloofwaardigheid van beloften hangt immers ook af van de mate waarin deze in een breder netwerk worden gedeeld en gesteund. Het toekomstig succes van onderzoeksprojecten is uiteraard ook daarmee niet verzekerd. Toch zijn voor dit soort inclusieve, contextuele evaluaties interessante prospectieve aanpakken ontwikkeld, waarbij de positie, belangen en afhankelijkheid van diverse betrokkenen in een onderzoeksproject worden verhelderd

en op grond daarvan de plausibiliteit en 'robuustheid' van beloften zich in elk geval enigszins laat inschatten (Jolivet e.a. 2002).

Bij een dergelijke prospectieve beoordeling wordt van onderzoekers gevraagd om een plaatsbepaling van hun project als schakel in een zich ontwikkelend(e) *innovatieketen* en *innovatienetwerk*. Bij een plaatsbepaling in de keten gaat het om de vraag aan welke schakel het project precies bijdraagt in de vorm van fundamentele kennis of van meer specifieke toepassingen. Met welke onzekerheden hebben onderzoekers in dit verband te maken en hoe denken zij daar mee om te gaan? Bij een plaatsbepaling in het netwerk is de vraag aan de orde door wie het project wordt gesteund en voor wie de uitkomsten van belang zijn. Met welke afhankelijkheden hebben onderzoekers in het project te maken in de vorm van financiële steun en samenwerking met anderen en zijn er cont(r)acten waaruit blijkt hoe het onderzoek wordt beoordeeld door verschillende belanghebbenden?

Dit roept de vraag op hoe uitgebreid de wetenschappelijke en maatschappelijke plaatsbepaling is die men van onderzoekers kan verlangen in het kader van een dierethische toetsing van het onderzoek. In de afgenomen interviews gaven onderzoekers te kennen zich nu al zwaar belast te voelen door de beoordelingsprocedures die ze moeten doorlopen alvorens aan een onderzoek te kunnen beginnen. Uit de retrospectieve evaluatie van de gang van zaken bij de CBD bleek bovendien dat de schriftelijke communicatie tussen onderzoekers en beoordelaars ter verduidelijking van aanvragen al gauw veel tijd in beslag neemt. Daarom kunnen onderzoekers beter worden uitgenodigd om een presentatie te houden over hun vergunningsaanvraag, waarbij op een meer directe en systematische manier vragen kunnen worden gesteld over de wetenschappelijke en maatschappelijke positionering van de te beoordelen onderzoeksprojecten. Op deze manier zou bijvoorbeeld bij het project dat in figuur 2 beschreven is ook vóóraf een meer gedifferentieerde beoordeling mogelijk zijn geweest van de verschillende onderzoekslijnen binnen het project.

Conclusie

In dit artikel hebben we laten zien dat de kwaliteit van de ethische toetsing van wetenschappelijke experimenten met proefdieren niet alleen afhangt van de wijze waarop de gevolgen worden beoordeeld voor de gebruikte dieren, maar ook van de wijze waarop de doelstellingen van het betreffende onderzoek in de beoordeling worden betrokken. Teveel wordt in de huidige manier van beoordelen van doelstellingen een dynamiek van

onderzoeksprojecten verondersteld die niet overeenkomt met de realiteit. Dat leidt er toe dat onderzoekers zich gedwongen zien om een papieren constructie van projecten te creëren waarin te weinig recht wordt gedaan aan de overwegingen en omstandigheden die voor het daadwerkelijke projectverloop vaak van beslissende betekenis zijn. Door in de beoordeling van de projecten juist aan deze overwegingen en omstandigheden meer aandacht te besteden kan de robuustheid van beloften van onderzoekers beter worden ingeschat en wordt zo ook de kwaliteit verhoogd van de afweging die aan de ethische toetsing ten grondslag ligt. Als dit gebeurt door betrokkenen uit te nodigen voor een presentatie en bespreking van projectvoorstellen in de toetsingscommissie hoeft dit voor onderzoekers niet te leiden tot een gevreesde verzwaring van de beoordelingslast.

Literatuur

- Brom, F.W.A. ea (1996) *Het toetsen van biotechnologische handelingen bij dieren*, Utrecht.
- Freriks A.A., Meulen B.M.J. van der, Belt H. van den, Holt H. ten, Verstappen J. (2005) *Noodzakelijk kwaad. Evaluatie Wet op de dierproeven*, Den Haag: ZonMw
- Gilbert G.N. en Mulkay M. (1984) *Opening Pandora's Box, A sociological analysis of scientists' discourse*, Cambridge: Cambridge university press
- Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (1992), *Staatsblad*, 585
- Jochemsen H., Pol van der H. en Visser C. (2003), Biotechnologie, ethiek en regelgeving, *Justiële Verkenningen (Biotechnologie)*, Jaargang 29, no. 6, Boom Juridische Uitgevers
- Jolivet E., Laredo P. en Shove E. (2002) *Managing breakthrough Innovations, the SOCROBUST methodology*
- Kuil J. (2006) De publieke verantwoording van dierproeven, *NVBE Nieuwsbrief*, Jaargang 13, nr.3
- Lente, H. van (1994), Een culturele ruimte voor technische beloftes, *Filosofie en Praktijk* 15(2), 57-74
- Lente, H. van en Rip A. (1998) Expectations in Technological Developments: An example of prospective structures to be filled in by agency, in C. Disco & B. van der Meulen, *Getting New Technologies Together. Studies in making sociotechnical order*, New York: Walter de Gruyter, 203-229
- Mampuy R. (2005) *De werkzaamheid van beloften in biotechnologisch onderzoek*, Enschede: Universiteit Twente (scriptie WWTS, ongepubliceerde data)
- Paula, L.E. (2001) *Biotechnologie bij dieren ethisch getoetst? Een onderzoek naar het functioneren van het Besluit Biotechnologie bij Dieren*, Den Haag: Rathenau Instituut
- Stafleu F. (2006), Respect voor proefdieren?, *NVBE Nieuwsbrief*, Jaargang 13, nr.3
- Wet op de dierproeven (1977, wijzigingswet 1996)
- Swart J.A.A. (2006) *Dieren in context. Over de waarde van dieren*. Preadvies t.b.v. Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek, Utrecht: NVBE.

Dierproeven, de vergunninghouder tot zorg

Martje Fentener van Vlissingen

Als gemandateerd vergunninghouder dierproeven bij een grote onderzoeksinstelling op biomedisch gebied is de auteur van dit artikel niet alleen verantwoordelijk voor condities waaronder dierproeven worden uitgevoerd maar ook voor de welhaast talloze ‘registraties, toestemmingen, onthefingen, vergunningen’ in het kader van de regelingen die van toepassing zijn op het houden, transporteren, fokken, importeren en exporteren van dieren, dierlijke materialen, en al het andere dat daarbij komt. Deze regelingen zijn in het algemeen niet afgestemd op proefdieren. Integendeel, ze vormen een bureaucratische uitdaging die soms aan de doelmatigheid van betreffende regelgeving voorbij gaat.

De Wet op de dierproeven ‘ziet’ specifiek op de bescherming van proefdieren toe en staat daarom centraal in dit stuk. De regelgeving die daarbij hoort werkt de wet uit naar normen voor huisvesting en verzorging van dieren, ethische toetsingsprocedure van onderzoek, deskundigheid van betrokkenen, en tal van andere zaken. Het voeren van een eigen dierproevenbeleid door een vergunninghouder wordt enigszins ingeperkt door de regelgeving. Proefdieren worden dusdanig goed beschermd, en de regelgeving is zodanig gedetailleerd, dat er niet veel ruimte is om boven het wettelijk vereiste minimum uit te stijgen, de lat ligt al zeer hoog. Ook in het onderzoeksbeleid is er maar beperkte speelruimte omdat mijn instelling als opdracht heeft om biomedisch wetenschappelijk onderzoek te verrichten. Het navolgende verhaal geeft een analyse in vogelvlucht van processen die van invloed kunnen zijn op dierproeven en alternatieven bij een academische instelling, zonder de pretentie van volledigheid.

Instelling voor wetenschappelijk onderzoek

De academische instellingen in Nederland hebben een wettelijke taakstelling tot het verrichten van wetenschappelijk onderzoek¹. Deze instellingen dienen ook maatschappelijk verantwoord te functioneren, dus niet

1 Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek

alleen in overeenstemming met letter en geest van wet- en regelgeving maar ook transparant, rekening houdend met opvattingen en gevoelens in de samenleving. De rol en positie van deze instellingen in de samenleving worden primair bepaald door haar 'missie': datgene waarvoor de organisatie in het leven is geroepen. Bij een universitair medisch centrum zijn dat drie hoofddoelen: patiëntenzorg (ook topklinische zorg), opleiding (medisch-technisch, arts, medisch specialist) en wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van de gezondheid van de mens. De infrastructuur voor onderzoek omvat een scala aan wetenschappelijke benaderingen, o.a.: bevolkingsonderzoek, patiëntgebonden onderzoek, moleculair biologisch onderzoek op het niveau van cel of molecuul, en ook onderzoek met dieren. Vooralsnog is dat onvermijdelijk voor het doorgronden van processen bij gezondheid en ziekte en voor het ontwikkelen en testen van nieuwe behandelmethoden. Dierexperimenteel onderzoek is nodig voor het toetsen van hypothesen die vaak direct ontleend worden aan het onderzoek bij de mens, en om na te gaan of en hoe processen verlopen die men in weefselkweek heeft gevonden wanneer je die omgeving inruilt voor een levend dier. Diermodellen bieden niet altijd het meest relevante antwoord op een wetenschappelijke vraag. Het dier voorspelt ook niet altijd optimaal hoe processen bij de mens verlopen, maar dieronderzoek is vooralsnog een onmisbare schakel in de keten van onderzoek aan elementaire componenten van levensfuncties en ziekten, en de toepassing bij de mens.

Het houden en gebruiken van proefdieren is echter geen sinecure. De zorg voor gezondheid en welzijn van de dieren, de kwaliteit van de onderzoekscondities en de administratieve lastendruk zijn complex en kostbaar. Ieder die bij het dieronderzoek betrokken is, wordt geconfronteerd met de ethische dilemma's die daaraan verbonden zijn. Dat geldt trouwens evenzeer voor onderzoek met mensen.

Ethische dilemma's

De ethische dilemma's rond het gebruik van dieren voor onderzoek spelen op alle niveaus in de organisatie van een vergunninghoudende instelling: bij de individuele dierverzorger of onderzoeker, bij de onderzoeksgroep en op bestuurlijk niveau. De dierexperimentencommissie neemt in dat geheel een bijzondere positie in omdat daar systematisch inhoudelijk verantwoording wordt afgelegd over alle voorgenomen dierproeven. Op een wijze die bepaald en genormeerd is door wettelijke voorschriften probeert de commissie zich, aan de hand van door de onderzoeker verstrekte informatie,

een helder beeld te vormen van het belang en het doel van het onderzoek. Dit moet zwaarwegend genoeg zijn om daar dieren voor te gebruiken. Als dat zo wordt ingeschat, vaak mede op basis van een onafhankelijk wetenschappelijk 'peer review' (beoordeling door andere wetenschappers), komt de voorgestelde uitvoering aan de orde om te bezien of er geen alternatieven zijn (minder dieren, minder ongerief voor de dieren, voorstudies *in vitro*, e.d.). Alleen als er voor het bereiken van het doel geen reële alternatieven zijn kan de commissie een positief advies uitbrengen. Echter, in veel gevallen heeft de commissie aanvullende vragen over het 'waarom' en 'hoe'. De onderzoeker moet zijn antwoorden voorleggen aan de commissie, soms meerdere keren omdat men elkaar niet direct begrijpt. Op zo'n moment is de waardering van de onderzoeker voor de DEC op een dieptepunt, en hij vraagt zich vertwijfeld af wat de legitimatie van de DEC eigenlijk is en of de commissie wel competent is. DEC's en DEC-leden verwerven zich aldus, heel onverdiend, niet de dankbaarheid van de onderzoekers. De DEC is immers georganiseerde hinder (bureaucratie) en de leden hebben niet altijd de kennis die in de beleving van onderzoekers onder deskundigen aanwezig moet zijn. Ze vragen dan, in de beleving van de aanvrager, door 'op de bekende weg', namelijk binnen de expertise van de onderzoeker. De onderzoeker realiseert zich op zijn beurt wellicht onvoldoende dat een ethisch oordeel iets anders is dan een wetenschappelijk oordeel: hijzelf is verantwoordelijk voor de uitleg van de wetenschap. Blijft daar een hiaat bestaan, dan hebben de DEC-leden een probleem. Hen wordt immers om een onderbouwd oordeel gevraagd, en in dat kader mogen en moeten zij in staat zijn op hoofdlijnen te begrijpen waar het onderzoek om draait, waarom daarvoor het gebruik van dieren nodig is, en of de aanpak van het onderzoek de ruimte tot vermindering of verfijning niet onbenut laat. Onderzoekers realiseren zich vaak evenmin dat de DEC zich op haar beurt moet verantwoorden: tegenover de onderzoeker (vragen en oordelen moeten worden gemotiveerd, het liefst informatief en overtuigend), tegenover de vergunninghouder (die zijn missie moet vervullen in overeenstemming met wet- en regelgeving), en tegenover de overheid die toeziet op naleving van de regelgeving door de DEC en ook een jaarrapportage verlangt.

De legitimatie van de DEC is echter boven twijfel verheven, de toetsing is wettelijk vereist en zonder een positief advies mag je geen dier gebruiken voor het onderzoek. Deze wettelijk vereiste toetsing is een verworvenheid, en het succes daarvan blijkt niet alleen uit eventuele afwijzingen. Er gaat ook een preventieve werking van uit en de onderzoeker dient zich te

beraden over het belang van zijn onderzoek en het gebruik van dieren daarbij. Dat maakt dat iedereen regelmatig stilstaat bij de ethische aspecten van het gebruik van dieren. Bovendien moet hij een kritische commissie overtuigen van een goede proefopzet waar zo min mogelijk dieren bij betrokken zijn en waar de dieren zo min mogelijk onder te lijden hebben. Het is echter wel jammer dat de Nederlandse wettelijke voorschriften een dusdanige mate van detail impliceren dat de onderzoeker frequent onderzoeksplannen moet voorleggen waarbij de DEC moet proberen om de onderlinge verbinding tussen die plannen te zien. In het buitenland bestaan ook vormen van protocollen voor ethische toetsing die zich uitstrekken over een heel project met een tijdlijn van maximaal ca. 5 jaar. Dat zou voor onderzoekers en DEC's de mogelijkheid bieden om met meer overzicht over het geheel tewerk te gaan. Tevens betekent het dat een DEC de kans krijgt om mee te kijken in de onderzoeksagenda voor de komende jaren, en in de perspectieven voor het verkrijgen van relevante wetenschappelijke informatie, of zelfs een directe verbetering in de diagnostiek, behandeling of preventie van aandoeningen bij mens en dier.

Onafhankelijke toetsing

De DEC dient in volledige onafhankelijkheid te opereren en die onafhankelijkheid wordt, m.b.t. de oordeelsvorming, door vergunninghouders gerespecteerd. In het algemeen hebben de vergunninghouders overigens wel de taak op zich genomen een DEC in stand te houden, te ondersteunen en te accommoderen door het leveren van een secretariaat, vergaderruimte en andere faciliteiten zoals het verschaffen van de mogelijkheid voor DEC-leden om te participeren in bij- en nascholing. Dat secretariaat heeft een spilfunctie omdat de voorzitter geen arbeidsverhouding mag hebben met de vergunninghouder waaraan geadviseerd wordt. Ook heeft degene die de DEC instelt (vaak een vergunninghoudende instelling) de bevoegdheid om leden te benoemen, de DEC gehoord hebbend. In getalsmatige termen: de bijna 100 vergunninghouders in Nederland worden geadviseerd door bijna 30 DEC's. De meerderheid van de relaties tussen vergunninghouder en de DEC is er dus niet een waarbij de vergunninghouder voorwaardenscheppend is voor het reilen en zeilen van de DEC, maar bestaat overwegend uit kleinere vergunninghouders zonder een 'eigen' DEC. Vaak staat er dan een vergoeding tegenover voor de werkzaamheden van de geconsulteerde DEC. Het overgrote deel van alle dierproeven wordt verricht bij vergunninghouders die zelf een DEC hebben ingesteld.

De wetgever heeft voorzien dat een DEC een negatief advies kan uitbrengen over een onderzoek waarvan de vergunninghouder vindt dat het toch doorgang moet vinden. Feitelijk worden er nauwelijks onderzoeksplannen in totaliteit afgewezen. Vaak past de onderzoeker het plan aan op aanwijzing van de DEC zodat een positief advies toch mogelijk wordt. Er is dan ook in meer dan 10 jaar tijd (sinds invoering van de Wod 1996) nog nooit een casus geweest waarbij de vergunninghouder zich tot de Minister wendde om een onderzoek alsnog doorgang te laten vinden. Dat mag ook niet verbazen, want de betreffende procedure heeft de gedaante van een formeel bezwaar en daar zijn maanden mee gemoeid. Het eindoordeel moet dan komen van de Centrale Commissie Dierproeven (CCD) die gewoonlijk geen onderzoeksplannen beoordeelt.

Onderzoeksbeleid

Het onderzoeksbeleid van de instelling speelt zich af op een nog veel hoger aggregatieniveau, in overeenstemming met de missie. Daarbij wordt op basis van een veelheid van criteria bepaald wat prioritaire onderzoeksgebieden voor de instelling moeten zijn. Leidend daarbij zijn de wetenschappelijke kwaliteit van het lopende onderzoek (onderzoek van eminente kwaliteit heeft een streepje voor) en gezondheidsproblemen waar men graag aan wil werken (bijv. kanker, infectieziekten, veroudering, geestesziekten). Het onderzoek met een meer fundamenteel karakter is meer strategisch van aard, dat wil zeggen dat het de potentie heeft om fundamenteel nieuwe inzichten op te leveren die de grondslag vormen voor het meer toegepaste gezondheidsonderzoek in de toekomst. De kwaliteit van het onderzoek moet blijken uit meetbare prestatie-indicatoren zoals wetenschappelijke publicaties en het werven van externe onderzoekssubsidies. Nieuwe toepassingen in de preventie en behandeling van ziekten zijn gebaseerd op experimenteel onderzoek dat vele jaren eerder werd verricht. Daarnaast wordt de onderzoeksagenda mede bepaald door het landsbestuur en de politiek die via subsidieprogramma's speerpuntbeleid voeren m.b.t. technologie en wetenschap.

De vergunninghouder is ook verantwoordelijk voor de institutionele condities waaronder dierproeven plaatsvinden. Die condities bepalen ook mede de proefdierkundige kwaliteit van dierproeven. De vergunninghouder geeft invulling aan die verantwoordelijkheid door het realiseren van (vaak gecentraliseerde) voorzieningen en het scheppen van organisatorische kaders.

Dierenwelzijn

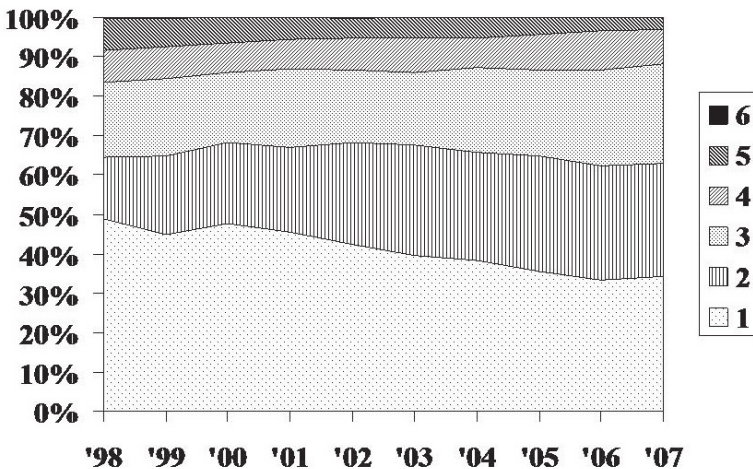
De vergunninghouder moet veel investeren en bekostigen om aan alle technische eisen en wettelijke regels rond dieren, en proefdieren in het bijzonder, te voldoen. Adequate voorzieningen voor de dieren zijn erg duur, er worden immers hoge eisen gesteld aan de beheersing van omgevingscondities (luchtkwaliteit, luchtverversing, verlichting) en hygiëne (sluizen, gemakkelijk te reinigen dierverblijven, enzovoort). De te gebruiken dieren moeten van hoge kwaliteit zijn (fokzuiver, vrij van ziekten) en kunnen elders worden aangekocht of in eigen beheer gefokt. Beide benaderingen zijn kostbaar, de keuze wordt bepaald door de verkrijgbaarheid. De verzorging dient te worden uitgevoerd door personen die een erkende vakopleiding voltooid hebben. Ook personen die dieren behandelen of die de uitvoering van het onderzoek bepalen (onderzoekers) moeten speciaal gekwalificeerd zijn of of moeten dat worden. Tevens dienen er voorzieningen te zijn om de hoge kwaliteit in stand te houden en eventuele afwijkingen snel te detecteren en te verhelpen. De proefdierdeskundige vervult daarbij een spilfunctie, omdat hij (M/V) contact heeft met de werkvloer en de onderzoekers, inzicht heeft in de onderzoeksplannen en als adviseur van de Dierexperimentencommissie nog eens extra gevoed wordt met punten van discussie. Zijn deskundigheid kan zeer veel bijdragen aan de verantwoorde uitvoering van dierproeven en ook kan hij ook in lastige situaties een unieke mediërende rol vervullen. Het is een typische expert staffunctie, met bijbehorende ruimte om te prioriteren en te signaleren. Een punt van zorg is dat de administratieve lastendruk bij deze functionaris zeer hoog kan oplopen. Helaas is het overheidsbeleid om te komen tot vermindering van administratieve lasten (World Bank Group, 2008) in dit werkgebied niet merkbaar, integendeel.

De laatste decennia is zeer veel tot stand gebracht op het gebied van welzijn van proefdieren. De normen voor hun huisvesting en verzorging zijn veelal gebaseerd op de resultaten van gedragsonderzoek, met als uitgangspunt dat de dieren hun noodzakelijke natuurlijke gedragingen moeten kunnen uitvoeren. Deze hoge normen zijn ongeëvenaard in alle andere sectoren van dierhouderij. Hetzelfde geldt voor handelingen aan de dieren, zoals de kwaliteit van toedieningstechnieken, monsternametechnieken, chirurgische ingrepen, anesthesie en, waar nodig, pijnbestrijding. Dagelijks toezicht op het welzijn van elk dier, door een goed opgeleide medewerker die het dier in zijn normale functioneren volgt, leidt tot tijdige actie als een dier in problemen komt. Zonder te willen stellen dat er geen enkele ruimte voor verbetering meer zou zijn, mag geconstateerd worden dat het welzijn

van de dieren alle betrokkenen tot zorg is en dat de meeste dieren een goed leven hebben. In onderstaande grafiek is weergegeven hoe het (achteraf gerapporteerde) ongerief van proefdieren in Nederland werd ingeschat².

Om deze categorieën enigszins te kunnen relateren aan hetgeen andere gehouden dieren ten deel valt: het castreren van een kater met adequate narcose en zonder complicaties zou worden ingeschat als matig ongerief. Het individueel houden van een sociaal dier (de diersoort leeft gewoonlijk in groepen) wordt ingeschat als gering/matig tot matig. Dit betekent dat de meeste gezelschapsdieren iets dergelijks in hun leven tenminste een keer, maar ook wel meer dan eens of langdurig, meemaken.

Dierproeven in Nederland, '98-'07, Mate van ongerief

Figuur 1. Dierproeven in Nederland 1998-2007, mate van ongerief. In Nederland worden sinds 1978 uitgebreide statistische gegevens over dierproeven verzameld en gerapporteerd (VWA). De mate van 'ongerief' (aantasting van gezondheid/welzijn) wordt op een 6-punts-schaal weergegeven (1=gering, 6 = zeer ernstig) Voorbeelden van matig ongerief (categorie 3) zijn: een keer ontwaken uit narcose, of herhaalde bloedafname, of individuele huisvesting van een sociaal dier. Het percentage dieren met meer dan matig ongerief was vanaf 2000 steeds kleiner dan 15%. In het jaar 2000 werd overgegaan op inschatting van ongerief achteraf hetgeen de realiteit beter benadert. De optelling van categorieën 5 en 6 ((zeer) ernstig ongerief) vertoont een progressief dalende trend, van 8,6% in 1998 en 6,4% in 2000 (rapportage achteraf) naar 3,2% in 2007. Tevens is een verschuiving zichtbaar van 'gering' naar 'gering/matig' ongerief. Mogelijk hangen de verschuivingen samen met een herwaardering van het begrippenkader nadat eerder de systematiek was veranderd van een 3-punts naar een 6-punts-schaal (1998).

2 'Zo Doende', jaarlijkse rapportage over dierproeven in Nederland, jaargangen 1999 – 2007. <http://www.vwa.nl/>

Als we het welzijn van proefdieren vergelijken met gezelschapsdieren dan kunnen we constateren dat de overgrote meerderheid van proefdieren een leven leidt dat qua welzijn niet minder is dan dat van gezelschapsdieren. Een minderheid van de proefdieren ervaart echter ernstig of meer ongerief. Onderzoekers en vergunninghouders zijn gehouden het ongerief met alle in redelijkheid voorhanden middelen zoveel mogelijk te reduceren. De grafiek laat zien dat zij daar voor het meest ernstige ongerief ook in slagen.

Dierenrechten

De zorg voor het welzijn van de dieren, en de grote inspanning die daarmee gemoeid is, wordt echter door de uitgesproken tegenstanders van dierproeven als irrelevant beschouwd. Hun bezwaar richt zich op het instrumentele gebruik van dieren. Het dier wordt niet 'om zichzelf' gehouden en gewaardeerd, maar gebruikt ten behoeve van menselijke doelen. En de intentie om door middel van onderzoek gezondheid en welzijn van mens en dier, en de kwaliteit van het milieu, te bevorderen, is naar hun idee moreel onvoldoende rechtvaardiging voor het gebruik van dieren voor proeven. Een en ander werd helder neergezet door 'Koppen' (Belgische televisie, Eén) op 16 oktober 2008. Enerzijds zag je honden in laboratoria die adequaat gehuisvest waren en die met zachtheid behandeld werden. Ze waren zodanig getraind dat ze goed gewend waren aan contact met mensen en met minimale stress behandeld konden worden. Anderzijds zag je honden van activisten meelopen in een demonstratie, met een spandoek op hun rug. In beide gevallen is sprake van instrumenteel gebruik van dieren, en dat maakt het dilemma (heiligt het doel de middelen?) aanschouwelijk zichtbaar. Deze activisten vertegenwoordigen een zeer kleine minderheid. Niettemin schetsen ze met succes een publiek beeld waarin wetenschappers gedemoniseerd worden. Hun methoden zijn deels legaal, zoals demonstraties. Daarbij wordt overigens duidelijk dat de grote aanhang van dierenbelangenorganisaties niet op de been komt om massaal te demonstreren tegen dierproeven. Een deel van de methodes is illegaal of crimineel, zoals het (meestal anoniem) bedreigen van professionals in de privé-sfeer. De hardheid van die methodes schept een beveiligingsprobleem waarmee vergunninghouders in toenemende mate worden geconfronteerd. Bovendien durven veel onderzoekers hun naasten niet in gevaar te brengen en zijn daarom niet meer, zoals vroeger, bereid om publiekelijk te communiceren over hun dieronderzoek. Daarmee ontstaat een rare en zeker onbevredigende situatie: de maatschappij heeft behoefte aan informatie, maar

degenen die de informatie geven, vergunninghouders en onderzoekers, worden daardoor bedreigd in hun eigen veiligheid.

Maatschappelijke verantwoording

Academische instellingen hebben een grote maatschappelijke verantwoordelijkheid. Ze zijn verantwoordelijk voor het hoogste niveau van het onderwijs, niet alleen voor de mastersopleiding (de vroegere doctoraal studie) maar ook voor de opleiding van professionals zoals artsen, dierenartsen en apothekers. Daarnaast verzorgen ze vervolgopleidingen tot wetenschappelijk onderzoeker (doctorstitel), medisch specialist et cetera. Onze kennisamenleving is daarvan afhankelijk. Op alle academische vakgebieden wordt onderzoek gedaan. Biomedisch onderzoek richt zich uiteindelijk op de gezondheid van mens en dier, gedeeltelijk door het verdiepen van het inzicht in levensfuncties en het ontstaan en verloop van ziekten. Naast toegepast onderzoek dus ook fundamenteel onderzoek in de levenswetenschappen. Bij de opleiding van professionals en onderzoekers is het nodig om inzicht te verwerven hoe wetenschappelijke kennis verkregen wordt. Daartoe participeren ze dan ook in dat onderzoek. Het onderzoek en de werving van junior en senior onderzoekers spelen zich af in een internationaal competitief veld. Om die reden moet de regelgeving in Nederland aan de ene kant recht doen aan de opvattingen in de Nederlandse samenleving en aan de andere kant niet disproportioneel zijn ten opzichte van het buitenland omdat dit kan leiden tot verplaatsing van onderzoek, in het ergste geval een 'brain drain'. Een belangrijke reden om te komen tot vernieuwde richtlijnen voor dierproeven in Europa (EC 2008) is de constatering dat de interne markt op dit punt ontwricht is, de bestaande Europese dierproevenrichtlijn op veel punten globaal of zelfs vrijblijvend is, en er landen zijn die inzetten op een hoge mate van bescherming van proefdieren waar andere landen dat niet of minder doen. De ethische toetsing van voorgenomen dierproeven is in Nederland wettelijk verplicht, maar nog niet in geheel Europa. De regelgeving m.b.t. dierproeven in Nederland behoort tot de meest stringente ter wereld. Maatschappelijk onbehagen over dierproeven is dan ook niet op te lossen door de regelgeving verder te verzwaren. Hooguit zou dat ertoe leiden dat onderzoek naar het buitenland wordt verplaatst, mogelijk met aanzienlijk minder goede condities voor de dieren. Er dient dan ook gestreefd te worden naar een '*level playing field*', in ieder geval binnen Europa. Als het onderzoek zich zou verplaatsen naar andere landen zouden de opbrengsten van dat onderzoek, zoals nieuwe

medicijnen en therapieën, naar verwachting de Nederlander wel ten goede moeten komen, en dat scheidt ook ethische dilemma's; zo'n dilemma werd gesignaleerd in verband met de markttoelating van het medicijn Atryn dat in genetische gemodificeerde dieren geproduceerd wordt (VROM, 2007). In conclusie, Nederland dient een bijdrage te leveren aan de medische vooruitgang, in een internationaal onderzoeksveld en op een wijze die aanvaardbaar is voor de Nederlandse samenleving. De morele positie van het dier in de samenleving, en de ethische restricties rond het gebruik van dieren, nemen daarbij een belangrijke plaats in.

De wetenschappelijke verantwoording van het onderzoek is al vele jaren onderwerp van onderzoeksmanagement. In het verleden ging het daarbij hoofdzakelijk om wetenschappelijke output, gemeten door evaluatie van wetenschappelijke publicaties en bibliometrische gegevens daarbij. Daar komen nieuwe aspecten bij zoals maatschappelijk impact van onderzoek, en daarmee kaders voor publiekscommunicatie, kennisvalorisatie, en dergelijke. Gelijktijdig is er een ontwikkeling in de richting van 'Centers of Excellence' binnen Nederland en voor een onderzoeksinfrastructuur die zo complex en kostbaar is dat die niet bij alle instellingen op topniveau kan worden geïmplementeerd, maar die wel toegankelijk moet zijn voor alle Nederlandse onderzoekers. We zullen waarschijnlijk zien dat specialistisch proefdieronderzoek, en de kennis m.b.t. alternatieven, meer geconcentreerd zullen raken bij die instellingen die daarop innovatiebeleid voeren. Dat zou ook betekenen dat het ontwikkelen of benutten van alternatieven dichter op het niveau van de onderzoekers wordt geïnitieerd, hetgeen snelle validatie en implementatie ten goede kan komen. Elke vergunninghouder dient, op morele en wettelijke gronden, dierproeven te verfijnen en zo min mogelijk dieren te gebruiken voor het beantwoorden van een onderzoeksvraag. Anderzijds kan het reduceren van het totaal aantal dierproeven geen op zichzelf staand doel zijn, als dat in tegenspraak is met de missie van de instelling. Het valt te verwachten dat het aantal dierproeven bij de 'Centers of Excellence', bij instellingen die zich toelagen op het verantwoord gebruik van proefdieren, zal toenemen. Echter, zowel het welzijn van de dieren als het benutten van de mogelijkheden tot alternatieven kunnen hierbij gebaat zijn. Dergelijke ontwikkelingen zijn beleidsmatig te sturen, en het effect kan meetbaar gemaakt worden. De ontwikkeling van dergelijke alternatieven zetten veranderingsprocessen in. Immers, een doelmatig alternatief wordt gemakkelijk geaccepteerd en geïmplementeerd, en zal kort daarna 'best practice' worden, onder uitsluiting van de verouderde aanpak.

De tijd is rijp voor een betere publiekscommunicatie over onderzoek. Enerzijds door actief informatie te geven over wetenschappelijk onderzoek in volle breedte, en anderzijds door het actief betrachten van openheid over dierproeven (informatie, communicatie) en het alternatievenbeleid van de instelling. De verplichte ethische toetsing noopt tot helder articuleren van het maatschappelijk belang van het onderzoek, op een manier die voor niet-vakgenoten inzichtelijk is. Het is maar een stapje verder om het onderzoek inzichtelijk te presenteren voor de geïnteresseerde leek. Dit is dan ook de basis voor beleidsvernieuwing zoals o.a. geformuleerd door de koepels van academische instellingen (KNAW, VSNU, NFU, 2008).

Literatuur

- Djankov S. & P. Ladegaard (2008) *Review of the Dutch Administrative Simplification Programme*. The World Bank Group, 2008
- 'Zo Doende', jaarlijkse rapportage over dierproeven in Nederland, jaargangen 1999 – 2007. <http://www.vwa.nl/>
- EU (2008) *Proposal for a directive of the European parliament and of the council on the protection of animals used for scientific purposes*, COM(2008) 543/5. Brussels
- VROM (2007) *Trendanalyse Biotechnologie 2007*, VROM, Den Haag.
- KNAW, VSNU, NFU (2008) *Code Openheid Dierproeven*. <http://www.nfu.nl/index.php?id=142&parent=25>

Tussen adeldom en apenhel

Afwegingen en strategieën van de Nederlandse dierenbeschermers

Henny J. van der Windt

Inleiding

Wie dieren wil beschermen of dierenwelzijn wil bevorderen, staat voor lastige afwegingen. Dat geldt voor onderzoekers en de overheid, maar evengoed voor degenen die zich professioneel het lot van dieren aantrekken, de georganiseerde dierenbeschermers. Zij staan voor inhoudelijke afwegingen en dienen tegelijk ook strategische prioriteiten te stellen. Moeten de varkens in de bio-industrie centraal staan of verdienen bont en proefdieren meer aandacht? En welke actievormen zijn gewenst? Dergelijke keuzes kunnen bepalend zijn voor het succes van de dierenbeschermers. Acties tegen het primatencentrum in Rijswijk vanwege de proeven met apen, kregen bijvoorbeeld veel sympathie. De recente bedreigingen aan het adres van betrokkenen bij een dierenlaboratorium in Limburg vielen echter minder in de smaak. Hebben lobbywerk en voorlichting dan toch de voorkeur? Dit soort wezenlijke vragen waren vanaf het ontstaan van de dierenbeschermingsbeweging aan de orde. Een verkeerde inhoudelijke of strategische keuze kon extern maar ook intern tot problemen leiden. En er zijn inderdaad nogal wat discussies onder dierenbeschermers geweest, die geregeld uitmondde in scheuringen en naamsveranderingen.

In deze bijdrage wordt nagegaan wat organisaties als deze bezielt, hoe ze hun doelen proberen te realiseren en hoe zij hebben bijgedragen aan maatschappelijke en ethische afwegingen. Daartoe zullen de dierenbeschermers eerst als sociale beweging worden gekarakteriseerd en zal een typologie van strategieën worden gepresenteerd. Vanuit dit kader wordt vervolgens de ontwikkeling geschetst van de oudste, grootste en best beschreven organisatie, de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren, kortweg de Dierenbescherming. Dan wordt de kwestie van de strategie toegespitst op proefdieren en komt het belang van dierexperimentencommissies uitvoerig aan bod. In de slotbeschouwing vindt weer een koppeling plaats met de algemene strategie van dierenbeschermers.

De Dierenbescherming als sociale beweging

Meestal worden sociale bewegingen omschreven als een serie gezamenlijke maar gevarieerde politieke activiteiten waarmee georganiseerde groepen burgers met een gezamenlijk doel en een achterban de elite, de autoriteiten of andere machthebbers uitdagen (Tilly, 2004; Tarrow, 1994). De bekendste sociale beweging uit de negentiende eeuw is de arbeidersbeweging, gevolgd door de vrouwenbeweging, de vredesbeweging, de natuurbeschermingsbeweging en de dierenbeschermingsbeweging.

Diverse auteurs hebben een onderverdeling gemaakt van sociale bewegingen op grond van strategische en inhoudelijke kenmerken (Cramer, 1989; Duyvendak et al., 1992; Kriesi et al., 1995). Een eerste type vormen de zogenaamde instrumentele of reformistische bewegingen die met gematigde actievormen direct resultaat nastreven op Haags-politiek niveau, al dan niet ondersteund door maatschappelijke acties. De FNV of de Stichting Natuur & Milieu zijn hier de belichaming van. Dan zijn er de subculturele bewegingen, zoals de op kleinschaligheid en leefgemeenschappen gerichte groepen. Tenslotte onderscheiden genoemde auteurs de tegen-culturele of maatschappijkritische bewegingen die uit zijn op fundamentele veranderingen. De meest radicale groepen passen ook hun actierepertoire aan, zoals we zien bij Black Power, de Ziedende Bintjes en natuurbeschermers die zich vastketenen aan bomen.

Ook de dierenbeschermingsbeweging valt te beschrijven met deze typologie. Naast de meer reformistische groepen die de politici vragen om betere wetgeving zijn er tegen-culturele groepen die een veel diervriendelijker samenleving willen. Een deel hiervan wil daartoe bijvoorbeeld pelsdieren vrijlaten, veewagens onklaar maken of de directies van laboratoria belagen. Subculturele groepen zijn er niet, hoewel de veganistische stroming hier wel trekjes van heeft. In onderstaande wordt nader ingegaan op de verschillende stromingen binnen de dierenbeschermingsbeweging. Bij gebrek aan systematisch onderzoek hieraan (zie echter Davids, 1989; Buijter, 1992; Kluvelde 2000) zal dit overzicht slechts een verkennend karakter kunnen hebben.

Dieren en strategie

Zoals gezegd is de belangrijkste organisatie de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Dieren (1877), voortgekomen uit de 's Gravenhaagsche Vereniging tot Bescherming van Dieren (1864). Daarnaast zijn er echter

vrijwel altijd andere organisaties geweest.¹ Drie vertegenwoordigers van het eerste uur zijn het vermelden waard. De oudste is de nauw aan de Dierenbescherming verwante Sophia-Vereeniging tot Bescherming van Dieren, kortweg Sophia-Vereeniging (1867), vernoemd naar koningin Sophia. Dan was er de Bond ter Bestrijding eener Gruwelmode (1892), opgegaan in de Nederlandse Vereniging tot Bescherming van Vogels (1899), die zich vooral op het lot van wilde vogels richtte. De laatste eeuweling is de Bond tot Bestrijding van de Vivisectie (1897) die sinds 1999 onder de naam Vereniging Proefdiervrij ageert tegen dierproeven. Hoewel de laatste een geheel dierproefloze samenleving ambieerde, overheerste bij deze groepen het reformistische karakter. Vooral de laatste decennia zijn er vele groepen bijgekomen waardoor de toon maatschappijkritischer werd en nieuwe thema's aan de orde werden gesteld.² Zo is het welzijn van dieren in de veehouderij vanaf ongeveer 1970 het domein van nogal wat organisaties waarvan de Stichting Lekker Dier (1972, in 2001 opgegaan in Stichting Wakker Dier) een bekend voorbeeld is. Een ander nieuw thema is biotechnologie dat onder andere door de Dierenbescherming is opgepikt. Het thema wilde dieren kwam de laatste decennia eveneens meer op de agenda te staan, gestimuleerd door de Stichting Kritisch Faunabeheer (1976), later de Faunabescherming (1997) geheten. In 1982 startten de anti-bont campagnes van het Anti Bont Comité, vanaf 1988 Bont voor Dieren.

Illustratief voor de verandering van het actierepertoire zijn de genoemde radicale acties zoals het vrijlaten van pelsdieren. Aan deze acties is vaak de naam van het Dierenbevrijdingsfront (1978) verbonden. Van zeer recente datum is de losjes georganiseerde groep Respect voor Dieren (2004), die niet alleen actie voert tegen bontdraggers of voor circusdieren, maar ook vegetarisme en veganisme propageert. De groep vindt dat veel dierenwelzijnsmaatregelen niet tot vrijheid van dieren leiden maar tot rechtvaardiging van dierenleed. Een verwante organisatie is Een Dier Een Vriend (EDEV) uit 1998, die bekend is van haar krachtige campagnes tegen het primatencentrum in Rijswijk.

1 De informatie over de hier behandelde organisaties is voor een groot deel ontleend aan hun websites. Deze vermelden doelstellingen, prioriteiten en vaak ook jaarverslagen. Zie: <http://www.bontvoordieren.nl>; <http://www.dierenbescherming.nl>; <http://www.edev.nl>; <http://www.faanabescherming.nl>; <http://www.hondenbescherming.nl>; <http://www.proefdiervrij.nl>; <http://www.respectvoordieren.nl>; <http://www.sophia-vereeniging.nl>; <http://www.varkensinnood.nl>; <http://www.vogelbescherming.nl>; <http://www.wakkerdier.nl>.

2 Dit overzicht is bij lange na niet compleet. Meer organisaties noemt Davids (1989).

Met de intrede van nieuwe groepen in de dierenbeschermingsbeweging, is het aantal strategieën uitgebreid. Grosso modo worden er in de literatuur zes strategieën onderscheiden die in dit geval relevant zijn (Duyvendak et al., 1992; Kriesi et al., 1995; Van der Windt, 1995).

Op het niveau van de nationale besluitvorming domineren vijf strategieën: lobbywerk voor directe beleidsaanpassingen en strengere regelgeving (zoals een nieuwe Dierenwet), het voeren van op bewustzijnverandering gerichte publieksacties ('verzorg uw huisdier goed'), het samenwerken en overleg met maatschappelijke partners, onder te verdelen in natuurlijke bondgenoten (vogelbeschermers) en potentiële opposanten (jagers en slagers) en tenslotte het aandragen van (diervriendelijke) alternatieven. Op het niveau van de uitvoeringspraktijk, zoals landbouwbedrijven, laboratoria of de cosmetische industrie komen we eveneens een aantal van deze strategieën tegen. Daarnaast kiest men hier vaak voor een andere (de zesde) strategie: radicalere acties waarmee de praktijken fysiek onmogelijk worden gemaakt (zoals veetransportauto's verbranden).

Misschien moeten er nog een niveau en strategie worden onderscheiden. Er is immers ook een intermediair niveau van regulering, controle en handhaving dat de uitvoeringspraktijk met nationale besluitvorming verbindt. Hieronder valt het werk van inspecties voor dierenbescherming, maar de deelname aan toezicht houdende (dierexperimenten)commissies zou als een variant kunnen worden gezien.

In onderstaande zal, voordat op het thema van dierproeven wordt ingegaan, worden nagegaan welke strategieën dierenbeschermers in het algemeen voerden, vooral geïllustreerd aan de Dierenbescherming.

Ruim een eeuw lang dierenbescherming

Vanaf het begin van hun bestaan besteedden dierenbeschermers veel aandacht aan de aanpassing van wetgeving en niet zonder succes.³ Zo lukte het een verbod te krijgen op trekhonden, een belangrijk thema rond 1900 (Davids, 1989). Een ander succes was de bescherming van diverse wilde zoogdieren en vogels via de Nuttige Dierenwet van 1880. Verbetering van het welzijn van vee bij het transport en de verwerking tot vlees lukte via de Vleeskeuringwet (1919), de Veewet (1922) en de Spoorwegwet (1928). Gezien het geringe aantal leden van de dierenbeschermingsorganisaties

3 De beschrijving van de Nederlandse dierenbeschermers is grotendeels gebaseerd op Davids (1989) en Buitter (1992).

was dat een prestatie. Dat men toch succes boekte, had te maken met de maatschappelijke achtergrond van de dierenbeschermers. Onder de aanhangers vinden we bijvoorbeeld de bekende fabrikant Heineken, nogal wat academici en velen afkomstig uit de adeldom. Dat gold voor Koning Willem III als beschermheer van de Dierenbescherming maar vooral voor veel adellijke dames, inclusief de reeds genoemde koningin Sophia (Davids, 1989; Buiten, 1992).

Het voornaamste 'strijd'-middel rond het begin van de twintigste eeuw was het bestoken van overheden met brieven en soms handtekeningenlijsten. In veel gevallen werd daarbij opgetrokken met gelijkgestemden zoals de Anti-trekhondenbond (1912), de latere Hondenbescherming (2007), maar ook met natuurbescherming- en vrouwenorganisaties (Davids, 1989; Dieteren, 1998; Van der Windt, 1995). Wellicht opvallender was het overleg met maatschappelijke partijen als de slagersonderzoekersorganisatie, de spoorwegen en andere veevervoerders. Het was geen uitzondering dat slagersonderzoekers lid waren van een dierenbeschermingsorganisatie (Buiten, 1992). De dierenbeschermingsorganisaties stelden na enige tijd eigen inspecteurs aan die toezagen op het voorkomen van dierenmishandeling, de bescherming van vogelkolonies en de controle van veewagens. Dit zou uiteindelijk leiden tot de Landelijke Inspectie Dierenbescherming. De overheid werd als een belangrijke bondgenoot gezien. Dierenbeschermers gingen zelfs zover dat ze agenten die vele processen verbaal uitdeelden bij dierenmishandeling, een geldelijke beloning gaven (Davids, 1989; Buiten, 1992).

De belangrijkste veranderingen tot ongeveer 1960 waren dat de Dierenbescherming steeds professioneler ging werken, dat de wetenschappelijke onderbouwing belangrijker werd en dat de legitimatie veranderde. De religieuze rechtvaardiging die enkele decennia heel sterk was, verdween naar de achtergrond en de 'intrinsieke waarde' van dieren werd steeds meer het ethische uitgangspunt van de dierenbeschermers (Davids, 1989; Kluvel, 2000). Men ontwierp een uiterst degelijke dierenbeschermingswet die de basis vormde voor de in 1955 door de regering ingediende Wet op de Dierenbescherming (Davids, 1989).

Omstreeks 1975 begon de situatie voor de Dierenbescherming sterk te veranderen met de verbreding van de thematiek tot onder meer het welzijn van dieren in de landbouw en de bontproblematiek. Bovendien namen in die periode van grote sociale veranderingen en betrokkenheid de maatschappelijke steun en het ledenaantal sterk toe. De Dierenbescherming voerde na 1980 ook wat fellere publieksacties dan voorheen. De gegoede,

relatief passieve dierenbeschermers van weleer, gericht op de trekhond, de vinkenbaan en het dierenasiel verdween wat naar de achtergrond. Nieuw waren de activisten die genetische manipulatie van dieren en de jacht actief en krachtig aan de orde stelden. Hoewel niet iedereen binnen gevestigde organisaties als de Dierenbescherming blij was met deze meer activistische aanpak, wist deze een vaste plaats te veroveren (Davids, 1989; Buiten, 1992). De relaties met de landbouw- en jachtsector werden daardoor minder vriendelijk. Nieuw waren ook de bekende Nederlanders die ageerden tegen misstanden in de bio-industrie om daarmee de publieke opinie te beïnvloeden (Davids, 1989). De steun aan de Stichting Varkens in Nood (1997) van de schrijver J. J. Voskuil en de cabaretier Youp van 't Hek is hiervan een goede illustratie. De groei van de dierenbeschermingsbeweging leidde tot het ontstaan van allerhande min of meer verwante organisaties die zich anders dan de Dierenbescherming vaak richtten op bepaalde soorten dieren (zoals wilde dieren, varkens of honden) of benaderingen (zoals opvang van bepaalde dieren of het kritisch volgen van laboratoria).

Naast de directe beïnvloeding van politici om betere wetgeving te krijgen vormde het veranderen van het bewustzijn bij het publiek een tweede speerpunt van de Dierenbescherming (Davids, 1989). Aanvankelijk was deze educatie kleinschalig, vooral op het onderwijs gericht. Al vroeg werden ook mensen uit de praktijk aangesproken of geholpen. Zo kregen kooplui extra tenten aangeboden om hun dieren beter te beschermen tegen weer en wind (Davids, 1989). De dierenasiels zijn het bekendste voorbeeld van praktische dierenbescherming. Dierenbeschermers zagen in dat het ontwikkelen of propageren van alternatieven tot meer zichtbaarheid en sympathie bij het publiek kon leiden. Tegenover koeienvlees werd paardenvlees gesteld, voor het doden van dieren werd de schietstoel aanbevolen en de bakfiets was een alternatief voor de hondenkar (Davids, 1989). Veel later kwamen daar het scharrelei en het groepskalfsvlees bij. Waarschijnlijk heeft vooral de combinatie van alternatieven, publiekactie en concrete voorstellen voor regelgeving de dierenbeschermers succes gebracht. Het leidde er onder meer toe dat de huisvesting van landbouwhuisdieren verbeterde.

Hoewel dierproeven al heel lang een belangrijk thema was, waren de vorderingen op dit terrein niet groot. Zelfs in de wet van 1955 lukte het niet de regelgeving over dierproeven te verbeteren. Pas in de jaren zestig en zeventig boekten dierenbeschermers meer resultaat. In deze periode verzetten studenten zich steeds meer tegen dierproeven en ontwikkelden onderzoekers alternatieven voor dierproeven. Een belangrijk eerste succes

was in 1977 de Wet op de Dierproeven, waarin de toetsing van dierproeven werd vastgelegd.

Als we de aanpak van de dierenbeschermers en in het bijzonder die van de Dierenbescherming overzien, valt op dat ze een gevarieerde strategie voerden, met de nadruk op het beïnvloeden van de nationale politieke besluitvorming. Dierenbeschermers werkten samen met gelijkgestemden, maar ook met anderen. Vaak koos men voor publieksacties in combinatie met de ontwikkeling van diervriendelijke alternatieven. De toon werd in de loop van de tijd wat scherper waardoor de Dierenbescherming meer tegenover andere maatschappelijke groepen kwam te staan. Men richtte zich daarnaast altijd op de controle en handhaving van de regels in de uitvoeringspraktijk, zeker via de eigen, tot ingrijpen bevoegde inspecteurs. Harde acties werden niet door de Dierenbescherming uitgevoerd, maar waren voorbehouden aan kleinere groepen.

Het heden: dierproeven en dierexperimentencommissie

Vinden we nu bij proefdieren een soortgelijke gevarieerde strategie en in het bijzonder, wat was hierin de plaats van de dierexperimentencommissies (DEC's)?

Voor deze vraag nemen we naast de Dierenbescherming, ook de Vereniging Proefdiervrij in beschouwing.⁴ Deze laatste heeft met 50.000 leden weliswaar maar een kwart van het ledenaantal van de Dierenbescherming, maar richt zich exclusief op dierproeven en noemt zich met recht de grootste anti-dierproevenorganisatie. Zoals we reeds zagen, richt de Dierenbescherming zich op veel meer thema's en staan in de campagnes gezelschapsdieren en landbouwhuisdieren centraal. Ongeveer 2/3 van de middelen wordt besteed aan zogenaamde noodhulp aan dieren.

Beide organisaties hanteren ook bij proefdieren de meeste van de genoemde strategieën. Dus wordt er gelobbyd onder politici, wordt er samengewerkt met betrokkenen zoals overheidsdiensten, onderzoekers en industrie en zijn er geregeld publieksacties. Ook zijn verschillende alternatieven gesuggereerd, voor dierproeven zoals celkweek of dierproefvrije producten voor bijvoorbeeld cosmetica. Een inspectiedienst voor proefdieren waarin dierenbeschermers deelnemen is er echter niet. Om zicht op de

4 De informatie over de genoemde organisaties is deels ontleend aan hun websites (zie noot 1), deels aan interviews met Janne Kuil (Dierenbescherming), 3-3-2009 en Marja Zuidgeest (Vereniging Proefdiervrij), 7-3-2009.

uitvoeringspraktijk te krijgen zijn er vooral de dierexperimentencommissies die door de Wet op de Dierproeven zijn voorgeschreven. Deze moeten nagaan of beoogde dierproeven aan de wettelijke eisen voldoen en de proeven toetsen op morele aanvaardbaarheid.

De verhouding van dierenbeschermers tot deze commissies is echter problematisch. Dat deze zijn ingesteld wordt zeker als een verworvenheid gezien. Toch krijgen ze geen prioriteit. Dierenbeschermers betwijfelen de effectiviteit van een grote tijdsinvestering, zeker gezien het feit dat het sluiten van compromissen binnen onwelgevallige kaders hier onvermijdelijk is.

Een principieel probleem met de DEC's is immers dat deze niet zijn opgericht om dierproeven te voorkomen. Overleg in een DEC leidt er zelden toe dat een geplande dierproef niet doorgaat. Voor Vereniging Proefdiervrij was dit voldoende reden om niet eens te overwegen zitting te nemen in DEC's.⁵ Maar er spelen meer argumenten een rol.⁶ De discussies in de DEC's zijn nu te concreet en technisch om interessant te zijn voor het grote publiek. Liever zien dierenbeschermers dat er ook op het niveau van grotere onderzoeksprojecten of –thema's maatschappelijk wordt getoetst. Daar zou mogelijk menselijk welzijn en mogelijk dierlijk leed moeten worden afgewogen. Zo zou de actuele thematiek van het gebruik van proefdieren voor onderzoek aan Obesitas besproken kunnen worden voordat er concrete onderzoeksprojecten worden geformuleerd. De huidige DEC's zijn voor zo'n programmatische benadering niet geschikt. De Dierenbescherming vindt bovendien dat de belangen van onderzoekers te zwaar wegen waardoor proefdierkundige overwegingen domineren in plaats van maatschappelijke overwegingen.

Een ander belangrijk punt van kritiek op de DEC's is de wettelijke geheimhoudingsplicht. Dit vormt nog een extra reden niet deel te nemen aan een DEC. Geheimhouding maakt een afwijkend minderheidsstandpunt immers onzichtbaar (De Bordes, 2005). Zo wordt gesuggereerd dat als de proef doorgaat, dit de instemming heeft van dierenbeschermers. De organisaties behouden liever de mogelijkheid om openlijk kritiek te leveren. Binnen de DEC's zijn veel leden er niet voor om elk afzonderlijk project openbaar te maken, daarin gesteund door organisaties van onderzoekers, patiëntenorganisaties en industrieën (Freriks, 2005). De Vereniging

5 Interview Marja Zuidgeest.

6 Interview Janne Kuil.

Proefdiervrij en later de Partij voor de Dieren hebben via gerechtelijke procedures geprobeerd deze openbaarheid af te dwingen. Deze vergaande stappen werden onder andere ingegeven door grote bezorgdheid over de gang van zaken bij het primatencentrum (Biomedical Primate Research Center) in Rijswijk, dat door menig dieractivist weinig liefkozend als apenhel is gekwalificeerd. Hier zouden zeer onplezierige proeven te gemakkelijk worden goedgekeurd en men wilde graag achterhalen hoe dat in zijn werk ging. In het algemeen vinden dierenbeschermers dat ze toegang tot deze informatie moeten hebben omdat voldoende adequate informatie naast ledenaantallen en contacten de effectiviteit van handelen verhoogt. Als reactie op deze kritiek is inmiddels gesuggereerd om bij het jaarverslag van de DEC's meer openbaarheid na te streven (De Bordes, 2005; Freriks et al., 2005).

Soortgelijke strategische overwegingen als bij de DEC speelden een rol bij de deelname aan het landelijk georganiseerde Platform Alternatieven voor Dierproeven (1987), een forum waarin de discussies wel op het niveau van projecten konden plaatsvinden, projecten bovendien waarin het vrijwel altijd uitsluitend om alternatieven ging.⁷ Hieraan konden de Dierenbescherming en Vereniging Proefdiervrij zonder scrupules deelnemen. Binnen dit platform dat ruim 20 jaar heeft bestaan troffen dierenbeschermers, industrie en de overheid elkaar. Toch voelden dierenbeschermers zich zelfs hier af en toe voor dilemma's geplaatst. Soms bleek na intense beraadslagingen dat in bepaalde projecten dierproeven niet geheel vermeden konden worden. De Dierenbescherming onthield zich dan van stemming terwijl Vereniging Proefdiervrij toch graag liet aantekenen hier tegen te zijn. Vanwege de gunstige condities zijn dierenbeschermers over dit platform overwegend positief en zij betreuren het verdwijnen hiervan dan ook.

Een laatste voorbeeld van deelname van dierenbeschermers aan overleg, en dit keer op het Haags-politieke niveau, is de evaluatie van de Wet op de Dierproeven. Dierenbeschermers voelden zich hier serieus genomen. Na aanvankelijke tevredenheid over de constructieve discussie die ze als dierenbeschermers met andere belangengroepen voerden, overheerste echter uiteindelijk de teleurstelling over de wijze waarop hun standpunten doorklonken in het overheidsbeleid.⁸

7 Interviews Janne Kuil en Marja Zuidgeest.

8 Zie noot 7.

Aan de opstelling van de dierenbeschermers tegenover fora als de DEC's lagen inhoudelijke maar zeker ook strategische overwegingen ten grondslag: wat is de beste manier om onze doelen te bereiken? Op dit moment ligt de nadruk op beïnvloeding van het publiek en de overheid. Hiervoor is de DEC geen goed forum. De discussie en de afwegingen over dierenwelzijn moeten primair plaatsvinden op maatschappelijk en uiteindelijk het Haagse politiek niveau, zo menen de meeste dierenbeschermers. Het gaat meer om het verkrijgen van een goed afwegingskader waarna de afweging in de praktijk vanzelf verbetert. Dat wil niet zeggen dat de afwegingen op uitvoeringsniveau onbelangrijk zijn, maar deelname daaraan is alleen interessant als de voorwaarden als voldoende worden ervaren. De Dierenbescherming, Vereniging Proefdiervrij, maar bijvoorbeeld ook de Sophia-Vereeniging opereren overigens anders dan groepen als het Dierenbevrijdingsfront en Respect voor Dieren. Deze laatste twee lijken nauwelijks (meer) geïnteresseerd in een debat met overheden over het afwegingskader, laat staan in deelname in instanties als de DEC. Zij hopen de uitvoeringspraktijk te veranderen door radicale acties te voeren. De meeste dierenbeschermers kiezen nadrukkelijk niet voor een dergelijke aanpak. Zulke acties leiden in het huidige tijdsgewricht immers snel tot criminalisering van de betreffende zogenaamde dierenactivisten en later wellicht van de gehele beweging. Zij menen dat hiermee de aandacht wordt afgeleid van wat zij ervaren als de echte knelpunten. Een daarvan is een betere, brede en transparante procedure voor de bescherming van proefdieren, binnen en buiten de DEC's (De Bordes, 2005).

Dierenbeschermers en maatschappelijke afwegingen, de toekomst

Een terugblik op ruim een eeuw dierenbeschermingsbeweging laat zien dat deze sterk gegroeid is en dat deze een stempel heeft gezet op de manier waarop in de samenleving de afwegingen over het gebruik van dieren zijn vormgegeven. De beweging is van karakter veranderend wat vooral tot uiting komt in de sterk verbrede thematiek en de differentiatie van het strategisch palet. Timmerden aanvankelijk vooral adellijke dames aan de weg met hun zorg over de vinkenbaan, nu trekken dierenacties bij apenlaboratoria de meeste aandacht. Er tekent zich een patroon af dat we van andere sociale bewegingen goed kennen, een grote gematigde kern met daarnaast enkele groepen met radicalere doelstellingen en actievormen. Het lijkt onwaarschijnlijk dat dit de komende decennia sterk zal veranderen. Ook het dilemma om aan overlegorganen deel te nemen is niet vreemd aan

sociale bewegingen. Deelname aan commissies als de DEC is vermoedelijk voorlopig niet aan de orde. Dat wordt misschien pas interessant als de condities aanzienlijk verbeteren, voorbeeld door bredere discussiethema's te agenderen en door een grotere rol toe te kennen aan betrokken leken en deskundigen op het gebied van alternatieven voor dierproeven.

Het leeuwendeel van de dierenbeschermers is reformistisch en is uit op overleg met alle partijen. Dat sociale bewegingen af en toe eigenwijs, hardnekkig, emotioneel en irritant zijn, dat is eigen aan hun rol. Gewelddadig activisme en morele superioriteitspretenties zijn (helaas) niet uit te sluiten. Een manier om dit gevaar te verminderen is dat de andere betrokkenen, uit industrie, landbouw en onderzoek, dierenbeschermers net zo open tegemoet treden als dat zij wensen te worden tegemoet getreden door dierenbeschermers. Hoe lastig dit misschien ook is.

Dank

Ik ben Janne Kuil (woordvoerder dierproeven Dierenbescherming) en Marja Zuidgeest (directeur Vereniging Proefdiervrij) erkentelijk voor hun bereidheid mij openhartig te woord te staan.

Literatuur

- Bordes, E.C. de (2005) Dierproeven, een maatschappelijke kwestie binnen de grenzen van de wet, Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2004 (Gent), p. 111-136.
- Buiter, H. (1992) Arbeiden aan de veredeling van den mensch, 125 jaar Sophia-Vereeniging tot bescherming van dieren (Amsterdam).
- Cramer, J.M. (1989) De groene golf, geschiedenis en toekomst van de milieubeweging (Utrecht).
- Davids, C.A. (1989) Dieren en Nederlanders (Utrecht).
- Dieteren, F. (1998) Vogels en vrouwen, over de relatie tussen vrouwenbeweging en vogelbescherming omtrent 1900, *Historica* 21 (4), 3-5.
- Duyvendak, J.W., Heyden, H.A. van der, Koopmans, R. & Wijmans, L. (1992) Tussen verbeelding en macht (Amsterdam).
- Freriks, A.A., Meulen, B.M.J., van der, Belt, H. van den, Holt, H. ten, & Verstappen, J. (2005) Noodzakelijk kwaad, evaluatie Wet op de Dierproeven (Den Haag).
- Kluvel, A. (2000) Reis door de hel der onschuldigen: de expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890-1940 (Amsterdam).
- Kriesi, H.P., Koopmans, R., Duyvendak, J.W. & Giugni, M.G. (1995) New social movements in Europe (Minneapolis).
- Tarrow, S. (1994) Power in movement: social movements, collective action and politics (Cambridge).
- Tilly, Ch. (2004) Social Movements 1768-2004 (Boulder).
- Windt, H.J. van der (1995) En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990 (Amsterdam).

De DEC als ethisch bemiddelaar tussen publiek en praktijk

Het snackbarvarken als casus

Ellen ter Gast

Inleiding

“Hoe groot is [...] het maatschappelijk belang van onderzoek met een ‘snackbarvarken’, een dier dat ‘net zo beroerd reageert op ongezond voedsel als de mens’? Hoe verhoudt het creëren van een dergelijk dier, dat model moet staan voor vraatzuchtige mensen, zich tot de wetenschap dat een dergelijk leefpatroon aantoonbaar ongezond is? Weegt het maatschappelijk belang van een middeltje tegen tandplak op tegen het leed dat dieren wordt aangedaan wanneer we genetisch gemanipuleerde muizen invliegen vanuit Amerika, om hier met ze te fokken en te experimenteren? Is het ethisch verantwoord muizen te fokken die mensenoren op hun rug hebben?”

Deze vragen stelt Esther Ouwehand, Tweede Kamerlid voor de *Partij voor de Dieren*, in haar column over dierproeven op de website van haar partij (bericht geplaatst op 23 april 2007). Terechte vragen, want deze zorgvuldig gekozen voorbeelden illustreren op treffende wijze dat het niet altijd evident noodzakelijk onderzoek is waar proefdieren voor worden gebruikt. En daar draait het Ouwehand om. Hoe nuttig of noodzakelijk zijn dierproeven? Moet daar niet meer en beter over worden gedebatteerd? “Door dierproeven te typeren als een ‘noodzakelijk kwaad’ wordt op voorhand elk debat doodgeslagen vanwege die onweerlegbare vooringenomenheid: ‘noodzakelijk’” schrijft Ouwehand even verder in haar column. Een goed punt, want de ‘mate van noodzakelijkheid’ van een dierproef varieert van proef tot proef. De vraag hoe nuttig of noodzakelijk een bepaalde dierproef is, vormt nu juist de kern van de ethische afweging die een DEC moet maken.

Natuurlijk, het zijn vaak de meest extreme voorbeelden die de media halen en de publieke opinie kleuren. Het door Ouwehand genoemde snackbarvarken is een uitzonderlijk proefdier. Het meeste onderzoek wordt uitgevoerd met ratten en muizen. En die hebben meestal niet zulke mediagenieke bijnamen. Maar uitzondering of niet, een varken dat is gecreëerd als model voor de vraatzuchtige mens roept vragen op over het Nederlandse

dierproevenbeleid. Het roept vragen op over het functioneren van de DEC. Het is de DEC die de ethische toets over het snackbarvarken heeft uitgevoerd en heeft geoordeeld dat het maatschappelijk nut van dit onderzoek opweegt tegen het ongerief van het dier.

Hoe verhoudt het politieke debat over het snackbarvarken dat op dit moment door de *Partij voor de Dieren* wordt gevoerd zich tot het werk van de DEC die is belast met de taak per dierproef een ethische afweging te maken? In hoeverre vormen de ethische afwegingen zoals die in de DEC's worden gedaan een afspiegeling van hoe er in de samenleving over dierproeven wordt gedacht?

De ideale DEC en de praktijk

Idealiter vormt de DEC een soort brug tussen enerzijds de ivoren toren van de biomedische onderzoekspraktijk en anderzijds de maatschappij. Met zijn of haar morele antennes in de samenleving weet de DEC, of althans haar leden, waar de ethische grenzen voor dierproeven liggen. DEC-leden weten deze grenzen te vertalen naar de concrete onderzoeksvoorstellen waarover zij een ethisch oordeel moet vellen. De DEC staat dicht op de praktijk. Via het DEC formulier zijn haar leden als het ware in dialoog met de onderzoeker. Een ervaren DEC-lid is zodoende zowel insider als outsider. Hij of zij begrijpt de taal van de onderzoekers en kan daar tegelijkertijd met een frisse blik naar kijken.

Dit is min of meer het ideaalbeeld dat ten grondslag ligt aan de oprichting van de DEC. Zij moet er voor waken dat de dierproeven die in laboratoria worden uitgevoerd, kunnen rusten op een breed maatschappelijk draagvlak. In de praktijk is die bemiddelende functie tussen maatschappij en de onderzoeksweld van een DEC een stuk gecompliceerder dan hierboven is geschetst. Het ideaalbeeld van een DEC die weet hoe de maatschappij denkt en dit vervolgens vertaalt naar de praktijk veronderstelt dat er zo iets is als een maatschappelijke consensus over dierproeven. Die consensus is er in de realiteit niet. Meningingen over dierproeven lopen in praktijk nogal uiteen. En voor veel dierproeven geldt dat de meeste mensen daar helemaal geen eenduidig uitgesproken oordeel over hebben. Dierproeven spelen zich doorgaans af in laboratoria die niet toegankelijk zijn voor buitenstaanders. Daarom is het voor de meeste burgers moeilijk zich voor te stellen om wat voor dierproeven het gaat.

Een zekere afstand tussen maatschappij en biomedisch laboratorium is onvermijdelijk. Zowel wat betreft ethische standpunten als kennis over

dierproeven. Maar als de afstand te groot is, wordt de opdracht van de DEC als bemiddelaar problematisch. Dat wil niet zeggen dat de DEC geen goede ethische afwegingen kan maken. Daartoe is de DEC prima in staat, maar om daarna te spreken over een maatschappelijk draagvlak voor de goedgekeurde experimenten is wel problematisch.

De casus snackbarvarken

In het maatschappelijk debat over proefdieren gaan het zelden over concrete dierproeven die op dat moment binnen een Nederlandse universiteit of onderzoeksinstelling worden uitgevoerd. Het snackbarvarken vormt daarop een uitzondering. Op 5 augustus 2008 was dit Wageningse varken voor het eerst te zien op de Nederlandse televisie. Het trad op in een uitzending van *Netwerk* waarin volgens de presentator aandacht werd gegeven aan “omstreden dierproeven met varkens”. Dat het hier ging om een ethisch vraagstuk was meteen duidelijk. Al in de openingszin kreeg de kijker het dilemma voorgeschoteld. “De universiteit van Wageningen doet onderzoek naar overgewicht bij mensen en gebruikt daarvoor varkens als proefkonijn. Is het doen van dergelijke proeven werkelijk nodig of moeten mensen gewoon hun eetpatroon aanpassen?”

Na een kort shot van een varken op de operatietafel kwam een onderzoeker aan het woord. “Varkens hebben aanleg om dik te worden, op de verkeerde plek en dan gaan we ze ook nog eens voer geven dat heel ongezond is. Dat betekent dat er veel ongezond vet in zit en dat is met name het verzadigde vet – *wat ook in fast food zit?* – ja dus populair gezegd dat zit in frituur, dus frikadellen, kroketten, patat met mayonaise.” Vervolgens vatte de presentator (voice over) van *Netwerk* het nog een keer samen. “Vetzucht is een epidemie geworden die jaarlijks vele duizenden levens kost. Volgens de wetenschappers in Lelystad is het onderzoek daarom van levensbelang en hebben de varkens geen last van al die buizen en slangen in hun lijf. Maar actiegroepen noemen de proeven onnodig en wreed”. Daarna kwam een woordvoerder van *Proefdiervrij* aan het woord die suggereerde dat er een meer voor de hand liggende oplossing is voor dit probleem: gewoon verstandiger eten. In minder dan acht minuten zendtijd wist *Netwerk* de casus helder te presenteren. Aan de kijker de taak om zich een moreel oordeel te vormen over deze dierproeven.

Een dag later presenteerde mevrouw Ouwehand 8 Kamervragen over de aanpak van de overgewichtepidemie aan het Kabinet. Het snackbarvarken speelde daarin de hoofdrol. De inzet van de *Partij voor de Dieren* was meer openheid in de ethische besluitvorming van de DEC.

Met de Kamervragen van de *Partij voor de Dieren* is het snackbarvarken een politiek vraagstuk geworden. Maar is het daarmee ook een maatschappelijk discussiepunt? Na het zien van deze uitzending, met varkens op de operatietafel met canules in hun buik afgewisseld met beelden van te dikke mensen die gedachteloos hamburgers en friet naar binnen schuiven, zullen de meeste burgers vermoedelijk hun vraagtekens zetten bij het maatschappelijke belang van het onderzoek met het snackbarvarken. Na het zien van deze beelden is het moeilijk voor te stellen hoe het maatschappelijk nut opweegt tegen dit dierenleed.

Niemand zal betwijfelen dat vetzucht een ernstige aandoening is en dat het in Nederland een groot maatschappelijk probleem aan het worden is. We lezen er dagelijks over in de krant en we zien het op televisie. Maar vetzucht is een leefstijlgerelateerde ziekte. Het is dus onze eigen schuld dat we steeds dikker worden en mogelijk overlijden aan de gevolgen daarvan. Is het wel te rechtvaardigen dat we dieren als muizen en varkens gebruiken voor wetenschappelijk onderzoek naar vetzucht? *Netwerk* en *Ouwehand* lijken te willen suggereren dat er voor dergelijke dierproeven geen maatschappelijk draagvlak is. Maar (verbazingwekkend genoeg) heeft de uitzending over het snackbarvarken niet geleid tot een publiek debat. Burgers zijn niet voor dit soort proeven, blijkbaar zijn ze er ook niet tegen. Tot grootschalige morele verontwaardiging heeft de uitzending van *Netwerk* in ieder geval niet geleid.

De ethische afweging door de DEC

Als we op micro niveau kijken naar het snackbarvarken blijkt de “morele werkelijkheid” van dit onderzoek een stuk complexer te zijn dan *Ouwehand* in haar column en *Netwerk* in haar uitzending suggereren. Het onderzoek naar metabole ziekten als diabetes en hart- en vaatziekten als atherosclerose loopt al jaren, zowel in Nederland als in het buitenland. Het Wageningse varken en de vele muismodellen die worden ontwikkeld leveren nuttige kennis op over ontstaan van deze ziekten. De onderzoekers uit Lelystad hebben het varkensmodel ook niet ontwikkeld als model voor vraatzuchtige mensen, maar als model om ziekten als diabetes en hart- en vaatziekten aan te pakken. Deze ziekten komen vaker voor bij dikke mensen, maar zeker niet alleen bij mensen die ongezond eten.

Een van de hoofdoorzaken in de toename van deze aandoeningen is vetzucht. Vetzucht is een levensbedreigende aandoening die volksziekte nummer een dreigt te worden als we daar niet snel een adequate remedie

tegen vinden. Mensen voorlichten en aansporen om verstandiger te eten, de meest voor de handliggende oplossing, blijkt in de praktijk niet te werken. Sterker nog vraatzucht zit 'geprogrammeerd' in onze genen. Daar kunnen we dus niets aan doen. Suggesteren dat het probleem met gedragsbeïnvloeding is op te lossen is een te simpele voorstelling van zaken. Aan de gevolgen van overgewicht als diabetes en hart- en vaatziekten sterven jaarlijks duizenden mensen. En op dit moment is er geen werkende remedie tegen vetzucht. De belangen van de uitkomsten van dit wetenschappelijk onderzoek zijn dus zeer hoog.

Het Wageningse varken is binnen dit wetenschapsgebied een uniek diemodel. Normaliter wordt het onderzoek naar stofwisselingsziekten gedaan met ratten en transgene muizen. Deze transgene, en dus onnatuurlijke, muismodellen zijn lang niet altijd zulke goede onderzoeksmodellen als het varken. Het varken lijkt wat betreft spijsvertering meer op de mens en ontwikkelt op natuurlijke wijze dietafhankelijk diabetische verschijnselen en atherosclerose. Het snackbarvarken is dus wetenschappelijk gezien een representatief diemodel voor de mens wanneer het gaat om diabetes-gerelateerde aandoeningen en atherosclerose.

Dit zullen min of meer de gegevens zijn waarop een DEC dit onderzoek in 2004 heeft beoordeeld. Geen moeilijke afweging. Het belang is hoog en het diemodel is van hoge kwaliteit. Over het gebruik van de darmcanules (een soort stoma) en de bloedvatcatheters was goed nagedacht. Zo'n canule ziet er niet zo leuk uit maar is de enige manier om darminhoud te onderzoeken zonder dat het varken gedood hoeft te worden. Het gebruik van de darmcanule leidt dus tot een vermindering van het aantal proefdieren. Het gebruik van bloedvatcatheters is een stuk prettiger voor het varken dan wanneer er regelmatig bloed geprikt had moeten worden. Bloedprikken levert veel stress op bij een dier. Er zal zeker wat discussie zijn geweest over de vraag of we proefdieren moeten gebruiken voor onderzoek naar leefstijlgerelateerde aandoeningen. En ook over het ongerief van de dieren zal discussie zijn geweest. Want ook voor varkens levert suikerziekte ongerief op. Maar uiteindelijk zal de omvang van het maatschappelijk probleem de doorslag hebben gegeven. Onderzoek naar vetzucht is onderzoek naar menselijk leed.

Kortom het onderzoeksvoorstel voldeed aan de eisen die de wet op de dierproeven stelt, daar heeft een DEC goed naar gekeken. Waarom is er nu, vier jaar later, zoveel ophef over dit onderzoek?

Politiek en Praktijk

In het publieke debat – voor zover je daarover kunt spreken - gaat het vooral om die principiële ethische afweging. Mag je een dier, een varken laten lijden voor onderzoek naar aandoeningen die gedeeltelijk ook leefstijl gerelateerd zijn? In de afweging die de DEC moet maken gaat het primair om de medische urgentie. Van uit het medisch perspectief is de vraag in hoeverre de mens zelf schuld is aan zijn kwaal niet de meest belangrijke. En lang niet alle mensen met diabetes en hart- en vaatziekten hebben dit aan een ongezonde leefstijl te danken. Een veel urgentere vraag is hoe het probleem vetzucht en de medische gevolgen daarvan kan worden aangepakt. Hoe kunnen mensen het beste en het meest efficiënt worden geholpen tegen overgewicht? De vraag waar een DEC zich over moet buigen is of het onderzoeksvoorstel dat zij moet beoordelen een zinvolle bijdrage levert in de strijd tegen de (gevolgen van de) vetzucht-epidemie.

Morele deliberatie over dierproeven vindt dus plaats op twee verschillende niveau's. In het maatschappelijke en politieke debat worden morele grenzen op een abstract niveau bediscussieerd en geformuleerd. Daar gaat het om principes. "Dierproeven zijn geoorloofd onder voorwaarde dat aangetoond kan worden dat het onderzoek een relevante bijdrage levert aan de gezondheid van de mens." De DEC toetst in een *case by case* benadering of concrete onderzoeksvoorstellen binnen die maatschappelijke aanvaarde grenzen vallen. Bij de DEC gaat het om het toepassen van die principes. "Dit onderzoek is van essentieel belang voor beter begrip van het ontstaan van diabetes." Anders geformuleerd, het toetsen van concrete dierproeven is een taak van de DEC. Het formuleren van ethische grenzen aan dierproeven is een taak van de democratie.

De casus van het snackbarvarken illustreert dat die twee niveau's van moreel beraad, op het niveau van morele principes en het toepassen in praktijk, niet altijd goed te scheiden zijn. Toen de DEC dit onderzoeksvoorstel ethisch toetste, beoordeelde zij een varkensmodel voor diabetes en hart- en vaatziekten. De toename van deze aandoeningen bij de Nederlandse bevolking wordt mede veroorzaakt door de vetzucht-epidemie. Betekent dit dat een DEC die het onderzoek met het snackbarvarken goedkeurt, het impliciet ook goedkeurt dat we dieren gebruiken voor onderzoek naar leefstijlgerelateerde aandoeningen? Dit is wat Ouwehand en *Netwerk* suggereren. Over de vraag of we dieren mogen gebruiken voor onderzoek naar ziekten die het gevolg zijn van een ongezonde leefstijl is nog helemaal geen degelijk maatschappelijk debat gevoerd. *Netwerk* en de *Partij voor de*

Dieren voelen aan dat daar ‘debat in zit’. *Netwerk* gaat het vermoedelijk om de kijkcijfers. Voor de *Partij voor de Dieren* zijn dierenwelzijn en de democratie de inzet. In haar Kamervragen van 6 augustus 2008 vraagt Ouwehand de minister expliciet naar de afwegingen van de betreffende DEC. Daarnaast wil zij weten of de minister (net als de *Partij voor de Dieren*) van mening is dat de besluitvorming van de betreffende DEC democratisch moet kunnen worden getoetst?

Daarmee raakt Ouwehand de kern van de zaak. Berust de besluitvorming van de DEC op een maatschappelijk draagvlak? Zijn de discussies zoals die in DEC wordt gevoerd een afspiegeling van wat er in de samenleving wordt besproken en gedacht over dierproeven? Die kans lijkt erg klein. De meest gehoorde klacht over het Nederlandse dierproefbeleid is het gebrek aan transparantie. Om wat voor proeven gaat het? Wat gebeurt er met die dieren? Tot wat voor kennis leiden die proeven? Het is voor Nederlandse burgers nagenoeg onmogelijk zich een beeld te vormen over hoe de ethische afweging in een DEC wordt gemaakt. Laat staan dat burgers zich er een mening over kunnen vormen. Voor de *Partij voor de Dieren* is dit een punt van zorg. Zij spreekt over dierproeven als experimenten die in het diepste geheim worden uitgevoerd. De partij verwijt de overheid en wetenschap informatie achter te houden over dierproeven. Een serieuze klacht.

Voor de DEC's zou deze kritiek niet alleen een punt van zorg, maar ook een uitdaging moeten zijn. Alleen wanneer de DEC's transparant zijn is een open en eerlijke discussie over dierproeven mogelijk. En in die discussie zouden juist de DEC's een belangrijke rol kunnen spelen. In de eerste plaats omdat de DEC's vanuit de praktijk belangrijke trends kunnen signaleren, zoals de toename in het onderzoek naar leefstijlgerelateerde aandoeningen. Daar wordt door de onderzoekers die hierbij betrokken zijn nu alleen binnenskamers en met de DEC over gediscussieerd. Is het niet belangrijk dat onderzoekers ook daarbuiten hierover in debat gaan? Dit geldt ook voor andere “omstreden” dierproeven, zoals het grootschalig onderzoek naar toxische effecten van chemicaliën of andere dierproeven die door de Wet zijn voorgeschreven, maar waarvan menig onderzoeker vindt dat ze overbodig zijn. Het zijn juist de DEC's die het debat hierover moeten initiëren. Een andere reden waarom DEC's een belangrijke rol zouden kunnen spelen in het maatschappelijke debat is de ethische expertise. Als geen andere instelling hebben de DEC's ervaring in het morele beraad over dierproeven.

Het zou mooi zijn als het publiek beter zou worden geïnformeerd over dierproeven en over de ethische besluitvorming rondom dierproeven. Dat zal best even moeilijk zijn. Want over wat nuttig en noodzakelijk is bestaat nu eenmaal verschil van mening. En op de korte termijn zal transparantie waarschijnlijk niet leiden tot een grotere acceptatie van dierproeven. Maar als het debat hierover een hoger niveau bereikt is dat voor alle partijen een hele winst. Uiteindelijk is dat ook in het belang van de dieren. Want alleen met goed overleg kan een verantwoord proefdierbeleid tot stand komen.

Verantwoording afleggen naar de samenleving: open(baar)heid over dierproeven

Annelies Freriks

Inleiding

In de afgelopen jaren is transparantie van besluitvorming een onderwerp dat met regelmaat op de politieke agenda verschijnt. De behoefte aan inzicht in het hoe en waarom van beleidskeuzes en maatschappelijk relevante besluitvorming lijkt groter dan ooit tevoren. Deze ontwikkeling kan enerzijds worden beschouwd als een uitvloeisel van de toenemende mondigheid en betrokkenheid van burgers. Anderzijds kan worden gesignaleerd dat maatschappelijke groeperingen met gebruikmaking van deze gegevens hun standpunten kracht willen bijzetten in het politieke of juridische debat, ofwel informatie of het ontbreken daarvan aangrijpen voor protestacties. Hoewel ook openheid en openbaarheid ten aanzien van dierproeven een soms fel bediscussieerd issue is, ontbreekt vooralsnog een concreet beeld van de maatschappelijke behoefte aan informatie over dierproeven. Dit neemt niet weg dat acties van dierenactivisten, juridische procedures, maar ook aandacht in de politiek en de media, het onderwerp in de schijnwerper hebben geplaatst. Vanuit het perspectief van een jurist is het van belang om welke reden aan deze roep om informatie gehoor zou moeten worden gegeven, wie dat zou moeten doen en binnen welke context openheid en openbaarheid zijn of moeten worden ingebed. Voorts is van belang hoe belangen van burgers, maatschappelijke organisaties en onderzoekers/onderzoeksinstituten/DEC's kunnen worden gewaarborgd. Deze onderwerpen staan centraal in deze bijdrage.

Openheid versus openbaarheid

In discussies over transparantie worden openheid en openbaarheid vaak in één adem genoemd. Maatschappelijk is dit verklaarbaar omdat beide refereren aan een informatiebehoefte bij de burger of groepen uit de maatschappij. Vanuit juridisch perspectief is het echter van belang om een onderscheid te maken tussen beide begrippen. Openheid kan worden gezien als

een containerbegrip dat de behoefte aan informatie omvat, en de bereidheid van houders van informatie om aan de behoefte tegemoet te komen. Daarbij gaat het niet alleen om inzicht in besluiten, maar ook om informatie over onderliggende afwegingsprocessen, beleidskeuzen, politieke mechanismen, etc. Openbaarheid daarentegen heeft - althans in de juridische wereld - een geheel andere betekenis. Het begrip houdt direct verband met wet- en regelgeving rond actieve en passieve openbaarmaking van besluiten van de overheid en de daaraan ten grondslag liggende overwegingen en documenten. Bij actieve openbaarheid gaat het om de taak van overheid om gegevens zelf en dus actief openbaar te maken. Bij passieve openbaarheid gaat het om het verstrekken van of inzage geven in besluiten en onderliggende documenten. Ten aanzien van bepaalde typen overheidsbesluitvorming voorziet specifieke Nederlandse en soms ook Europese wetgeving in een regime waarin de openbaarmaking van besluitvorming is geregeld. Dit is bijvoorbeeld het geval bij milieu-informatie. Daar waar specifieke wetgeving niet of niet uitputtend in een openbaarheidsregime voorziet, rijst de vraag of de Wet openbaarheid van bestuur (WOB) kan verplichten tot actieve of passieve openbaarmaking van gegevens. Voor zover hier van belang kan het dan gaan over informatie met betrekking tot verrichte dierproeven, de redenen voor het verrichten van onderzoek, en de aantallen en soorten dieren die daarbij van belang zijn. In de navolgende paragrafen zal allereerst op dit openbaarheidsvraagstuk worden ingegaan. Vervolgens komen initiatieven voor meer openheid over dierproeven aan bod.

Juridisch kader voor openbaarheid en vertrouwelijkheid

Wet op dierproeven (Wod)

De vraag naar openbaarheid over dierproeven kan zich voordoen bij een aantal besluitvormings-momenten op grond van de Wod. In de eerste plaats kan in dit verband het verlenen van vergunningen aan onderzoeksinstellingen worden genoemd. Deze vergunning wordt door de minister van VWS verleend op grond van artikel 2 van de wet. Van het verlenen van een vergunning wordt mededeling gedaan in de Staatscourant. Daarbij moeten de hoofdzaken worden vermeld van hetgeen de vergunning bevat met betrekking tot het doel van de proeven en van de in de vergunning gestelde beperkingen en voorschriften. De laatstgenoemde specificatie kan achterwege blijven, voor zover daartegen op in de mededeling aan te geven gronden bezwaren bestaan. Er is geen verplichting voorzien in de Wod om vergunningen integraal ter inzage te leggen of inzage daarin mogelijk te maken.

Een tweede besluitvormingsmoment is de toestemming van de DEC tot het verrichten van concrete dierproeven en wanneer de toestemming wordt geweigerd, de beslissing van de Centrale Commissie Dierproeven (CCD). Beiden zijn geregeld in artikel 10a Wod. Op grond van artikel 18g Wod zijn de DEC-leden gehouden tot geheimhouding van hetgeen hen in hun hoedanigheid van commissielid bekend wordt, voorzover zij niet in hun hoedanigheid tot mededeling daarvan bevoegd of verplicht zijn. Een verplichting tot informatieverstrekking is voorzien in artikel 18e Wod op grond waarvan de DEC jaarlijks aan de minister van VWS verslag moet doen van haar werkzaamheden. Op de juridische discussie rond openbaarheid van DEC-adviezen wordt in de volgende paragraaf nader ingegaan.

Ten derde kan worden gewezen op de vrijstellingen en ontheffingen die op grond van artikel 16 Wod kunnen worden verleend. Ook hier geldt de verplichting tot mededeling in de Staatscourant.

Tenslotte kan van de zijde van de overheid (Voedsel- en Warenautoriteit, VWA) toezicht worden gehouden op de naleving van de wet. Op grond van de Wod is er geen verplichting om informatie over toezicht openbaar te maken.

Wet openbaarheid van bestuur

Naast de hiervoor genoemde bepalingen uit de Wod kan de WOB een rol spelen in het kader van de actieve en passieve openbaarmaking van informatie rond besluitvorming op grond van de Wod. Deze wet is uitsluitend van toepassing indien het gaat om bestuursorganen. Alleen informatie die betrekking heeft op een bestuurlijke aangelegenheid en is opgenomen in documenten valt onder de werking van de WOB.¹ De wet gaat uit van passieve openbaarheid tenzij gegronde redenen zich daartegen verzetten. Gegronde redenen zijn (voor zover hier van belang) bijvoorbeeld bescherming van persoonsgegevens of bedrijfsvertrouwelijke gegevens. Daarnaast kan de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer een reden zijn om openbaarmaking te weigeren. In deze wettelijke constellatie is in de eerste plaats dus van belang of er documenten over het verrichten van dierproeven berusten bij bestuursorganen. In zijn algemeenheid kan worden opgemerkt dat informatie over vergunningen, vrijstellingen en ontheffingen die berust

1 Een document is een bij een bestuursorgaan berustend schriftelijk stuk of ander materiaal dat gegevens bevat. Onder bestuurlijke aangelegenheid wordt verstaan een aangelegenheid die betrekking heeft op beleid van een bestuursorgaan, daaronder begrepen de voorbereiding en de uitvoering ervan.

bij het ministerie van VWS onder het openbaarheidsregime van de WOB valt aangezien de minister van VWS een bestuursorgaan is als bedoeld in de WOB en deze documenten als bestuurlijke aangelegenheid worden aangemerkt. Het gaat daarbij om de passieve openbaarheid, dus openbaarmaking op verzoek. Ook overheidstoezicht valt onder dit regime. Juridische discussies zijn er vooral over de vraag of de DEC en de DEC-adviezen onder het wettelijke regime van de WOB vallen. Op dit punt zal ik thans nader ingaan.

Stand van zaken

Een van de vragen die in juridische procedures over de openbaarmakings- en geheimhoudingsbepalingen aan de orde is geweest is in hoeverre derden openbaarmaking van DEC-adviezen kunnen vragen. In dit verband wordt gewezen op de uitspraak van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State van 17 oktober 2000.² In deze procedure kwam Vereniging Proefdiervrij op tegen het uitblijven van een beslissing op haar verzoek om inzage in de onderzoeksvoorstellen die in 1998 in het kader van de Wod aan de DEC van het BPRC waren voorgelegd en om inzage in de adviezen. In de procedure stond de vraag centraal of DEC-adviezen onder de WOB op verzoek openbaar moeten worden gemaakt. Primaire vraag in deze procedure was of een DEC moet worden aangemerkt als een bestuursorgaan, of als een instelling die werkzaam is onder verantwoordelijkheid van een bestuursorgaan. Vast stond dat het BPRC geen overheidsinstantie is. Daarmee was echter de vraag over aanwezigheid van een bestuursorgaan nog niet geheel beantwoord. Er kan ook sprake zijn van een bestuursorgaan indien een persoon of college met enig openbaar gezag is bekleed. De Rechtbank die in eerste instantie over deze vraag moest oordelen, was van mening dat het BPRC als zodanig kwalificeerde. De Rechtbank overwoog in dit verband dat de Wod aan de DEC bij uitsluiting de bevoegdheid verleent om in eerste instantie te adviseren in het kader van een verleende vergunning tot het verrichten van dierproeven. Uit de omstandigheid dat, alvorens een dierproef kan worden verricht en derhalve alvorens van een ingevolge de Wod verleende vergunning gebruik kan worden gemaakt, de DEC om advies moet worden gevraagd, eerst bij een positief advies de dierproef kan worden verricht en bij een negatief advies de vergunninghouder pas na positieve advisering door de CCD van de vergunning gebruik kan maken, leidde de rechtbank af dat de adviezen van de DEC als een besluit

2 ABRvS 17 oktober 2000, AB 2001/246 (m.nt. A.G.A. Nijmeijer)

van een bestuursorgaan moest worden aangemerkt. Daarmee opende de Rechtbank tevens de weg om deze DEC-adviezen door een onafhankelijke rechter te laten toetsen.

De Afdeling bestuursrechtspraak kwam in hoger beroep echter tot een ander oordeel en overwoog dat een DEC wordt ingesteld door de vergunninghouder en om die reden niet zelf als bestuursorgaan onder de werking van de WOB valt. In het geval de DEC een negatief advies uitbrengt, kan het BPRC, als vergunninghouder, na een verkregen positief oordeel van de CCD alsnog de dierproef verrichten. Is het advies positief, dan is het BPRC niet gehouden de dierproef te verrichten. De advisering door de DEC was naar de mening van de Afdeling slechts één van de factoren die van invloed kunnen zijn voor de wijze van gebruik van een ingevolge de Wod verleende vergunning. Nu die advisering niet van doorslaggevende betekenis is, kon volgens de Afdeling niet worden gezegd dat de DEC de bevoegdheid heeft tot het bepalen van de rechtspositie van de vergunninghouder, waar het betreft het gebruik van de vergunning. De DEC is dan ook niet met openbaar gezag bekleed, en dus is een beslissing van een DEC geen besluit van een bestuursorgaan. Met deze uitspraak trok de Afdeling derhalve een streep door de rechtsbeschermingsmogelijkheden tegen DEC-adviezen. Voorts werd aan de uitspraak de conclusie verbonden dat DEC-adviezen buiten de werkingssfeer van de WOB vallen.

De uitspraak van de Afdeling is door juristen ernstig bekritiseerd. Nijmeijer heeft er in zijn noot onder de uitspraak op gewezen dat het door de Afdeling opgevoerde argument dat het BPRC bij een positief advies van de DEC niet gehouden is om de dierproef daadwerkelijk te verrichten, niet overtuigt. Hij wijst erop dat ook de vergunningverlening als bedoeld in art. 2 Wod niet verplicht tot het daadwerkelijk uitvoeren van dierproeven. Voorts miskent de Afdeling volgens Nijmeijer met de stelling dat de advisering door de DEC slechts “één van de factoren” is die van invloed kunnen zijn voor de *wijze van gebruik* van een ingevolge de Wod verleende vergunning, de gevolgen die de Wod aan het advies van de DEC verbindt. De vergunninghouder dient te beschikken over een DEC-advies alvorens hij van zijn vergunning gebruik kan maken. Een negatief advies van de DEC leidt er toe dat van de vergunning in het geheel geen gebruik kan worden gemaakt, tenzij alsnog een positief oordeel van de CCD wordt verkregen. De rechtspositie van de vergunninghouder wordt derhalve door het advies van de DEC bepaald. In dit perspectief is dan ook de vraag of er eigenlijk wel van een ‘advies’ kan worden gesproken.

De kritiek op de door de Afdeling bestuursrechtspraak gekozen insteek kan nader worden geïllustreerd met de parlementaire geschiedenis van de Wod. De toenmalige staatssecretaris van WVC antwoordde op vragen van de Kamer omtrent de procedure inzake advisering door de DEC's: "*Indien de vergunninghouder een negatief advies van de dierexperimentencommissie heeft verkregen, vraagt hij, als hij de proef toch wil doen, het oordeel van de Commissie van advies voor de dierproeven [thans CCD]. Het is hem verboden de proef uit te voeren, indien dat oordeel ook negatief is. Brengt de Commissie haar oordeel niet binnen drie maanden uit [het wetsvoorstel bevatte een van de uiteindelijke wetteksten afwijkende procedure], dan wordt het oordeel ingevolge de Wet Arob [thans: Awb] geacht negatief te zijn; van ieder negatief oordeel kan de vergunninghouder beroep instellen op de Arobrechter.*"³

Na de uitspraak van de Afdeling bestuursrechtspraak is het een aantal jaren stil gebleven in de juridische arena. Dit veranderde in 2005. In dat jaar moest de Rechtbank Den Haag oordelen over een besluit op een verzoek van de Vereniging Proefdiervrij. Zij had verzocht om openbaarmaking van jaarverslagen van een DEC. Na aanvankelijke weigering werden deze alsnog vrijgegeven maar werden de namen van de DEC-leden onleesbaar gemaakt. De minister van LNV had daartoe besloten in verband met eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer.⁴ De Rechtbank oordeelde dat verweerder, in casu de minister van LNV, dit besluit terecht had genomen onder andere vanwege het gevaar van bedreigingen en geweld van dierenactivisten. Opmerkelijk is dat deze uitspraak weinig stof heeft doen opwaaien. Aan het oordeel van de Rechtbank liggen namelijk enkele meer fundamentele standpunten over de toepasselijkheid van de WOB op DEC's en DEC-adviezen ten grondslag.

De onderliggende principiële uitgangspunten zijn wel zichtbaar geworden in twee uitspraken van de Rechtbank Amsterdam uit respectievelijk 2007 en 2008. De eerste zaak betrof een verzoek van de Partij voor de Dieren aan het College van bestuur van Wageningen Universiteit om openbaarmaking van een aantal DEC-adviezen. Deze aanpak was een andere dan die in de procedure die in 2000 heeft geleid tot de uitspraak van de Afdeling bestuursrechtspraak. Nu werd immers de vergunninghouder (WUR) en niet de DEC zelf aangesproken. Dit is bepalend geweest voor

3 Kamerstukken II, 1992-1993, 22 485, nr. 5, p. 36.

4 Rb. 's-Gravenhage 20 september 2005, AWB 04/1542, LJN: AU4809.

het oordeel van de Rechtbank. Die concludeerde allereerst dat WUR een bestuursorgaan is, aangezien het hier gaat om een openbare universiteit die als bestuursorgaan is aangewezen door de wetgever. Vervolgens kwam aan de orde of sprake was van een bestuurlijke aangelegenheid. WUR stelde zich op het standpunt dat DEC-adviezen betrekking hebben op de inrichting van wetenschappelijk onderzoek en wetenschapsbeoefening en het daarbij niet gaat om een bestuurlijke aangelegenheid. De Rechtbank kwam echter tot de conclusie dat een positief DEC-advies noodzakelijk is om een dierproef te kunnen verrichten. De DEC is door WUR met het oog op deze noodzakelijke advisering ingesteld. Het DEC-advies en de onderliggende documenten zijn volgens de Rechtbank van belang in het kader van het gebruik van de aan WUR verleende vergunning. De documenten kunnen worden aangemerkt als bestuurlijke aangelegenheid aangezien zij het bestuurlijk handelen van WUR als vergunninghouder betreffen en verband houden met de taak van WUR om toezicht te houden op de dierproeven die aan de universiteit worden verricht. De omstandigheid dat DEC-adviezen een rol spelen bij wetenschappelijk onderzoek achtte de Rechtbank in dit kader niet van belang. Evenmin was relevant dat het oordeel anders zou moeten luiden voor instellingen die niet als bestuursorgaan worden aangemerkt.⁵ Nog geen jaar later – op 20 juni 2008 – werd de Universiteit Utrecht met eenzelfde oordeel geconfronteerd, afkomstig van dezelfde Rechtbank.⁶ In deze laatste procedure is nog van belang dat door de Universiteit – evenals in de hiervoor genoemde procedure bij de Rechtbank Den Haag - een beroep werd gedaan op de vrees voor bedreigingen en op bevindingen van de AIVD. Naar de mening van de Rechtbank kon daaruit niet het oordeel volgen dat geen sprake is van een bestuurlijke aangelegenheid. Wel kunnen deze omstandigheden een rol spelen bij beantwoording van de vraag of en in hoeverre aanleiding bestaat tot het achterwege laten of beperken van de informatieverstrekking. Samengevat is de juridische stand van zaken aldus dat niet de DEC, maar de vergunninghouder onder omstandigheden een bestuursorgaan als bedoeld in de WOB kan zijn. Als dat het geval is geldt openbaarheid rond DEC-adviezen als uitgangspunt en kunnen uitzonderingsgronden zoals concurrentiegevoeligheid van gegevens of het belang van bescherming van personen reden zijn om informatie niet of slechts in bewerkte vorm naar buiten te brengen. Via de omweg van

5 Rb. Amsterdam 20 augustus 2007, LJN: BB 2281

6 Rb. Amsterdam 16 juni 2008, AWB 07/2827 WOB.

de vergunninghouder krijgen DEC's daardoor alsnog met het juridische regime van de WOB te maken. Als gevolg daarvan is de vraag hoe om te gaan met informatie rond dierproeven, en hoe juridisering van de informatieverschaffing te voorkomen, een nog prominenter onderwerp geworden.

Openheid?

De zich ontwikkelende rechtspraak over toepassing van de WOB, maakt het belang van openheid zichtbaarder. Discussies over de werking van de WOB hebben een sterk juridisch-technisch karakter. Aandacht voor openheid kan juridisering mogelijk voorkomen of beperken. Daar waar (voor het grote publiek) zinvolle informatie wordt verstrekt zal de behoefte aan het doorlopen van een WOB-traject afnemen. Het is in dit verband van belang om na te gaan tot hoever de informatiebehoefte van burgers en maatschappelijke organisaties nu eigenlijk gaat. In het zogenaamde bottom up-proces is de maatschappelijke behoefte aan meer openheid in brede zin erkend. De meningen zijn echter verdeeld over het niveau van openbaarheid: individuele experimenten, projecten, of programma's.⁷ Het kabinet acht openbaarheid op het niveau van individuele experimenten niet uitvoerbaar, vanwege het aantal dierproeven dat jaarlijks wordt uitgevoerd. Naar mijn mening is het niet zozeer de uitvoerbaarheid die daaraan in de weg staat, maar speelt veeleer een rol of informatieverstrekking op dit niveau in de informatiebehoefte voorziet. Een oplossing kan zijn de individuele onderzoeker te verplichten tot het indienen van een publiekssamenvatting van het experiment. Indien deze informatie onder het passieve openbaarheidsregime blijft, kan dit onder omstandigheden in een behoefte voorzien. Het is de onderzoeksinstellingen aan te bevelen om gelet op de veranderende juridische omgeving hierop ook voor te sorteren.

Wat betreft actieve openbaarmaking is er thans voor gekozen om de jaarverslagen van de DEC's actief openbaar te maken en voorts moet meer inzicht worden gegeven in de toetsing door de DEC's. Dit geschiedt niet op niveau van individuele experimenten. Ook de jaarverslagen van de vergunninghouders zullen meer gegevens bevatten over dierproeven.⁸ Gedachtvorming over dit onderwerp zoals in de Code Openheid Dierproeven en eerder in het advies van de CCD uit 2003 zijn in dit verband nuttig.⁹ Het

7 Kamerstukken II, 2007-2008, 30168 en 27428, nr. 3.

8 Kamerstukken II, 2008-2009, 31 700 XVI, nr. 77.

9 KNAW, VSNU, NFU (2008) *Code Openheid Dierproeven*. <http://www.nfu.nl/index.php?id=142&parent=25>

niveau van openheid laat onverlet dat de WOB soms tot openbaarmaking op verzoek kan noodzaken en instellingen, DEC's en onderzoekers er ook hier dus op voorbereid moeten zijn met een WOB-traject te worden geconfronteerd.

Beschouwing

Uit het voorgaande overzicht over ontwikkelingen rond openbaarheid en openheid blijkt dat op beide fronten ontwikkelingen zichtbaar zijn. Als gevolg van recente rechterlijke uitspraken kan worden geconcludeerd dat ook het functioneren van DEC's en de DEC-adviezen onder omstandigheden onderhevig zijn aan een juridische openbaarheidsregime. In dit regime is de vergunninghouder het aanspreekpunt. Ook de Code openheid Dierproeven neemt als uitgangspunt dat de vergunninghouder de eindverantwoordelijke is voor het verschaffen van openheid over dierproeven. Dit sluit aan bij het regime van de Wod. Dit neemt niet weg dat de DEC een centrale rol vervult in de uitvoering van Wod. Deze maatschappelijke verantwoordelijkheid brengt ook met zich mee dat de buitenwereld inzicht wordt gegeven in de wijze waarop de verantwoordelijkheid wordt ingevuld. Het maatschappelijk veld zal om die reden eerder een primaire verantwoordelijkheid zien voor de DEC's, hoewel dit juridisch anders ligt. De consequenties van de besproken uitspraken moeten niet worden onderschat. Juridische mogelijkheden tot het verkrijgen van informatie over het functioneren van DEC's via de band van de vergunninghouder hebben repercussies voor de ruimte in een discussie over openheid. Juist nu is eigen initiatief vanuit DEC's en vergunninghouders dus belangrijker dan ooit tevoren. Wanneer varianten van meer openheid worden onderzocht, dan is de wijze waarop deze wordt vormgegeven flexibeler, meer door materiële dan door formele aspecten bepaald en kan er meer worden gestuurd op de informatiebehoefte vanuit het maatschappelijk veld. Nadere operationalisering van initiatieven tot meer openheid is mede ter voorkoming van onnodige juridische procedures dan ook aangewezen.

Juridisering van de CBD adviezen

Egbert Schrotten

Dit boek gaat over het maken van (ethische) afwegingen. Dat is wat anders dan meten en wegen, al spelen die in de ethiek wel degelijk een belangrijke rol. Feitelijke informatie is van vitaal belang voor het vormen van ethische oordelen. Daar zal elders in deze bundel ongetwijfeld aandacht aan worden besteed. Hier in dit hoofdstuk zou ik de relatie met de titel van dit boek willen leggen door de vraag te stellen: Afwegen, hoe doet de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD) dat? Als er ergens ethische afwegingen moeten worden gemaakt dan toch wel in deze Commissie. Ze is er om zo te zeggen voor in het leven geroepen. Daarbij komt nog dat de CBD, in tegenstelling tot de Dier Experimenten Commissies (DEC) waar veel dossiers per vergadering passeren, per keer één of twee, hoogstens drie onderzoeksaanvragen behandelt. Daar kunnen de leden dus eens echt voor gaan zitten. Toch hoor je vaak het verwijt dat de adviezen die de CBD afscheidt niet gekenmerkt worden door een open ethische afweging maar veeleer blijk geven van een ‘juridisering’ van de ethische discussie over dierlijke biotechnologie. Ik zet het woord ‘juridisering’ tussen aanhalingstekens, omdat het voor zover ik kan nagaan om meer dan dat gaat. Er wordt mee bedoeld dat er sprake is van formele, juridisch aandoende formuleringen, een nagenoeg gelijkblijvende strakke opzet, veel knip- en plakwerk met door de jaren heen vrijwel gelijkkluidende tekstblokken en dus van een gelijkblijvende argumentatielij. Kortom, de adviezen van de Commissie zijn helemaal dichtgetimmerd.

Ik zal dat niet ontkennen, maar er moet wel onderscheid gemaakt worden tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ de Commissie. Binnen de CBD worden wel degelijk intensieve ethische discussies gevoerd. Dat gebeurt natuurlijk meestal naar aanleiding van aanvragen of inbreng vanuit de hoorzittingen maar soms, als er tijd voor is, worden ook ethische discussiepunten geagendeerd. In het jaar dat dit boek verschijnt worden bij voorbeeld succesievelijk verschillende elementen van het toetsingskader onder de loep genomen. Bovendien wordt tenminste één keer per jaar een heisessie of studiedag belegd, waarin ethische en andere vragen aan de orde komen

die in de vergaderingen zijn blijven liggen of niet uitvoerig genoeg konden worden behandeld. Zo is er bij voorbeeld in 2007/8 diepgaand gediscussieerd over de term 'subjectwaarde' van dieren als reden voor het toekennen van intrinsieke waarde, alsook over de maatschappelijke aspecten van het biotechnologiedebat. Tenslotte worden ook in de hoorzittingen die in het kader van de vergunningsprocedure worden gehouden soms forse discussies gevoerd. Ik kom daar nog op terug.

De 'juridisering' speelt vooral een rol als de Commissie in haar adviezen naar buiten treedt, maar het is de vraag of dat te voorkomen is en zelfs of dat voorkomen of veranderd moet worden. Om dat duidelijk te maken is het nodig om nader in te gaan op de context waarin het afwegingsproces van de CBD plaats vindt en op het afwegingsproces zelf. Laat ik met de context beginnen. Met betrekking tot biotechnologie bij dieren geldt in Nederland een 'nee tenzij beleid'. Dat betekent in de praktijk dat je voor biotechnologische handelingen – zeg maar voor het gemak genetische modificatie – bij dieren een vergunning moet aanvragen. Hoe dat in zijn werk gaat staat beschreven in het Besluit Biotechnologie bij Dieren (BBD), dat een nadere uitwerking is van het hoofdstuk over biotechnologie in de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWWD). Zo'n vergunning kan middels een uitgebreid aanvraagformulier worden aangevraagd bij de minister van LNV en ze wordt uiteindelijk verleend als de bewuste handelingen (1) geen onaanvaardbare gevolgen hebben voor de gezondheid en het welzijn van dieren en (2) er geen (andere) ethische bezwaren tegen bestaan. Om te bepalen of aan deze voorwaarden is voldaan vraagt de minister advies aan de CBD. Die stelt een concept advies op, op basis waarvan de minister een concept besluit neemt. Dat ontwerpbesluit wordt met de onderliggende stukken openbaar gemaakt en ter inzage gelegd. Binnen een termijn van zes weken kan ieder die dat wil schriftelijk 'zienswijzen' met betrekking tot het ontwerpbesluit inbrengen en bij voldoende belangstelling wordt door het ministerie van LNV een hoorzitting belegd waarin deelnemers hun zienswijzen mondeling kenbaar kunnen maken. Ingediende zienswijzen worden door de minister met een verzoek om advies aan de CBD gezonden. Als de Commissie daar aanleiding toe ziet worden wijzigingen in het concept advies aangebracht. Of dit nu wel of niet het geval is, de CBD gaat altijd in een brief aan de minister in op de ingebrachte zienswijzen. De minister neemt dan een definitief besluit. Daartegen kunnen belanghebbenden eventueel bij de rechter in beroep gaan, *in casu* bij het College van beroep voor het bedrijfsleven.

Kortom, de advisering van de Commissie staat in een juridisch kader, namelijk dat van de GWWD en het BBD. Daar komt nog bij dat het hele proces van vergunningverlening moet verlopen volgens de zogenaamde Openbare voorbereidingsprocedure die wordt beschreven in de Algemene wet bestuursrecht (Awb). Eén en ander betekent voor de CBD ook dat de advisering aan strikte termijnen is gebonden. Daardoor is het niet altijd mogelijk allerlei vragen uitvoerig te bediscussiëren, maar moeten er soms knopen worden doorgesneden. Om dat zo verantwoord mogelijk te doen en niet steeds opnieuw het wiel te hoeven uitvinden werkt de CBD vanaf het begin van haar bestaan met een ethisch toetsingskader, waarin een aantal criteria voorkomen die bij elke aanvraag de revue passeren. Dat zijn (1) het wetenschappelijk en maatschappelijk belang van de doelstelling van het onderzoek, waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen de korte termijn en de lange termijn doelstelling; (2) de vraag of er reële alternatieven voor de biotechnologische handelingen beschikbaar zijn; (3) de te verwachten schade aan de gezondheid en het welzijn van de betrokken dieren en (4) de te verwachten inbreuk op de integriteit van de betrokken dieren. Ook wordt steeds scherp gelet op (5) de aantallen dieren, (6) de te gebruiken technieken, (7) of het betreffende onderzoek niet al elders wordt verricht, (8) of de beoogde genetisch gedomificeerde dieren niet elders verkrijgbaar zijn en (9) of er sprake is van een 'toetsbare eenheid', dwz. of in een aanvraag de doelen, diersoorten, technieken alsook de gevolgen voor de te gebruiken dieren niet te zeer uiteenlopen.

In de praktijk verloopt het afgewingsproces als volgt: Wanneer een vergunningaanvraag via het ministerie van LNV (Dienst Regelingen) bij de CBD is binnen gekomen wordt deze aan de leden toegezonden met het verzoek na te gaan of er nadere vragen over gesteld moeten worden. Zo ja, dan krijgen de aanvragers deze vragen voorgelegd en als ze bevredigend zijn beantwoord schrijft de (adjunct-) secretaris een eerste versie van het conceptadvies. In de opbouw van zo'n advies zijn bovenstaande criteria verdisconteerd. Deze versie van het conceptadvies (niet zelden voorzien van concrete vragen van de zijde van het secretariaat) wordt in de eerstvolgende vergadering paragraaf voor paragraaf doorgenomen en (soms nog steeds uitvoerig) bediscussieerd. De tekstaanpassingen die daaruit voortvloeien worden door het secretariaat verwerkt, vaak onder het toezien van één of enkele commissieleden. Het zo opgestelde concept advies wordt vervolgens verzonden naar Dienst Regelingen, die op basis daarvan een concept besluit opstelt.

De criteria die de ruggengraat vormen van een (concept-) advies zijn in de loop van de tijd natuurlijk één en andermaal bediscussieerd. Het

resultaat daarvan is neergeslagen in formuleringen waarin de leden elkaar hebben gevonden. Het is dus niet vreemd dat die 'uitgewogen' (dat is het resultaat van een afwegingsproces!) formuleringen de neiging hebben gelijkluidend te blijven (al wordt er nog steeds wel eens aan getornd). Dat is de reden voor het knip- en plakwerk in de adviezen. Daarbij komt dat de aanvragen die de Commissie onder ogen krijgt allemaal min of meer biomedisch van aard zijn. Doelstellingen en werkwijzen zijn uiteraard niet gelijkluidend maar wel vergelijkbaar. Ook dat werkt gelijkluidende formuleringen in de hand.

Maar daarmee zijn we er nog niet want de vergunningprocedure en de openbaarheid daarvan hebben ook nog een andere kant. De advisering van de CBD is niet een vrijblijvende zaak maar vindt plaats in een context waarin grote belangen een rol spelen. Dan denk ik in de eerste plaats aan de belangen van de onderzoekers en onderzoeksgroepen die een vergunningaanvraag hebben ingediend en in het verlengde daarvan aan voortgang van het (biomedisch) wetenschappelijk onderzoek in het algemeen. De onderzoekers zijn uiteraard gebaat bij vergunningverlening en kijken kritisch naar de adviezen van de Commissie. Ten tweede zijn er de belangen van de tegenstanders van dierproeven in het algemeen en van biotechnologie bij dieren in het bijzonder. Ook zij kijken kritisch naar het werk van de Commissie. Beide 'partijen' hebben, zoals we hebben gezien, de mogelijkheid om naar de rechter te stappen als ze van mening zijn dat er iets niet deugt in de besluitvorming van de minister, die gebaseerd is op het advies van de CBD. Dat is in de loop van het bestaan van de Commissie dan ook regelmatig gebeurd. Als haar advies niet deugt zitten de minister en de onderzoekers met de gebakken peren (stopzetten onderzoek, schadeclaims e.d.). Dat maakt prudentie, consistentie en zorgvuldigheid in het formuleren noodzakelijk.

Tenslotte speelt de laatste jaren ook mee dat er in de CBD een overeenstemming is ontstaan dat bepaalde soorten biotechnologische handelingen bij dieren die verricht worden in het kader van deugdelijk (!) biomedisch onderzoek ethisch aanvaardbaar zijn. Aanleiding daartoe was de opmaat tot de zelfevaluatie die de Commissie om de vier jaar moet uitvoeren. In de discussies daarover realiseerden wij ons dat alle vergunningaanvragen biomedisch onderzoek betreffen en dat de Commissie altijd positief adviseerde als de aanvragers hun 'huiswerk' goed hadden gedaan. Op basis daarvan zijn al begin 2005 enkele conclusies getrokken en aanbevelingen gedaan: Wanneer het gaat om deugdelijk biomedisch onderzoek zouden

biotechnologische handelingen bij ongewervelde dieren en bij muizen vrijgesteld kunnen worden van vergunningplicht, alsook de biotechnologische handelingen die erop gericht zijn embryo's te genereren voor wetenschappelijke analyse. Gegeven het feit dat alle aanvragen biomedisch van aard zijn en de meeste aanvragen onderzoek met muizen betreffen, wordt sinds begin 2005 op deze punten in zekere zin pas op de plaats gemaakt. Ook dat werkt er niet aan mee om de argumentatie in de adviezen nog weer eens open te breken, laat staan het wiel opnieuw uit te vinden. In vele gevallen is het wiel inmiddels immers uitgevonden.

Om kort te gaan, de zogenaamde 'juridisering' van de adviezen van de CBD dient tegen bovenstaande achtergrond bekeken te worden. Op grond daarvan ben ik van mening dat deze 'juridisering' moeilijk te voorkomen is (geweest). Maar ik zou nog een stap verder willen gaan door te stellen dat ze ook niet voorkomen had moeten worden en eigenlijk positief beoordeeld moet worden. Om die stelling te onderbouwen zou ik vrijwel dezelfde punten willen aanvoeren als ik hierboven gedaan heb. Het juridische kader en de mogelijkheid om naar de rechter te stappen, de openbaarheid en de botsende belangen. De adviezen van de Commissie zijn zelf geen discussiestukken maar als het goed is vormen ze de neerslag van een gedegen discussie. Als zodanig zijn ze onderdeel van een welomschreven en vastomlijnde procedure voor het aanvragen van een vergunning voor het mogen verrichten van biotechnologische handelingen bij dieren. Daarom moeten ze duidelijk en consistent zijn en houvast bieden. Dat is voor alle betrokken partijen van belang. Wel zou het taalgebruik soms misschien wat toegankelijker gemaakt kunnen worden, maar ik weet niet of de minister, voor wie de adviezen bestemd zijn, daarop zit te wachten. Bovendien is de tekst van de adviezen een heel stuk leesbaarder dan vele vergunningaanvragen!

Is dat het dan? Is 'juridisering' de prijs die we in onze open samenleving voor de publieke ethiek moeten betalen? Nee, natuurlijk niet. Dat is niet de implicatie van mijn betoog tot nu toe. Mijn stelling betreft de adviestaak van de CBD, maar daarnaast zijn haar nog enkele andere taken opgedragen. In de Nota van toelichting bij het BBD staat dat de Commissie de taak heeft om stap voor stap, dus door toetsing van individuele onderzoeksaanvragen, op zoek te gaan naar een antwoord op de vraag wat wel en wat niet ethisch toelaatbaar is als het gaat om biotechnologie bij dieren. Daardoor zou het niet alleen mogelijk worden om op de duur te komen tot meer algemene regels, waarin een maatschappelijke consensus over de dierlijke biotechnologie tot uiting zou kunnen komen, maar het diende

ook bij te dragen aan de opheldering en versterking van de morele positie van het dier ten overstaan van de opkomende biotechnologie. Bovendien zou de CBD daardoor problematische ontwikkelingen op het gebied van de dierlijke biotechnologie vroegtijdig op het spoor kunnen komen en benoemen ten behoeve van de publieke discussie over de maatschappelijke en ethische aspecten van deze ontwikkelingen.

Laten we die andere taken van de CBD eens even langslopen. Wat is er van terecht gekomen? In het begin van haar bestaan werd de Commissie vrijwel geheel in beslag genomen door het toetsen van de vergunningaanvragen, de discussie over het toetsingskader en het werk rond de hoorzittingen. Dat is begrijpelijk, want alles was nieuw. Het wiel moest toen nog uitgevonden worden. Deze werkzaamheden heeft de Commissie overigens steeds als haar kerntaak beschouwd. Zoals hierboven al werd aangegeven heeft dat uiteindelijk geleid tot een advies aan de overheid inzake algemene regelgeving aangaande biotechnologie bij dieren in een biomedisch kader. Bepaalde biotechnologische handelingen zouden kunnen worden vrijgesteld van vergunningverlening. Maar tot op heden heeft daarover nog geen politieke besluitvorming plaats gevonden. Dat zal overigens nu niet lang meer duren, aangezien er nieuwe wetgeving met betrekking tot het omgaan met dieren op komst is.

Bij die kerntaak van de CBD is het echter niet gebleven. Vanaf 2002 tot en met 2004 zijn door het ministerie met intensieve medewerking van de CBD halfjaarlijkse publieke discussiebijeenkomsten georganiseerd. Ze waren bedoeld om naast de discussie tijdens de hoorzittingen, die vooral over concrete vergunningsaanvragen gaat, enkele meer algemene thema's aan de orde te stellen. In de loop van die jaren is gediscussieerd over de integriteit van het dier, alternatieven voor biotechnologie bij dieren, de grenzen van de biotechnologie en de waarde van een machtsvrije dialoog. Van die discussiedagen zijn ook verslagen gemaakt en die zijn openbaar gemaakt. Twee dingen zijn mij in dat verband opgevallen. Ten eerste dat het publiek niet massaal op deze discussiebijeenkomsten is afgekomen, maar dat er sprake was van een groep van zo'n 70 à 80 vrijwel dezelfde mensen die op de één of andere manier bij (biotechnologie bij) dieren betrokken waren. Dat zal ongetwijfeld ook aan de keuze van de onderwerpen gelegen hebben, maar het blijkt (ook in ander verband) moeilijk te zijn het brede publiek warm te krijgen voor zulke bijeenkomsten. In de tweede plaats viel op dat uit deze bijeenkomsten geen nieuwe gezichtspunten of criteria naar voren zijn gekomen, althans geen inzichten die de CBD niet

zelf al had verkregen tijdens de discussies over de vergunningaanvragen. Blijkbaar dekte de Commissie de thematiek vrij goed af.

Ik wil hier, zoals aangekondigd, ook nog even terugkomen op de hoorzittingen, die (bij voldoende belangstelling) worden georganiseerd naar aanleiding van een ministerieel concept besluit. In theorie gaat het hier om bijeenkomsten waar betrokken burgers en instanties gehoord worden over hun zienswijzen met betrekking tot concrete vergunningaanvragen. Maar in de praktijk wordt er vaak indringend gediscussieerd, waarbij door de aanwezigen vooral de onderzoekers maar ook de vertegenwoordiger(s) van de CBD en van het ministerie aan de tand gevoeld worden. Wel is het zo dat deze discussies de laatste jaren meer gaan over dierproeven dan over biotechnologie. Men zou kunnen zeggen dat biotechnologie bij dieren meer en meer beschouwd wordt als een bepaald soort dierproef. Ook worden veelal dezelfde vragen en kritiekpunten naar voren gebracht, waarop dan weer dezelfde antwoorden worden gegeven. Een herhaling van zetten dus, want de posities zijn ingenomen en veranderen niet of nauwelijks. Er is daarom in dit verband zelfs gesproken over een 'rituele dans', wat overigens niet wil zeggen dat de hoorzittingen nutteloos zijn geworden. Ook rituelen hebben hun nut! Er dient ook bedacht te worden dat ze de enige plek zijn waar het publiek zich kan uitspreken over biotechnologie. Als de hoorzittingen zouden worden afgeschaft, wat niet denkbeeldig is, dan zou er iets anders voor in de plaats moeten komen. Daarbij denk ik aan het regelmatig organiseren van bijeenkomsten waar over concrete kwesties uit de bio-ethiek gediscussieerd kan worden.

Haar taak om problematische ontwikkelingen in de dierlijke biotechnologie vroegtijdig te signaleren heeft de CBD gestalte gegeven middels haar betrokkenheid, samen met de Cogem en de Gezondheidsraad, bij de Trendanalyses Biotechnologie van 2004 en 2007. Ook bij de komende Trendanalyse die in 2009 klaar moet zijn is de Commissie weer betrokken. Het gaat in deze stukken niet zozeer over trends in de sociologische zin van het woord maar veeleer om toekomstverwachtingen op het terrein van de biotechnologie die door insiders gekoesterd worden. Wat daaruit bovendien duidelijk wordt is de mondiale verwevenheid van het onderzoek op dit terrein. Tegen die achtergrond is het goed te vermelden dat de CBD ook in de internationale (ethische) discussie is betrokken en met succes het initiatief heeft genomen om in Sydney (2004) en Peking (2006), in het kader van het wereldcongres over bio-ethiek dat door de International Association of

Bioethics om de twee jaar wordt georganiseerd, biotechnologie bij dieren op de agenda te krijgen.

Tenslotte zou ik hier nog de jaarverslagen willen noemen. Van het begin af aan is daarin de ethische discussie binnen de CBD ten tonele gevoerd. Ook de onderwerpen die tijdens de studiedagen aan de orde kwamen zijn daarin steeds besproken. In het jaarverslag van 2007 is dat op een nieuwe manier gedaan door twee leden van de Commissie, die op een studiedag een inleiding hadden gehouden, de gelegenheid te geven hun verhaal in het jaarverslag te publiceren. Het gaat om de al eerder genoemde onderwerpen de 'subjectwaarde' van het dier en de maatschappelijke aspecten van het biotechnologie debat. De jaarverslagen hebben zodoende mede de bedoeling om de ethische discussie binnen de Commissie naar buiten te brengen. De eerlijkheid gebiedt overigens wel vast te stellen dat deze ethische discussie buiten de CBD zelden is opgepakt. Jaarverslagen zijn ook niet het meest voor de hand liggende middel om een ethische discussie aan te zwengelen. Maar anderzijds zou je er ook uit kunnen opmaken dat de samenleving niet meer wakker ligt van de ethische aspecten van biotechnologie bij dieren.

Het geheel overziende kom ik tot de slotsom dat er in de adviezen van de CBD inderdaad sprake is van 'juridisering', maar dat dit niet te vermijden is en eigenlijk een goede zaak is. Dit betreft echter slechts een gedeelte van het werk van de Commissie, namelijk de advisering aan de minister van LNV in het kader van een vastomlijnde vergunningprocedure. Het betekent helemaal niet dat de Commissie voorstander zou zijn van een formalisering van de ethische discussie. In tegendeel, in de vergaderingen en bij de uitvoering van andere taken blijkt wel degelijk een betrokkenheid bij de voortgang van de discussie. Dus niet de ethische discussie is 'gejuridiseerd', de neerslag daarvan in de adviezen wel en, aangezien dat het meest in het oog lopende werk van de CBD is, kan daardoor de indruk zijn ontstaan van een Commissie die bezig is de ethiek dicht te timmeren.

Misschien had de CBD op dit punt meer aan 'image building' moeten doen. In feite heeft zij daar een paar keer het initiatief toe genomen, met name toen duidelijk werd dat zich een consensus ging aftekenen over biotechnologische handelingen bij dieren in het kader van biomedisch onderzoek. Die initiatieven zijn door de politiek niet opgepakt. Nu lijkt het erop dat de CBD binnen afzienbare tijd zal worden opgeheven, waarbij een gedeelte van haar takenpakket naar de DEC's zal worden overgeheveld en een gedeelte naar de Centrale Commissie Dierproeven (CCD). Op zich

is dat geen probleem, maar of dat de open ethische discussie dient over biotechnologie bij dieren is zeer de vraag. Het gevaar is niet denkbeeldig dat dit aspect van het werk van de CBD tussen de wal en het schip komt te vallen. Het lijkt mij van het grootste belang dat de ethische discussie wordt voortgezet en dat de expertise die de Commissie in de loop van haar bestaan heeft opgebouwd daarbij wordt ingezet.

Overigens zal deze discussie niet meer gaan over de vraag wat je met een zich ontwikkelende nieuwe technologie, *in casu* de biotechnologie, aan zou moeten maar veeleer over de vraag welke beleidskeuzes je maakt met betrekking tot een technologie die inmiddels niet meer is weg te denken uit onze samenleving. Het beeld van technologie als een instrument dat je wel of niet kunt gebruiken gaat niet meer op, zo het ooit al is opgegaan. De verwevenheid van mens en techniek is veel hechter dan dit beeld suggereert. Techniek is geen stuk gereedschap, zoals een hamer, maar een aspect van onze cultuur, niet weg te denken uit onze samenleving. Dat gaat ook op voor biotechnologie. Maar juist dan zijn en blijven er belangrijke vragen te beantwoorden, zoals die over de morele positie van het (proef) dier.

De Commissie Biotechnologie bij Dieren: toets of glijmiddel?

Tsjalling Swierstra

Inleiding: in vier stappen naar een vergunning?

Op het altaar van het genomics onderzoek worden talloze dieren, meest muizen, geofferd, en in de meeste landen gaat daar een ethische toetsing aan vooraf. Ook in Nederland. Ons land is echter uniek in het feit dat deze toetsing is toebedeeld aan een aparte overheidscommissie, de Commissie Biotechnologie bij Dieren¹.

Deze commissie dient niet alleen te beoordelen of de wetenschappelijke proeven leiden tot onaanvaardbaar dierenleed, maar ook of deze proeven leiden tot een onaanvaardbare aantasting van de integriteit, of intrinsieke waarde, van het dier. Daarbij heeft de commissie van de minister als uitgangspunt meegekregen dat proeven met genetische modificatie in principe zijn verboden, tenzij er een groot maatschappelijk belang mee is gediend. In de wandelgangen wordt dit aangeduid als het 'Nee, tenzij'-beleid.

De CBD heeft deze opdracht vertaald in een vier-stappenplan. Ten eerste moet het onderzoek een groot maatschappelijk – in de praktijk bijna altijd medisch - belang dienen.² Ten tweede mogen er geen minder ingrijpende alternatieven bestaan om dat belang te realiseren. Ten derde moet vervolgens dit belang zorgvuldig worden afgewogen tegen het eventuele leed dat we het dier berokkenen. In een vierde, uniek Nederlandse, stap wordt tenslotte onderzocht of er sprake is van een onaanvaardbare aantasting van de integriteit, of intrinsieke waarde, van het proefdier. Om de zorgvuldigheid te waarborgen, schrijft de wet tenslotte bij biotechnologische dierproeven een 'openbare voorbereidingsprocedure' voor: de adviezen aan de minister

- 1 Deze commissie is ingesteld naar aanleiding van de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren, met name het onderdeel 'Besluit Biotechnologie bij Dieren', in werking getreden in 1997. De commissie kent negen leden met stemrecht. Deze leden vertegenwoordigen verschillende soorten expertise, zoals (medische) biotechnologie, diergedrag en –welzijn, sociologie en ethiek. Sinds de instelling van de commissie is het voorzitterschap in handen van Prof. E. Schroten. Daarnaast is er ook altijd een aantal toehoorders bij de vergaderingen aanwezig, bijvoorbeeld vanuit de betrokken ministeries, als ook een secretaris en een notulist.
- 2 Een aanvraag om dieren zo te modificeren dat zij zelf resistent zouden worden tegen een verschrikkelijke ziekte, zal echter ook serieus worden bediscussieerd.

worden openbaar gemaakt en burgers en belangengroepen kunnen daartegen bezwaar aantekenen, en zelfs de rechter om een oordeel vragen.

En toch, in de jaren dat ik deel uitmaakte van de CBD (van 2003 tot 2006), kan ik mij maar één geval herinneren waarin een vergunningsaanvraag van een onderzoeker werd afgewezen, en dat gebeurde meer op grond van de slordigheid van de aanvraag dan op grond van een ethische afweging.³ Niet verwonderlijk dus, dat de tegenstanders van dierproeven vaak smalend, wanhopig en/of bitter uitriepen: 'Jullie zijn niet werkelijk onafhankelijk! Jullie zitten hier alleen om alles door te laten.'

Heb ik deel uitgemaakt van een cover-up operatie, waarbij de ethische discussie slechts diende om aan het oog te onttrekken dat biotechnologen ondanks alle maatschappelijke weerstand geen strobreed in de weg werd gelegd? Dat was zeker niet de inzet van de leden. Ook achteraf ben ik nog onder de indruk van hun integriteit, van hun grondige en brede kennis, ook waar die de belangen van het dier diende, en van het serieuze en open karakter van onze discussies. Ook heb ik geen twijfels over de spreiding van visies - al ontbraken pertinente tegenstanders. Toegegeven, sommige leden uit de hoek van de biotechnologie waren bij voorbaat al wat enthousiaster over dit type onderzoek, maar juist zij waren ook bij uitstek in staat om bij nut en kwaliteit van specifieke aanvragen kritische vragen te stellen. Vaak had de discussie ook wel degelijk gevolgen, bijvoorbeeld dat de aanvrager punten uit de aanvraag moest verhelderen, er minder proefdieren werden toegewezen dan gevraagd, of aanvullende voorwaarden werden geformuleerd ten aanzien van het welzijn van de dieren. Maar uiteindelijk werd de vergunning wel steeds afgegeven, wat toch opmerkelijk mag heten gezien het veronderstelde 'Nee, tenzij'-beleid.

Inmiddels ben ik tot de slotsom gekomen dat de oorzaak van deze 'ruimhartige' opstelling van de CBD ligt bij het door haar gehanteerde stappenplan.

De eerste stap behelst het maatschappelijke belang van het voorgestelde onderzoek. De wetenschapper wordt in feite gevraagd te beloven dat het offer van de proefdieren niet voor niets zal zijn, maar zal leiden tot bepaalde, zeer belangrijke, toepassingen.

3 Hiernaast is het ook wel eens voorgekomen dat al duidelijk werd dat het voorstel kansloos was nog voordat de commissie zich er formeel over had gebogen, en daarom werd teruggetrokken of herschreven.

Het maatschappelijke belang

De CBD is nooit de eerste die naar dit maatschappelijke belang kijkt. Voor dat een vergunningsaanvraag op haar tafel belandt, is die al van alle kanten beklopt en bekeken door andere wetenschappelijke commissies en financiers. Vanwege de verregaande specialisering binnen het wetenschappelijke onderzoek, bezit de commissie in veel gevallen niet de inhoudelijke deskundigheid die grote onderzoeksinstituten middels peerreviews wel kunnen mobiliseren. Het is daarom niet verwonderlijk dat zij inzake de *kwaliteit* van het aangevraagde onderzoek vaak vaart op het kompas van wetenschappelijke instituten.

Dat ligt wat anders voor de maatschappelijke relevantie ervan. Het oordeel hierover valt uiteen in twee elementen: is het beloofde maatschappelijk nut inderdaad groot? En zo ja, hoe *plausibel* is die belofte dan precies? Met het *beloofde* belang zit het in de onderzoeksaanvragen onveranderlijk wel goed. Wie wil het belang betwisten van een behandeling tegen een ernstige ziekte? Maar over de *plausibiliteit* van die belofte is veel moeilijker iets zinnigs te zeggen. Sommige commissieleden meenden dat ook dit oordeel in goede handen was bij de financiers. Vooral commissieleden uit de hoek van de exacte wetenschappen vertrouwen erop dat fundamenteel onderzoek *uiteindelijk* altijd tot – vaak nu nog niet eens voorzienbare – nuttige toepassingen leidt. Andere leden, vooral uit ethische of sociaal wetenschappelijke hoek, waren in dit opzicht vaak sceptischer. Zij benadrukken dan ook de eigen verantwoordelijkheid van de CBD in dezen.

Op de achtergrond spelen verschillende inschattingen van het verband tussen fundamenteel wetenschappelijk onderzoek en praktische toepassingen. In alle onderzoeksvoorstellen gaat het namelijk om fundamenteel onderzoek, om het verzamelen van bouwstenen voor een beter begrip van de werking van bepaalde genen. Het pad tussen het aangevraagde onderzoek en het toekomstige praktisch nut is dus onveranderlijk lang en onzeker, en wel in drie opzichten.

Ten eerste is wetenschap per definitie een hachelijke onderneming: het meeste onderzoek leidt tot niets omdat achteraf blijkt dat de oorspronkelijke aannames niet klopten. Teleurstellingen als deze behoren tot het wezen van wetenschappelijk onderzoek. Als je van te voren de uitkomst al weet, hoef je het onderzoek immers niet meer uit te voeren. Ook een mislukt experiment biedt dus inzicht (“Zo zit het blijkbaar niet.”). Maar dat betekent wel dat wetenschappers nooit resultaten kunnen *beloven*; ze kunnen hoogstens een *educated guess* doen. Soms worden wetenschappers

meegesleept door hun eigen enthousiasme en doen ze allerlei beloften, maar vaker doen ze dat omdat de buitenwereld dat van hen vraagt: financiers – of ethische commissies.

Ten tweede levert fundamenteel onderzoek, zelfs als het slaagt, doorgaans slechts een van de noodzakelijke bouwstenen voor een beloofde toepassing: “Goed, nu weten we wat dit gen doet, maar ook dat het in zijn eentje nooit het optreden van die ziekte kan verklaren, dus meer onderzoek is gewenst naar de interactie van dit gen met andere genen en met omgevingsfactoren”. Het onderzoek vormt dus op zijn best een noodzakelijke voorwaarde voor succes, zelden of nooit een voldoende.

Ten derde: in feite vraagt de commissie aan de verkeerde partij garanties voor het maatschappelijk belang van het aangevraagde onderzoek. Wetenschappers gaan namelijk niet zelf over het ontwikkelen van praktische toepassingen. Dat doen commerciële actoren of bedrijven. Zij bepalen of er voldoende handel in een medische toepassing zit om die op de markt te brengen. Talloze onderzoeksresultaten liggen dan ook te verstoffen op de plank omdat ondernemers er geen brood in zien, ongeacht het enthousiasme van de wetenschappelijke onderzoekers zelf.

Dit alles plaatst de CBD voor een onaantrekkelijk dilemma. Wil het opofferen van proefdieren te rechtvaardigen zijn, dan moet het voorgenomen onderzoek een belangrijk doel dienen. Maar over de kans dat het onderzoek inderdaad zal resulteren in de beoogde toepassing valt bij fundamenteel onderzoek weinig zinnigs te zeggen. Moet je dan concluderen, met de tegenstanders van de proeven, dat het onderzoek dus moet worden gestaakt? Dat is evenmin verdedigbaar. Fundamenteel onderzoek leidt weliswaar niet automatisch tot belangrijke toepassingen, maar vormt daarvoor inderdaad vaak wel een voorwaarde. Omdat ook de CBD hier niet in de toekomst kan zien, valt zij in de praktijk terug op de oordelen die eerder en elders zijn geveld over de maatschappelijke relevantie van het voorgenomen onderzoek. Ik kan mij in elk geval geen voorbeeld herinneren waarin de commissie, na lange discussie, uiteindelijk afweek van het oordeel dat eerder was gegeven door de financier van het voorgestelde onderzoek.

Maar goed, zelfs als de commissie op het punt van het maatschappelijke belang vaart op het oordeel van anderen, hoeft het pleit daarmee nog niet te zijn beslist in het voordeel van het voorstelde onderzoek. Immers, de commissie moet eerst nog de ‘kosten’ in kaart brengen van het op deze manier realiseren van het maatschappelijke belang. Er kunnen andere wegen bestaan die leiden tot hetzelfde doel, maar met minder morele kosten.

Bestaan er alternatieven?

Als het doel kan worden bereikt zonder genetische modificatie van proefdieren, dan verdient dat alternatief de voorkeur. Maar in de praktijk bleek het niet goed uit te maken of zo'n alternatief inderdaad voorhanden was. Dat hing namelijk in hoge mate af van de manier waarop commissieleden het doel van het onderzoek formuleerden. Een voorbeeld. Stel dat een voorgesteld onderzoek middels genetisch gemodificeerde muizen de relatie tussen een gen en een ernstige ziekte beoogt te verhelderen, wanneer is dan sprake van een reëel alternatief:

- a. als de functie van het gen zonder proefdieren kan worden bepaald, bijvoorbeeld omdat bepaalde gisten eenzelfde gen bezitten zodat we daarmee kunnen experimenteren?
- b. als de ziekte ook op een andere manier kan worden bestreden? Bijvoorbeeld door meer te doen aan preventie: broccoli eten en meer sporten in plaats van getherapie?
- c. als we op een ander terrein veel meer gezondheids- of (nog breder:) welzijnswinst kunnen generen? Hoewel allerlei hightech en frontline onderzoek erg tot de verbeelding spreekt, kunnen we daarin geïnvesteerd geld wellicht beter anders investeren, bijvoorbeeld voor meer handen aan het bed of speelplekken voor de stadsjeugd?

Alternatief a), de functie van de genen vaststellen zonder gebruik van proefdieren, bleek in jaren dat ik in de commissie zat eigenlijk nooit reëel. Voor het vaststellen van de functie van genen die een rol spelen bij ziekten, heb je blijkbaar altijd proefdieren nodig.

Maar, zo brachten sommige leden van de commissie dan naar voren, misschien was het wel helemaal niet zo noodzakelijk de functie van die genen vast te stellen, omdat dezelfde gezondheidswinst ook langs een andere weg dan die van de biotechnologie bereikt kon worden. Dit was alternatief b). Waarom onderzoek goedkeuren naar het obesitas-gen wanneer overgewicht ook kan worden bestreden door middel van meer sport? Waarom onderzoek doen naar genen die kanker veroorzaken, wanneer broccoli eten en minder alcohol en minder roken ook effectief zijn in de strijd tegen kanker? Dit alternatief werd echter na enige discussie altijd weer verworpen. Zelfs als we ons namelijk de meest effectieve alternatieve gezondheidsmaatregelen voorstelden, bleef er onveranderlijk toch een groep mensen over die alleen geholpen konden worden met de medicijnen waarvoor biotechnologisch onderzoek met proefdieren noodzakelijk was. Ook als iedereen broccoli eet, krijgen sommigen kanker.

Bleef over alternatief c): was het niet beter om schaarse bronnen als tijd, geld en energie aan iets anders dan aan biotechnologisch onderzoek te besteden, vanuit de veronderstelling dat die alternatieve besteding het *algemene* doel – gezondheids- of welzijnsbevordering – beter diende? De vraag welke inzet van schaarse middelen het algemene belang het beste dient past binnen de utilitaristische ethiek. Toch werd deze alleszins redelijke vraag door de commissie nooit serieus verkend. Waarom niet? We waren waarschijnlijk bang om met het stellen van deze vraag een oeverloos debat te openen. Ten aanzien van deze uiterst algemene vraag zijn immers zoveel legitieme verschillen van inzicht en inschatting mogelijk dat je daar met redelijke argumenten nooit uitkomt. Juist daarom is dit niet een vraag voor *experts*, maar voor *politici*. Die laatste hebben tot taak keuzes te maken wanneer de omstandigheden onduidelijk zijn en feiten en normen worden betwist. De vraag waar we als samenleving onze prioriteiten willen leggen hoort niet bij een ethische commissie te liggen, maar bij het publieke debat. Ik denk dus dat de CBD zich terecht niet boog over de vraag of biotechnologie wel een maatschappelijke prioriteit moest zijn. Die keuze was reeds gemaakt door de politiek, en daarvoor moet de CBD dan ook uitdrukkelijk geen verantwoordelijkheid willen aanvaarden.

Van de drie denkbare typen alternatieven, kregen er twee dus nooit een serieuze kans, ook al was dat op mijns inziens verdedigbare gronden. Maar hierdoor ontstond wel een merkwaardige inconsequentie in de toepassing van het stappenplan. In stap 1 werd het maatschappelijk belang vaak in zeer brede en lange termijn termen geschetst, terwijl in stap 2, bij de vraag of er alternatieven bestonden, het doel van het onderzoek juist uiterst concreet en korte termijn werd geschetst. Met als gevolg dat waar de conclusie in stap 1 uiteindelijk altijd positief uitviel, de vraag of er alternatieven bestonden juist onveranderlijk negatief werd beantwoord.

Dierenwelzijn

Daarmee was het pleit natuurlijk nog niet beslist. De derde stap van het stappenplan behelst het vaststellen van het te verwachten dierenleed. In de commissie bestond veel expertise met betrekking tot dierenwelzijn en er werd in deze stap veel tijd en kennis geïnvesteerd. Voor zover ik heb kunnen vaststellen was het altijd mogelijk om op dit punt consensus te bereiken. Daarbij zal hebben meegespeeld dat grove aantastingen van het dierenwelzijn bij dit soort experimenten eerder uitzondering dan regel zijn.

En altijd wordt bepaald dat wanneer toch sprake is van onaanvaardbaar lijden, het dier terstond uit zijn lijden moet worden verlost door het te doden.⁴

Echter dit belang van de betrokken dieren, hoe groot ook, legde het uiteindelijk onveranderlijk af tegen dat van de mensen. Er heeft zich bij mijn weten nooit een geval, of zelfs maar een hypothetisch geval, voorgedaan waarin het dierenleed zo groot was dat het opwoog tegen het menselijk belang bij een nieuwe medische behandeling voor een ernstige ziekte. Staan er gezondheidsbelangen op het spel, dan verliest het dier.⁵ Dat wil overigens niet zeggen dat deze derde stap helemaal een wassen neus is. Er gaat wel degelijk een preventieve werking van uit op de aanvragers van biotechnologisch onderzoek. De cosmetische industrie heeft bijvoorbeeld nooit een aanvraag ingediend.

Intrinsieke waarde

Tot slot de vierde stap, en het internationaal meest onderscheidende kenmerk van de CBD, zelfs haar bestaansgrond: de toetsing op het punt van de integriteit of de intrinsieke waarde van het dier. In de praktijk werd dit criterium vooral ingevuld als het ‘natuurlijke functioneren’ van het proefdier. Vaak viel het samen met het welzijnsbegrip: een dier dat zijn ‘programma’ niet ten uitvoer kan brengen, lijdt immers vaak ook. Maar ik kan me niet herinneren dat dit criterium ooit een doorslaggevende rol speelde. Het begrip geeft een algemene reden om terughoudend te zijn met het genetisch modificeren van levende organismen, maar is onvoldoende scherp in het kader van de toetsing van concrete gevallen. Nog minder dan het ‘onaanvaardbaar lijden’ criterium kon het intrinsieke waarde argument op tegen de menselijke belangen.

Misschien, maar dat is pure speculatie, is er sinds het aantreden van de CBD ook wel enige gewenning opgetreden ten aanzien van genetische modificatie. In elk geval heeft de vooruitgang van de genetische wetenschap de feitelijke basis onder het begrip ‘intrinsieke waarde’ verzwakt door vraagtekens te plaatsen bij het idee van een onveranderlijke essentie van het dier, die zo zuiver mogelijk dient te worden bewaard. Terwijl ik dit

4 Wel zou het werk van de commissie gebaat geweest zijn bij controle achteraf: bleken de verwachtingen van de commissie terecht? Hiervoor ontbrak echter de directe noodzaak als ook de benodigde menskracht.

5 Iets ander is ook niet te verwachten in een samenleving die nog op grote schaal dieren voor andere doelen slacht en gebruikt.

schrijf, meldt de krant dat het Australische vogelbekdier genen van vogels, reptielen en zoogdieren in zich verenigt. Zuiverheid en natuurlijke orde, normatief geladen begrippen die in de ogen van velen direct samenhangen met intrinsieke waarde, blijken in de natuur ver te zoeken. Zulke begrippen passen ook niet goed in een post-moderne tijd, waarin vooral gedacht wordt in termen van hybriden, anti-essentialisme, permanente verandering, kruisbestuiving en onzuiverheid.

Samenvatting en conclusie

Ik hoop duidelijk te hebben gemaakt waarom de CBD ingediende onderzoeksvoorstellen onveranderlijk goedkeurde. De eerste stap – het vaststellen van het maatschappelijke belang – leidde al tot problemen. In de onderzoeksaanvragen werd het onderzoek steevast gekoppeld aan vooral medische, doelen. Daarover was men het snel eens. Maar met de vraag of dit doel ook werkelijk gerealiseerd zou worden, wist de commissie zich niet goed raad. Gevolg was dat we in dit opzicht haast een blanco cheque uitschreven. Ook de tweede stap, het vast stellen van eventuele alternatieven, leidde tot onbevredigende uitkomsten. Biotechnologische alternatieven zijn er vrijwel nooit, medische alternatieven ook niet (althans niet voor alle patiënten) en het vaststellen van het optimale maatschappelijke nut hoort niet thuis op het bord van een commissie van experts maar is een zaak voor de politiek. Resultaat: er bleken nooit alternatieven te bestaan voor het voorgestelde proefdieronderzoek. Tot slot bleken noch de hoeveelheid aangericht dierenleed, noch enige aantasting van de integriteit van het dier, ooit zwaarwegend genoeg om de proeven stop te zetten. En dus werd, na veel overleg, ieder voorstel uiteindelijk doorgehamerd.

Had dit beter gekund? Laten we de stappen nog eens langslopen. Wat betreft de eerste stap blijft staan dat wetenschappelijk onderzoek wezenlijk open is. Dat betekent dat wetenschappers nooit resultaten kunnen *beloven*. Op zijn best kunnen ze meer of minder voorzichtige verwachtingen uitspreken. En hoe fundamenteler het onderzoek, en dus hoe groter de afstand tot de praktische toepassing, des te onmogelijker wordt het om zulke verwachtingen te formuleren. Wie dus meent dat je een wetenschapper als het ware opdracht kunt geven om iets uit te vinden en dan toe te passen, geeft daarmee aan niet te begrijpen hoe wetenschappelijk en technisch onderzoek in zijn werk gaat. Toch neigen onderzoeksfinanciers, en in het geval van het verstrekken van vergunningen ook ethici, vaak wel tot zo'n naïef-instrumentalistische kijk die het fundamentele *trial and error*

karakter van wetenschapsbeoefening miskent. Ze dwingen wetenschappers in feite tot het geven van garanties voor succes en praktische toepassing, door deze als voorwaarde te stellen voor het verlenen van fondsen en vergunningen. Deze doen dat vervolgens ook opmerkelijk gemakkelijk, onder het motto: “Als jullie me tot dit soort beloften dwingen, dan voel ik me niet verantwoordelijk voor de inhoud ervan.”

Het is een interessante kwestie of fundamenteel onderzoek eigenlijk überhaupt gerechtvaardigd kan worden binnen de termen van het Nee, tenzij-beleid. Andere wetenschappelijke instituten hebben wel ruimte om fundamenteel onderzoek te financieren, ook wanneer meer concrete toepassingen niet direct in het verschiep liggen. Ze kunnen zich daarbij namelijk beroepen op het belang van zuivere wetenschap. Maar die luxe kan de CBD zich, vanuit haar opdracht, strikt genomen juist niet veroorloven: alleen *realistische* praktische toepassingen kunnen het aangerichte dierenleed en de aantasting van de integriteit van het proefdier immers rechtvaardigen. Maar bij het biotechnologische onderzoek gaat het eigenlijk altijd om fundamenteel onderzoek, waarvan de maatschappelijke opbrengst dus niet goed kan worden vast gesteld. Een strenge interpretatie van de eerste stap van het stappenplan zou alle biotechnologisch onderzoek daarom onmogelijk maken. Deze constatering mag weliswaar koren op de molen zijn van de tegenstanders van zulk onderzoek, maar dit kan niet de bedoeling van de wetgever zijn geweest toen die de CBD in het leven riep om het Nee, tenzij-beleid handen en voeten te geven. Dat betekent dat er hier naar een pragmatische oplossing moet worden gezocht, tussen ‘Ieder wetenschappelijk interessant, fundamenteel onderzoek heeft uiteindelijk nut’ enerzijds, en anderzijds ‘Alleen gegarandeerde toepassingen kunnen aantasting van het welzijn of de integriteit van proefdieren rechtvaardigen’. Een dergelijke tussenoplossing zou er in kunnen bestaan dat de commissie bekijkt in hoeverre het voorgestelde onderzoek deel uitmaakt van een al bestaand, groter wetenschappelijk programma. Een extra pré zou zijn wanneer er bovendien samenwerkverbanden bestonden met het bedrijfsleven, wat immers de kans vergroot dat eventuele theoretische resultaten inderdaad zullen leiden tot praktische toepassingen.⁶

6 Omdat tussen fundamenteel onderzoek en eventuele toepassing daarvan talloze schakels en actoren zitten, gaat het beantwoorden van die vraag echter de menskracht van de CBD te boven, zodat het beantwoorden van deze vragen wellicht het beste kan worden neergelegd bij bestaande onderzoeksfinanciers.

Zoals hiervoor betoogd, levert de discussie over alternatieven – stap 2 – weinig op omdat dit type biotechnologisch onderzoek nauwelijks mogelijk is zonder het genetisch modificeren van proefdieren. Wie onoverkomelijke bezwaren heeft tegen deze genetische modificatie, moet bereid zijn te aanvaarden dat zeer veel biotechnologisch onderzoek niet langer kan worden gedaan in Nederland. Het is echter niet aan de CBD een oordeel te vellen over het nut van biotechnologie in het algemeen. Dat is aan de samenleving en politiek. Deze taakverdeling impliceert wel een fundamentele beperking van het ethische oordeel van de commissie. De CBD kan nooit zonder meer beargumenteren dat het gebruik van proefdieren ten behoeve van biotechnologisch onderzoek ethisch verantwoord is, omdat zij zich niet mag of kan uitspreken over de geldigheid van het belangrijkste argument ten faveure van dat proefdiergebruik, namelijk het grote belang van biotechnologisch onderzoek. Daarvoor zou zij zich immers een oordeel zou moeten vormen over het *relatieve* belang van dit onderzoek in vergelijking tot andere maatschappelijke prioriteiten. Dit oordeel valt zoals gezegd buiten haar mandaat. Het ethische oordeel dat de CBD wel kan vellen is veel beperkter: het genetisch modificeren van proefdieren is wel/niet geoorloofd *gegeven het belang dat de samenleving hecht aan dit type biotechnologisch onderzoek*. Omdat het uiteindelijk de samenleving is die dit belang vaststelt, kunnen burgers en politici de morele verantwoordelijkheid voor het doen van dierproeven dus niet bij de CBD neerleggen. Die blijft liggen bij hen zelf. De commissie zou er goed aandoen dit herhaalbaar en helder aan de samenleving en politiek uit te leggen, zodat deze zich niet achter de commissie kunnen verschuilen.

Dan de derde stap: het vaststellen van het te verwachten dierenleed. Hier is de CBD werkelijk goed in en zie ik noch noodzaak tot, noch ruimte voor, verbetering. Probleem is alleen dat ook de normale DEC's zich al over deze vraag buigen, dus hier zou geen aparte CBD voor nodig moeten zijn.

Blijft over de vierde en laatste stap: het verdedigen van de integriteit van het dier. Hiervoor heb ik aangegeven dat het begrip te weinig handvaten biedt voor de beoordeling van concrete onderzoeksprotocollen. Is het daarmee een onzin begrip? In mijn ogen niet. Het begrip is een onmogelijk – want vaag en essentialistisch – begrip, maar we kunnen niet goed zonder. Het vertegenwoordigt een belangrijke morele of metafysische intuïtie, al is die niet gemakkelijk te verwoorden. Ik denk dat velen van ons, en misschien op een fundamenteel niveau wel iedereen, behoefte heeft aan grenzen aan ons handelen, bijvoorbeeld in de vorm van religieuze ge/

verboden of in die van een natuurlijke orde die ons normatieve beperkingen oplegt. Zelfs als we daar niet meer in geloven. Die grenzen trekken we namelijk niet alleen ten behoeve van de wereld buiten ons, maar vooral ook ten behoeve van onszelf. Mensen lijken alleen te kunnen floreren wanneer de werkelijkheid zich niet willoos en passief plooit naar hun voorkeuren. Zonder *weerstand* is er geen relatie mogelijk met die werkelijkheid, en zijn we veroordeeld tot een toestand van eenzaam solipsisme. Voor wie dit te abstract vindt, helpt wellicht een voorbeeld. Wie een relatie, of een kind, heeft, kent de neiging die andere persoon bij te schaven en op te voeden. Maar betekent dit dat we eigenlijk die andere persoon zouden willen ontwerpen, zodat hij/zij perfect beantwoordt aan onze wensen? Natuurlijk niet. Het punt is immers dat we geen *relatie* kunnen onderhouden met iemand die, of iets wat, geen *weerbaarheid* vertoont. Om vergelijkbare redenen deinken velen er haast instinctief voor terug om het genoom van een dier geheel naar onze (veelal economische) hand te zetten. Niet uit een of ander ontzag voor een gegeven natuurlijke orde, maar uit afkeer van de smakeloosheid van het verlangen alles te willen onderwerpen en te gebruiken. Die afkeer verdient gearticuleerd te worden en dat kan onder andere door de CBD gebeuren, zeker wanneer zij meer moeite doet deze afkeer te verwoorden binnen de publieke ruimte.

Toets of glijmiddel? Het bestaan van de CBD wekt de suggestie dat biotechnologische voorstellen werkelijk ethisch worden getoetst, terwijl dat in feite maar zeer onvolledig gebeurt. Het gehanteerde stappenplan kent een ingebouwde, onbedoelde, bias die altijd tot dezelfde uitkomst leidt. Burgers en politici kunnen ten onrechte rustig slapen omdat de dierproeven immers zijn goedgekeurd door een ethische commissie. Terugkijkend op mijn eigen werkzaamheden in de CBD, neig ik er dan ook toe dat deze commissie beter kan worden opgeheven. Een andere mogelijkheid is dat de CBD heel open naar het publiek communiceert over deze principiële beperkingen van haar oordeelsvorming. Zo niet, dan dreigt zij inderdaad vooral te functioneren als glijmiddel om de samenleving te doen wennen aan het genetisch modificeren van dieren.

Literatuur

Paula, L.E. (2001). *Biotechnologie bij dieren ethisch getoetst? Een onderzoek naar het functioneren van het Besluit Biotechnologie bij Dieren*. Den Haag, Rathenau Instituut [Werkdocument 84]

Wat kan een DEC leren van een discussie over onderzoek bij kinderen?

De ethische afweging in een DEC en een METC vergeleken

Carla Kessler en Franck Meijboom

Naast de Dierexperimentencommissies (DEC) hebben ook Medisch Ethische Toetsingscommissies (METC) in Nederland een wettelijke opdracht om een ethische afweging te maken. In dit artikel willen we de afwegingspraktijk van beide commissies vergelijken en analyseren. In het bijzonder gaan we in op een actuele discussie over het gebruik van kinderen als proefpersonen. Na een introductie van de METC staan we stil bij de vraag welke ethische afweging plaatsvindt in de METC en in hoeverre die afwijkt en overeenkomt met de afweging die in een DEC plaatsvindt. In de afweging van een METC is de vrijwilligheid van de participatie in het onderzoek een belangrijk onderdeel. Voor een DEC is deze nadruk op toestemming echter geen reële optie aangezien dieren niet de capaciteit hebben om hun geïnformeerde toestemming te geven. Daarom is het interessant om te kijken hoe in de METC wordt omgegaan met proefpersonen die niet in staat zijn om een geïnformeerde toestemming te geven. Door de huidige discussie over medisch onderzoek met minderjarigen te analyseren, willen we onderzoeken of beide type commissies iets van elkaar kunnen leren als het gaat om de ethische afweging.

Introductie METC

In Nederland kan een medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen pas van start gaan, indien het onderzoeksprotocol goedgekeurd is door een door de wet erkende onafhankelijke commissie van deskundigen die een ethische toetsing doet. Dat is vastgelegd in de Wet Medisch-wetenschappelijk Onderzoek met mensen (WMO). Deze wet is van kracht geworden op 1 december 1999 en tot stand gekomen naar aanleiding van de Code van Neurenberg¹ en de

1 De Code van Neurenberg werd in 1948 opgesteld als uitvloeisel van de menselijke verontwaardiging over de gruwelijke experimenten die hadden plaatsgevonden in de Tweede Wereldoorlog.

Verklaring van Helsinki.² De WMO is in het leven geroepen om proefpersonen extra (rechts)bescherming te kunnen bieden. Dat doel is ook terug te vinden in de belangrijkste punten uit de WMO: de eis dat de proefpersoon schriftelijk geïnformeerd dient te worden over het onderzoek en dat zij schriftelijk toestemming dient te geven voor deelname aan het onderzoek. Verder dient er een onafhankelijke, niet bij het onderzoek betrokken, arts beschikbaar te zijn waar de proefpersoon met vragen terecht kan. Tot slot moet er een verzekering zijn afgesloten voor door het onderzoek ontstane schade van de proefpersoon.

Er zijn twee soorten commissies betrokken bij het toetsen van de onderzoeksdoossiers. Het grootste deel van de onderzoeken wordt getoetst door de eenendertig over het hele land verspreide METC's. Zij zijn lokaal of regionaal actief en beoordelen al het onderzoek met wilsbekwame volwassenen en therapeutisch onderzoek bij kinderen en wilsonbekwame volwassenen. Ook het niet-therapeutisch observationeel onderzoek bij kinderen en wilsonbekwamen wordt door de METC getoetst.³ Daarnaast is er de Centrale Commissie Mensgebonden Onderzoek (CCMO). Dit is de landelijke, overkoepelende commissie. Zij toetst zeer experimenteel onderzoek zoals onderzoek op het gebied van gentherapie of xenotransplantatie. Onderzoek met kinderen die zelf geen baat kunnen hebben bij deelname, het zogenaamde niet-therapeutisch interventieonderzoek, wordt eveneens beoordeeld door de CCMO. Per jaar beoordelen de METC's en de CCMO samen tussen de 1800 en 1900 onderzoeksdoossiers, waaraan gemiddeld een half miljoen mensen deelnemen.⁴

De ethische afweging

Uiteraard stelt de wet ook eisen aan de ethische toetsing van het onderzoek zoals haar samenstelling, haar werkwijze en een aantal uitgangspunten van

- 2 De Verklaring van Helsinki is door de World Medical Association opgesteld in juni 1964 en naderhand nog een aantal malen aangepast; de laatste aanpassing dateert uit 2004. In de verklaring worden richtlijnen en basisprincipes gegeven voor het verrichten van wetenschappelijk geneeskundig onderzoek op mensen, en de omstandigheden waaronder deze zijn toegestaan.
- 3 In medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen kunnen twee hoofdcategorieën onderscheiden worden: interventieonderzoek en observationeel onderzoek. Bij interventieonderzoek wordt de bestaande situatie van de proefpersoon met opzet veranderd. De proefpersoon krijgt bijvoorbeeld een nieuw geneesmiddel toegediend of een nieuw medisch hulpmiddel aangemeten waarvan het effect op het lichaam wordt bestudeerd. Bij observationeel onderzoek vindt alleen een analyse plaats van de bestaande situatie, bijvoorbeeld het meten van bloeddruk of het nemen van een weefselbiopt. Een ander onderscheid dat door de WMO gehanteerd wordt is die in therapeutisch en niet-therapeutisch onderzoek. Therapeutisch onderzoek kan de proefpersoon baat brengen, niet-therapeutisch onderzoek niet.
- 4 In 2007 beoordeelden de METC's en de CCMO samen 1841 onderzoeksdoossiers (CCMO 2008).

de afweging zelf. Zoals ook bij een DEC het geval is, heeft de samenstelling van een METC een interdisciplinair karakter. De commissie is samengesteld uit meerdere artsen, een ethicus, een methodoloog, een farmacoloog, een jurist en een zogenaamd lekenlid of proefpersonenlid, die het onderzoek vanuit het oogpunt van de proefpersoon bekijkt. Gezamenlijk moeten zij een afweging maken betreffende het onderzoek. Van een ieder wordt daarin haar specifieke expertise gevraagd, maar uiteindelijk blijft voor elk lid de vraag hetzelfde: weegt het belang van het onderzoek op tegen het risico dat de proefpersoon loopt en de belasting die hij moet ondergaan? Aan de ene kant van de weegschaal hangt het belang van het onderzoek: het moet een onderzoek zijn dat tot nieuwe inzichten op het gebied van de geneeskunde zal leiden en waarvan het niet mogelijk is om op een andere manier tot een dergelijk inzicht te komen. Aan de andere kant staat de proefpersoon die door deelname aan het onderzoek een bepaald risico op gezondheidsschade loopt en/of op een of andere manier belast wordt. Waar men in de DEC het ongerief van het dier in de weegschaal legt, ligt in de METC dus het risico voor en de belasting van de mens in het bakje. Het begrip risico is zeer ruim. Het varieert van het risico op het hebben van een pijnlijke arm en blauwe plek bij bloedafname tot het ultieme risico dat men – vervroegd – het leven zou kunnen laten door mee te doen aan het onderzoek. Het risico op de dood geldt als een van de zwaarste risico's die een proefpersoon kan lopen tijdens een onderzoek. Onder belasting van de proefpersoon wordt allerlei bijkomend ongemak verstaan, zoals bijvoorbeeld het ondergaan van bloeddruk- en temperatuurmetingen, extra ziekenhuisbezoeken en het bijhouden van een dagboekje. Belasting is dus niet schadelijk voor de proefpersoon, maar wel vervelend en ongemakkelijk of belastend, bijvoorbeeld in de zin dat het tijd kost.

Wie vanuit het perspectief van de DEC naar deze onderdelen van de ethische afweging kijkt, merkt een aantal overeenkomsten, maar ook verschillen op. Ten eerste is er sprake van eenzelfde type afweging. Ook in de DEC vindt een afweging plaats, waarbij de vraag naar het belang van het doel van de proef centraal staat. Het voorgestelde onderzoek moet in beide gevallen een wetenschappelijke of maatschappelijke meerwaarde hebben, wil het een humane proef of dierproef kunnen rechtvaardigen. Ten tweede wordt ook in de METC expliciet gekeken naar de mogelijkheden of het doel van het onderzoek op een alternatieve manier bereikt kan worden. Het is echter opmerkelijk dat dit toetsen van alternatieven bij de METC als een onderdeel wordt gezien dat niet losstaat van de ethische afweging. Meer dan eens wordt bij dierproeven de

afweging tussen doel van de proef en het ongerief voor de dieren als de ‘echte’ ethische afweging gezien, terwijl de aandacht voor alternatieven als een relatief losstaande toets beschouwd wordt (Freriks et al. 2005). Het zoeken naar alternatieven, zowel in de betekenis van vervanging als in de zin van vermindering en verfijning veronderstelt echter al een bepaalde morele beoordeling van het dier en van het doel van de proef. Die afweging bepaalt mede of een alternatief als reëel of redelijk wordt beschouwd. Terecht wordt daarom binnen de afweging van de METC het onderscheid tussen een alternatieventoets en de ethische afweging minder scherp gemaakt.

Tot slot is er een fundamenteel verschil als we kijken naar wat in de afweging centraal staat naast het belang van het doel van het onderzoek: bij de METC is dat de proefpersoon, bij de DEC het proefdier. Dat verschil maakt het beeld van de weegschaal voor de praktijk van de DEC problematischer. Bij een METC gaat het aan beide kanten in de weging om humane belangen. Ondanks het feit dat menselijke belangen niet eenvoudig onder een noemer te brengen zijn, zijn ze in principe vergelijkbaar. Een DEC heeft echter in haar afweging ook te maken met dierlijke belangen. De vraag is of die belangen niet principieel onvergelijkbaar zijn. Met andere woorden is een DEC niet bezig met het vergelijken van appels met peren? Bovendien confronteert het de DEC met de vraag of wij, als mensen, wel in staat zijn om dierlijke belangen goed in te schatten en te behartigen. De DEC kent immers geen ‘dierenlid’ zoals een METC wel een proefpersoonlid kent, die het onderzoek vanuit het oogpunt van de proefpersoon bekijkt. Het feit dat een DEC in de praktijk toch in staat is om een afweging te maken heeft te maken met de twee fundamentele aannames. Ten eerste dat dieren evenals mensen kunnen lijden en daarmee net als mensen een belang hebben om dat lijden te vermijden. Ten tweede dat niet alleen mensen, maar ook dieren een intrinsieke waarde hebben. Deze twee aannames maken de afweging voor een DEC niet eenvoudig, maar wel mogelijk. We hebben het niet over onvergelijkbare grootheden. Dat maakt een verder vergelijk met de afwegingspraktijk van de METC ook interessanter.

Beschermwaardigheid en respect voor autonomie

Zoals de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier centraal dient te staan in de afweging van de DEC, draait het in een METC om de beschermwaardigheid van de proefpersoon. Deze beschermwaardigheid komt niet alleen tot uitdrukking in de afweging tussen belang van het onderzoek enerzijds en risico voor en belasting van de persoon anderzijds. Ten opzichte

van de DEC kent de METC nog een tweede voorwaarde ter bescherming van de proefpersoon: de vrijwilligheid van de participatie in het onderzoek dient gewaarborgd te worden. Respect voor de persoon (en voor haar rechten) is een absolute eis bij elk type van wetenschappelijk onderzoek, waarbij proefpersonen betrokken zijn. Uitgangspunt hiervoor is dat iemand autonoom kan beslissen of zij wil deelnemen aan een onderzoek. Onder een autonome beslissing wordt verstaan dat men de beslissing in alle vrijheid neemt en dat men voldoende inzicht heeft in de eigen situatie. Van een aanstaand proefpersoon wordt dus verwacht dat zij over bepaalde mentale capaciteiten beschikt om de consequenties van haar keus te kunnen overzien. Vandaar dat een belangrijk onderdeel van het door de onderzoeker in te dienen onderzoeksdossier het Patiënten Informatie Formulier (PIF) is.

Een METC moet het beoordelen van een PIF zeer serieus nemen. Hierin ligt namelijk de grond van de vrijwilligheid van de proefpersoon. De METC moet ervan overtuigd zijn dat men na lezing van het PIF zo volledig mogelijk geïnformeerd is over het onderzoek en op grond daarvan, uit eigen vrije wil, zijn handtekening onder het toestemmingsformulier kan zetten. Het geven van geïnformeerde toestemming is een van de belangrijkste peilers van het medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen, sterker nog, zonder 'informed consent' is het onderzoek met proefpersonen in Nederland niet toegestaan. In een PIF moet daarom duidelijk staan wat deelname aan het onderzoek voor de proefpersoon betekent: wat het onderzoek voor haar behelst, wat – bij interventie – de alternatieven zijn en welke voor- en nadelen er voor de proefpersoon kunnen zijn. Bij de nadelen moeten alle denkbare risico's genoemd worden, dus ook de eventuele blauwe plek bij bloedafname. Het is de taak van de METC het respect voor de autonomie van de proefpersoon te waarborgen door juist dit punt streng te bewaken, omdat voor een autonome beslissing van de proefpersoon het noodzakelijk is volledig geïnformeerd te zijn. Daarom blijft een goede METC bijvoorbeeld ook alert op het schrijven van een PIF in begrijpelijk Nederlands op VMBO-niveau.

Door deze sterke nadruk op de noodzaak van het geven van geïnformeerde toestemming is het mogelijk om de menselijke waardigheid te respecteren en tegelijk onderzoek, waarbij proefpersonen nodig zijn te kunnen toestaan. Voor een DEC is deze nadruk op toestemming geen reële optie aangezien dieren niet de capaciteit hebben om hun geïnformeerde toestemming te geven. Daarom is het interessant om te kijken hoe in de METC en de CCMO wordt omgegaan met proefpersonen die hier ook niet toe in staat geacht worden.

Leermomenten in een discussie over toestemming en onderzoek bij kinderen

Zoals gezegd is het niet toegestaan onderzoek te doen met mensen zonder dat geïnformeerde toestemming van hen zelf is verkregen. Dit heeft vergaande consequenties voor onderzoek bij personen waarvan geen geïnformeerde toestemming verkregen kán worden, zoals het geval is bij minderjarigen, comapatiënten, demente en verstandelijk gehandicapte mensen. Voor deze groepen geldt dat wetenschappelijk onderzoek verboden is. Hierop zijn echter twee uitzonderingen. Ten eerste is het toegestaan als het therapeutisch onderzoek betreft, dus als het onderzoek aan de proefpersoon zelf ten goede kan komen. Een tweede uitzondering op het verbod is als het niet-therapeutisch, groepsgebonden onderzoek betreft. Hiervan is sprake als de proefpersoon zelf geen baat heeft bij het onderzoek, maar het onderzoek alleen gedaan kan worden met medewerking van de proefpersonen uit de categorie waartoe de proefpersoon behoort. Echter, de wet stelt bij deze vorm van onderzoek bij deze kwetsbare groepen als eis dat de *risico's verwaarloosbaar* en de *belasting minimaal* moeten zijn.

In de praktijk maakt dit bij kinderen⁵ bijna iedere vorm van onderzoek in de ontwikkelingsfase onmogelijk. Hierover is echter recentelijk discussie ontstaan. De strenge restricties bij onderzoek met kinderen heeft verstrekkende gevolgen voor specifieke kinderziektes, bijvoorbeeld vormen van kanker die enkel bij kinderen voorkomen. Doordat voor deze aandoeningen vaak analoge gegevens uit onderzoek bij dieren of uit de volwassenengeneeskunde ontbreken kan men niet de verwachting uitspreken dat een te onderzoeken geneesmiddel 'therapeutisch' zou kunnen zijn. Dit houdt in dat dergelijk niet-therapeutisch onderzoek naar, bijvoorbeeld, een nieuwe chemotherapie voor de wet niet bij kinderen gedaan kan worden, omdat de belasting groot is en de risico's onbekend, en dus niet te verwaarlozen, zijn.

De vraag is nu of de wet met het niet toestaan van beschreven onderzoek de effectieve ontwikkeling van bepaalde medicijnen voor kinderen niet in de weg staat. De WMO in haar huidige vorm is bedoeld het individuele kind als proefpersoon te beschermen, maar door het verbod op onderzoek naar specifieke, alleen bij kinderen voorkomende ziektes, doet

5 Met 'kinderen' worden personen onder achttien jaar bedoeld. In de WMO wordt een onderscheid gemaakt bij twaalf jaar: bij onderzoek met kinderen jonger dan twaalf moeten de ouders geïnformeerde toestemming geven, is de proefpersoon ouder dan twaalf, dan moet naast toestemming van de ouders, zij zelf ook schriftelijk geïnformeerde toestemming voor het onderzoek geven.

men kinderen onrecht; zij hebben als groep recht op goed geteste geneesmiddelen. Ook voor hen moeten alle mogelijkheden op goede medicijnen onderzocht worden, wat betekent dat deelname van sommige van hen aan zwaar niet-therapeutisch onderzoek gevraagd zou moeten worden.

In 2007 heeft staatssecretaris Bussemaker een commissie⁶ in het leven geroepen die haar gaat adviseren over dit vraagstuk. Voor de afweging van de DEC is dit een interessante ontwikkeling. Deze kinderen hebben immers met de proefdieren gemeen dat zij niet zelf een volledig geïnformeerde toestemming kunnen geven. Anderen beslissen voor hen of en onder welke omstandigheden een proef acceptabel is. Daarom is het zinnig om te kijken in welke richting men zoekt naar een verdediging voor het verruimen van onderzoek bij kinderen.

Een eerste taak van de commissie Doek is te onderzoeken of de regels in Nederland wel zoveel strenger zijn dan in andere landen van de EU en de Verenigde Staten. Argumenten van onderzoekers en behandelaars voor herziening van de wet luiden namelijk dat Nederland de andere landen ‘de kastanjes uit het vuur laat halen’ en dat Nederland ten opzichte van hen ‘achterloopt’. Ten tweede gaat de commissie zich buigen over de beperkende termen verwaarloosbaar risico en minimale belasting. Wat houdt ‘verwaarloosbaar’ in, en wat is ‘minimaal’? Enerzijds wordt dit gedaan om de begrippen beter te definiëren en te operationaliseren in de context van een METC. Anderzijds betekent dit dat de principiële grenzen aan wat binnen de ethische afweging tussen onderzoek en risico past, worden opgerekt. De voorzitter van de commissie Doek stelt:

“In het normale menselijke verkeer bestaat er een relatie tussen het risico dat je neemt en het doel dat je wilt bereiken. Het lijkt me logisch om zo iets ook te doen bij WMO-onderzoek. Als je gegronde redenen hebt om aan te nemen dat een ziek kind profijt kan hebben van deelname aan een studie, dan ben je misschien bereid om iets meer risico te nemen. Zelfs al is die kans op profijt misschien heel klein.” (CCMO, 2008)

Het mag duidelijk zijn dat dit niet betekent dat de morele status van kinderen ter discussie staat. Het argument voor de verdediging wordt gezocht in de mening van het kind zelf. Volgens het internationale verdrag van de

6 De commissie Doek staat onder leiding van Prof. Jaap Doek, onder andere oud-voorzitter van het VN-comité voor de rechten van het kind.

rechten van het kind hebben alle kinderen het recht om hun mening te geven. Op basis hiervan zou de mogelijkheid van toestemming ook moeten gelden voor kinderen. Dit roept echter niet alleen de vraag op of een kind zelf de afweging *kan* maken, maar ook of je de bepaling van de hoeveelheid risico dat het wil lopen *mag* overlaten aan het kind. Kinderen die interessant zijn voor niet-therapeutisch onderzoek, zijn door de bank genomen ernstig ziek. Voor hen zijn risico's en belasting van een onderzoek anders dan voor een gewoon kind. Bij het ontwikkelen van een nieuw middel gaat men er toch in eerste instantie van uit dat het mogelijk zou kunnen werken. Dat geeft hen mogelijk hoop, waardoor zij elk risico en ander ongemak aan de kant schuiven. Ook kinderen zullen de heel kleine kans op genezing niet willen laten schieten en toch meedoen aan een zwaar onderzoek naar het nieuwe medicijn. Voor hen weegt het doel van het onderzoek op tegen het risico voor henzelf. Toch is er veel voor te zeggen om deze kinderen niet te behandelen als kleine volwassenen. Als kind en als ziek persoon verdienen zij extra bescherming, een bescherming die losstaat van de belangenafweging.

Dit laatste brengt ons bij een eerste leermoment. De discussie laat zien dat zowel in een METC als in een DEC de ethische afweging niet samenvalt met een belangenafweging. Wat moreel juist is, valt niet samen met de optelsom van de belangen van alle betrokkenen. Individueel lijden van mens of dier kan niet in alle gevallen gerechtvaardigd worden in termen van de belangen van andere betrokken mensen of dieren. In sommige gevallen hebben we goede redenen om een streep te trekken met betrekking tot de toelaatbaarheid van bepaald onderzoek. De discussie over kinderen in onderzoek laat zien dat niet alle risico's in principe aanvaardbaar zijn. Dit geldt even sterk voor de praktijk van de DEC, zoals blijkt uit het verbod op de zogenaamde LD50 proeven.⁷

Ten tweede is de discussie over de inclusie van kinderen in onderzoek interessant in de discussie over de toepasbaarheid van het begrip 'intrinsieke waarde' van het dier. Soms wordt de suggestie gewekt dat respect voor de intrinsieke waarde van het dier een dode letter is, omdat het niet als afwegingscriterium functioneert. Het respect voor de menselijke waardigheid dat de morele basis vormt voor de ethische afweging in de METC, blijkt uit bovenstaande discussie de positie van de individuele proefpersoon

7 Het gaat hierbij om een test om de giftigheid van chemische stoffen te bepalen, waarbij 50 procent van de proefdieren sterft.

te versterken, maar functioneert echter ook niet als afwegingscriterium. Alleen door te zoeken naar andere argumenten gebaseerd op, bijvoorbeeld, de waarde van de mening van het kind of de waarde van voortgang in medisch onderzoek is het mogelijk om tot gerechtvaardigde uitspraken te komen.

Tot slot zien we dat een goede ethische afweging door een DEC (en een METC) vraagt om een voortdurende fundamentele discussie binnen en buiten de commissie: een discussie die zich niet zozeer richt op een belangenafweging, maar op zoek gaat naar goede argumenten op basis waarvan het duidelijk wordt óf en hoe een bepaald doel en bepaalde mate van ongerief tegen elkaar kunnen worden afgewogen. De door de staatssecretaris van WVS opgerichte commissie voor onderzoek met kinderen is een interessant voorbeeld van zo'n discussie. Zo'n platform biedt de mogelijkheid om naar aanleiding van de praktijk, maar los van een concrete aanvraag de morele discussie aan te gaan en stil te staan bij de vraag hoe een goede morele afweging in de commissies ondersteund kan worden.

Literatuur

- CCMO (2008), *Jaarverslag 2007*, Ouderkerk a/d Amstel: Aeroprint
- Freriks, A.A., B.M.J. van der Meulen, H. van den Belt, H. ten Holt en J. Verstappen, (2005), *Noodzakelijk kwaad, Evaluatie Wet op de dierproeven*, Den Haag: ZonMW. URL: <http://www.minvws.nl/rapporten/vgpr/2005/noodzakelijk-kwaad-evaluatie-wet-op-de-dierproeven.asp> (19 juni 2008)

De “bedenkelijkheid” van proefdieronderzoek

Hub Zwart

In het dagelijkse leven doen mensen niet anders dan experimenteren met elkaar
[Claude Bernard]

Onderzoek met proefdieren is welbeschouwd een paradoxaal fenomeen. Het paradoxale karakter ervan laat zich als volgt verwoorden. Waarom *wil-*len we dierproeven verrichten? Omdat dieren (fysiologisch gezien) op ons lijken. Anders gezegd: omdat we, fysiologisch gezien, zelf dieren zijn. En waarom *mogen* we proefdieren voor onderzoeksdoeleinden gebruiken? Omdat dieren (ethisch gesproken) van ons verschillen. Deze paradox heeft alles met de paradoxale status van de mens zelf van doen. In de filosofie hebben we onszelf van oudsher als “denkend dier” (als *animal rationale*) aangemerkt. Dit betekent dat we onszelf letterlijk distantiëren van het dier, onszelf op afstand plaatsen. Het betekent dat we dieren wel als *object*, maar niet als *subject* van morele afwegingen beschouwen. We moeten ons iets aan dieren gelegen laten liggen, dat zeker, maar we beschouwen *onzelf* uiteindelijk als beslissingsbevoegd. Dit uitgangspunt legitimeert tal van dierpraktijken, zoals domesticatie. In morele deliberaties hebben dieren geen recht van spreken, niet omdat we ze dat niet zouden gunnen, maar omdat ze geen toegang hebben tot de wereld van de taal. En taalvaardigheid geldt als toegangsbewijs tot het morele beraad. Dieren brengen wel geluiden voort, maar kunnen geen zinnen componeren. Dieren kunnen wel hun stem verheffen en non-verbaal communiceren, maar geen dialoog voeren, niet wikken en wegen. Anders gezegd, de gedachte is dat dieren niet kunnen denken, mensen wel. Daarmee hebben we de paradox slechts anders geformuleerd, niet opgelost. Want wat is denken? Wat bedoelen we eigenlijk wanneer we onszelf aanduiden als “denkend dier”?

Over de vraag wat denken is, wordt in de filosofie al eeuwenlang nagedacht. Zo wordt er al door Aristoteles onderscheid gemaakt tussen “intuïtief” denken (denken als onmiddellijk inzicht) en discursief denken (denken op basis van argumenten en gevolgtrekkingen). Dat we rechtvaardig moeten zijn, het goede moeten doen en het kwade moeten vermijden, is intuïtief inzichtelijk. Het is een inzicht dat geen nadere onderbouwing

behoeft. Dat het legitiem is om proefdieren voor onderzoek te gebruiken daarentegen, is een stelling die nadere toelichting en onderbouwing vergt. Wetenschapsgebieden zoals de ethologie hebben het klassieke onderscheid tussen mens en dier weliswaar gerelativeerd, maar nooit geheel doen vervagen, al was het alleen maar omdat alleen mensen ethologisch onderzoek verrichten. De menselijke wereld van de taal en van het denken is in de natuur zonder precedent. Dankzij de taal is accumulatie van ervaring, is wetenschap mogelijk.

Denken is er op gericht het diffuse discreet te maken. Dit geldt ook voor de ethiek. Deze wetenschap stelt zich ten doel diffuse ervaringen aangaande goed en kwaad te articuleren en kritisch te onderzoeken, namelijk door de vraag de stellen naar de "grond", de betekenis en herkomst van deze ervaringen. Wanneer menselijke proefpersonen zonder hun medewerkers participeren in experimenten, bijvoorbeeld als consument van experimentele geneesmiddelen, achten we dit in strijd met de mondigheid, de autonomie, de waardigheid van de betrokkenen, ook als dergelijke experimenten niet aantoonbaar in (blijvende) schadelijke gevolgen resulteren. Het toestemmingsbeginsel wordt door de ethiek met redenen omkleed, redenen die teruggaan op respect voor mensen als autonome subjecten, als vormgevers van hun eigen leven.

Wanneer het om "denken" gaat is nog een ander onderscheid van belang, namelijk het onderscheid tussen denken in beelden, denken in woorden en denken in getallen. In het dierproefdebat komt het denken in beelden veelvuldig voor. Beelden "spreken". Zij doen dit dikwijls op tamelijk directe wijze. Omslachtige argumentaties laten zich tot één goed gekozen beeld comprimeren. Wetenschappers die proefdieren gebruiken, zullen zich bij voorkeur bedienen van afbeeldingen van gezonde proefdieren, bijvoorbeeld muizen, om duidelijk te maken dat het gehoor met een professionele en integere onderzoeker te maken heeft. Tegenstanders van dierproeven daarentegen, zullen bij voorkeur hun toevlucht nemen tot afbeeldingen van lijdende dieren of, in het debat over genetische modificatie van proefdieren, tot afbeeldingen van laboratoriumgedrochten: afbeeldingen van dieren (muizen bijvoorbeeld) die een uiterst onnatuurlijke indruk maken.

Denken in woorden is een specialiteit van de ethiek. Zoals gezegd is het een belangrijke taak van de ethiek om de termen te smeden die het mogelijk maken om diffuse ervaringen te verwoorden, te preciseren en te verfijnen. Bekende trefwoorden van de wetenschapsethiek zijn ongerief, integriteit en informed consent. In het laatste geval geven proefpersonen

hun toestemming, hun Ja-woord. Begrippen vormen vaak begrippenparen, zoals Ja versus Nee, ethisch versus onethisch, rechtvaardig versus onrechtvaardig, geoorloofd versus ongeoorloofd, waar versus onwaar. De taal introduceert dichotomieën die onze ervaringswereld structureren.

Van denken in getallen is bijvoorbeeld sprake wanneer we de mate van ongerief tot uitdrukking brengen in de vorm van een schaal, zodat we ongerief kunnen scoren (tot uitdrukking kunnen brengen in een getal), of wanneer we de aandacht vestigen op aantallen dierproeven (of op aantallen proefdieren) die voor onderzoek worden gebruikt.

Het is niet zo dat denken in woorden “beter” of “slechter” zou zijn dan denken in beelden of in getallen. Al deze vormen van denken hebben hun sterkte en zwakke kanten. Wel tekent zich in de wetenschap een trend af die we iconoclasmie (beeldvijandigheid) zouden kunnen noemen. Veel wetenschappelijke arbeid is gericht op het vertalen van beelden (beeldvorming, denkbeelden) in wetenschappelijke terminologie en kwantitatieve data. Getalsmatige informatie wordt nauwkeuriger, betrouwbaarder en controleerbaarder geacht. Indringende beelden en mooie woorden kunnen onze aandacht op iets vestigen, maar kunnen ook misleiden.

De gedachte is dat zich in de sequentie beelden – woorden – getallen een historische lijn aftekent. Ook dieren reageren op beelden, op de gestalte van een roofdier, een prooidier of een soortgenoot. Het gebruik van woorden is zoals gezegd een privilege van de mens. En hoewel ook het getal al een lange geschiedenis kent, is het geavanceerde gebruik van getallen (door wetenschappers en andere professionals) historisch gezien een betrekkelijk recente verworvenheid.

In het publieke domein is het beeldende denken sterk vertegenwoordigd. Dit betekent niet dat burgers zich niet van ethische termen of van getalsmatige informatie zouden kunnen bedienen, noch dat wetenschappers (onderling of in communicatie met de buitenwereld) geen beelden zouden gebruiken. Wel kunnen we stellen dat het publieke domein betrekkelijk ontvankelijk is voor de “logica” van het beeld, terwijl zich in het wetenschappelijke domein daarentegen juist een zekere voorkeur aftekent voor de logica van het getal. Hoewel burgers niet per definitie “ongecijferd” zijn, zijn wetenschappers op basis van hun opleiding in de regel betrekkelijk goed getraind in het interpreteren van (en communiceren met behulp van) cijfers. Dit neemt niet weg dat wetenschappers vaak ook uiterst beeldvaardig kunnen zijn. Ook zij kunnen in debatten heel beeldend opereren en hun gehoor met beelden boeien en enthousiasmeren.

Veel misverstanden en blokkades in het proefdierdebat houden verband met verschillen tussen denken in beelden, in woorden en in getallen. Een aangrijpend beeld sorteert onmiddellijk effect, een effect dat betrekkelijk ongevoelig kan blijken voor correctie of bijstelling door argumenten of getallen. Als we beeldvorming rond proefdieronderzoek aan een snelle analyse zouden willen onderwerpen, dan zouden we kunnen beginnen bij het beeld dat wordt opgeroepen door het fenomeen dierenlaboratorium. De eerste wetenschappers die (in de 17^e en 18^e eeuw) dierproeven verrichtten, deden dat in beginsel thuis, in de gewone leefwereld, en vaak zelfs *en publique*. In de 19^e eeuw werd wetenschappelijk onderzoek een professie. Wetenschappers trokken zich terug in laboratoria (afgeschermdes ruimtes voorzien van de benodigde apparatuur) waartoe leken in beginsel geen toegang hadden. Dat lab werd een *locus suspectus*, een plek die buitenstaanders met een zekere mate van achterdocht vervulde. Naast ontplofingsgevaar en de productie van gevaarlijke ziekteverwekkers, is ook het beeld van ernstig verminkte proefdieren deel gaan uitmaken van het imago van het onderzoekslab, een associatie die bij tijd en wijle wordt bevestigd en daardoor in leven blijft. De logica van het beeld denkt namelijk niet “statistisch” (want dat is de logica van het getal) maar veeleer “anekdotisch”. Een enkele bevestigende observatie, één sprekend voorbeeld zo nu en dan, volstaat om het beeld levend te houden. Genetische modificatie heeft aan het klassieke beeld van het lijdende dier het meer recente beeld van het proefdier als gedrocht toegevoegd, het beeld van het genetisch gemodificeerde monster.

Er is nog een andere reden waarom de aanblik van een proefdier zo onrustbarend kan zijn voor de publieke blik. Het dier is namelijk een spiegel. Wanneer we proefdieren zoals laboratoriummuizen aan experimenten onderwerpen, dan betekent dit dat we deze dieren blootstellen aan pathologische fenomenen (humane ziekten) en vervolgens aan experimentele therapieën. Met andere woorden, ze worden eerst ziek gemaakt en vervolgens worden hun iatrogene ziektebeelden met behulp van experimentele geneesmiddelen bestreden, in de (soms ijdele) hoop dat het middel niet erger zal zijn dan de kwaal. Dat betekent dat muizen ons een beeld verschaffen van het lot dat ons zelf te wachten staat. Ook wij zullen vroeg of laat ten prooi vallen aan ziektebeelden die onderzoekers bij laboratoriumdieren opwekken, en vervolgens is de kans niet denkbeeldig dat ook wij in de toekomst zullen worden blootgesteld aan precies die middelen die wetenschappers op dit moment op hun muizen (of andere proefdieren) uitproberen.

De laboratoriummuis belichaamt ons voorland, verschaft ons een blik in onze individuele biomedische toekomst. Ook wij zullen, wanneer ziekte en veroudering toeslaan, “ongerief”, uiteindelijk zelfs “ernstig ongerief” gaan ervaren. Dit maakt dat wij ons met deze proefdieren identificeren.

Volgens de filosoof Levinas dwingen mensen respect af door hun gelaat. In de ontmoeting met het gelaat van de ander doen we de ervaring op dat we diens integriteit niet mogen schenden. Het menselijke gelaat is een sprekend gelaat, letterlijk en figuurlijk. Daarmee wordt impliciet gesuggered dat dieren geen gelaat zouden bezitten, en dat lijkt in strijd met onze ervaring. We kunnen immers met dieren communiceren. Dieren reageren. En we kunnen blikken met hen wisselen. Toch blijven mensen en dieren tot op zekere hoogte vreemden voor elkaar. We kunnen elkaar niet spreken, en dat maakt dat de wereld van het dier voor ons tot op zekere hoogte ontoegankelijk blijft. Dit deficiet is echter wederzijds. We kunnen ons maar moeilijk voorstellen wat het is om een hond, een vleermuis of een walvis te zijn. De Amerikaanse schrijver Jack London heeft prachtige romans geschreven vanuit het perspectief, de ervaringswereld van de hond. Toch wekken zelfs zijn romans, ondanks zijn literaire talent, een antropomorfe indruk, net als de fabelliteratuur. De betreffende dieren denken en reageren als mensen. De filosoof Wittgenstein heeft gezegd dat, als leeuwen zouden kunnen spreken, we hen toch niet zouden begrijpen.

De wereld van het woord en van de taal – de wereld van de mens – wordt echter geplaagd door misverstanden. Daarom drukken wetenschappers hun inzichten graag in gestandaardiseerde termen en in getallen uit. Metingen en berekeningen zijn controleerbaar en uitwisselbaar. Voor taalgebonden ervaringen (zoals morele ervaringen) ligt dat in beginsel anders. In Dierexperimentencommissies zijn wetenschappers sterk vertegenwoordigd. Dit heeft gevolgen voor de wijze waarop DEC's *denken*. Tijdens de vele DEC-vergaderingen die ik jarenlang (in Nijmegen en Utrecht) bijwoonde, werd ik zelden met visueel materiaal, dat wil zeggen met beelden geconfronteerd. Slechts incidenteel werden afbeeldingen van proefdieren getoond. Dat gebeurde wel eens tijdens een discussie over de vraag of de “integriteit” van een proefdier door de experimentele opzet werd geschaad, maar dat was een zeldzaamheid. In de regel verliep de gedachtewisseling aan de hand van *geijkte* termen, zoals ongerief, goedkeuring, vergunning of maatschappelijke relevantie. Dergelijke termen hebben het voordeel dat ze betrekkelijk eenduidig te definiëren zijn. De vraag is echter of dergelijke termen onze morele aarzelingen wel afdoende verwoorden. Voor zover dat

niet het geval is, zal een zeker onbehagen zich van ons meester maken: een diffuse ervaring die vraagt om nadere articulatie, bijvoorbeeld door zo nu en dan nieuwe termen in het debat te introduceren, zoals intrinsieke waarde of integriteit, termen waarvan de betekenis echter in eerste instantie diffuus blijft en die zich nog het best aan de hand van voorbeelden laten toelichten. Een belangrijk kenmerk van DEC discussies is de neiging tot kwantificering, bijvoorbeeld via een schaal die het mogelijk maakt mate van ongerief uit te drukken in een cijfer. Ook termen als “afweging” (tussen ongerief en relevantie) of “vermindering” (reductie van de N) suggereren een zekere voorliefde voor een getalsmatige benadering. Auteurs van een DEC jaarverslag zullen graag gebruik maken van kwantitatieve informatie.

Dit betekent dat de fundamentele vraag die bij proefdiergebruik aan de orde is – namelijk de vraag of wij dieren eigenlijk wel aan experimenten mogen onderwerpen, waarbij ik bij dieren gemakshalve primair aan gewervelde dieren of zelfs aan “zoogdieren” als naaste “verwanten” denk –, eigenlijk niet gesteld kan worden. In een befaamde en uitermate lezenswaardige tekst heeft de filosoof Martin Heidegger (1954) zich een uitspraak laten ontvallen die wetenschappers hem niet in dank hebben afgenomen, namelijk: “De wetenschap denkt niet”. Daarmee bedoelde Heidegger uiteraard niet dat wetenschappers niet argumenteren, reflecteren of elkaar bekritisieren. Sterker nog, in bepaalde vormen van denken, zoals getalsmatig denken of logisch denken, zijn wetenschappers in de regel zeer bedreven. Wat hij bedoelde te zeggen was, dat wij (mensen in het algemeen en wetenschappers in het bijzonder) verzuimen na te denken over “het meest bedenkelijke” van hun handelingspraktijk, over datgene wat eigenlijk te denken geeft. Waar het de DEC betreft, is dat de vraag naar het verschil tussen mens en dier. Heidegger heeft het overigens niet uitsluitend op wetenschappers gemunt. Zijn tekst is vooral uitermate kritisch over filosofen. Wat voor wetenschappers geldt, geldt volgens Heidegger ook voor mensen in het algemeen, filosofen inbegrepen: in de regel verzuimen wij de vragen te stellen die er eigenlijk toe doen. Het meest bedenkelijke is, dat we ons in de regel niet graag inlaten met datgene wat eigenlijk “te denken geeft”. En dat zouden juist filosofen zich moeten aantrekken, want zij zijn immers degenen die “beroepshalve” aandacht zouden moeten hebben voor de zwakke plekken in handelingspraktijken of taalpraktijken, voor de momenten waarop onze poging tot legitimering een grens bereikt, voor de momenten waarop we ons met redenen ongemakkelijk of onbehaaglijk gaan voelen.

Systematisch onderzoek met dieren is in de 18^e eeuw ontstaan, zij het als kleinschalige praktijk, net als de moderne ethiek. Grondleggers van de moderne ethiek, zoals Kant en Bentham, hebben zich over dierexperimenten uitgesproken. Volgens Bentham zijn dieren onze morele aandacht waardig omdat en voor zover ze pijn kunnen lijden. Kant stelde dat dieren strikt genomen geen rechten hebben (omdat ze geen weet hebben van de wereld van het recht), maar dat wij als morele wezens ten opzichte van dieren wel plichten hebben, namelijk de plicht om hen zorgvuldig te behandelen en niet onnodig te laten lijden. Halverwege de 19^e eeuw ontstonden zowel de antivivisectie beweging als de evolutietheorie. De evolutietheorie relateert de gedachte dat er een fundamentele, onoverbrugbare kloof zou bestaan tussen mens en dier, tussen redelijke en onredelijke dieren. Min of meer op hetzelfde moment probeerde Claude Bernard door middel van dierproeven de geneeskunde een wetenschappelijke basis te verschaffen. Zonder dierproeven zou de geneeskunde nooit een wetenschap in wetenschappelijke zin geworden zijn. Tegelijkertijd beseffen we vanaf dat moment dat de ethische basis van dierproeven aanvechtbaar is. Dat is, om het in Heideggeriaanse termen te formuleren, het “bedenkelijke”. Tegenstanders van dierproeven zijn er onvoldoende op bedacht, geven zich er onvoldoende rekenschap van, dat dierproeven de geneeskunde veranderd hebben van een dubieuze praktijk die in de 19^e eeuw patiënten bijzonder weinig te bieden had, maar wel zeer veel slachtoffers maakte, in een handelingspraktijk die evidence-based mag heten. Anderzijds beseffen we dat de morele basis die de geoorloofdheid van dierproeven zou moeten schragen *fragwürdig* is geworden. Sinds Darwin weten we niet meer zo zeker wat mensen zijn. Voor die tijd was dat betrekkelijk duidelijk. De mens was immers een animal rationale, een redelijk wezen, een dier met een ziel. Sindsdien is die ziel vervluchtigd, terwijl onze genen en neuronen, ons genoom en ons brein, erg veel op de genen en neuronen, op het genoom en het brein, van andere dieren lijken. Met Heidegger zouden we kunnen stellen dat de DEC vergadering niet de meest geëigende plaats is om het “bedenkelijke” van dierproeven, datgene wat te denken geeft, aan de orde te stellen. Wanneer we zeggen dat er iets bedenkelijk is aan een dierproef, beweren we daarmee niet dat een dierproef per definitie moreel ongeoorloofd zou zijn. In tegendeel, nog bedenkelijker zou het zijn als we zouden besluiten om vanaf nu, zoals de “abolitionisten” willen, in het geheel geen dierproeven meer te verrichten. Daarmee zou het proces van kennisontwikkeling tot stilstand komen, en dat zou uitermate bedenkelijk zijn.

Het is onmiskenbaar dat een zekere mate van gewelddadigheid deel uitmaakt van onze relatie met dieren. Dit geldt al voor huisdieren die we (voor hun eigen bestwil) opsluiten, disciplineren en aanlijnen, soms zelfs muilkorven, oormerken, castreren of ruimen. Dit geldt nog veel meer voor de groep dieren die we, met een fraaie eufemistische term, landbouwhuisdieren noemen. Want wat is veehouderij anders dan een uitgestelde vorm van jacht, een jacht met andere middelen, een vorm van jacht die het gedegeneerde en getemde prooidier permanent (letterlijk op bestelling) binnen handbereik wil hebben? Het landbouwhuisdier lijkt er vrede mee te hebben. Vaak eindigen hun levens op gewelddadige wijze, maar dat is in de natuur niet anders, waar dieren elkaar genadeloos verslinden of langzaam ("ten prooi" aan ziekte) wegwijnen. Veehouderij is een betrekkelijk vreedzame vorm van uitgesteld roofdiergedrag, dat in de loop der tijd een zekere mate van aandacht en respect voor het welbevinden van het prooidier incorporeerde. Dit neemt niet weg dat ook de veehouderij doordrongen is van een fundamenteel moment van gewelddadigheid, dat blijft herinneren aan het oorspronkelijke geweld. Dat is "het bedenkelijke" van die praktijk. We kunnen het geweld wel terugdringen en verzachten, dat is zelfs onze morele plicht, maar nooit opheffen.

Dit geldt ook voor proefdiergebruik. In zekere zin is proefdierethiek een vorm van herenmoraal. Wij zien onszelf als autonoom en beslissingsbevoegd, net als de heren van weleer. Wij zien het als onze plicht om, door verfijning, het ongerief van proefdieren terug te dringen. "Het bedenkelijke" zal deze praktijk echter altijd blijven vergezellen, namelijk dat we iets doen waar we weliswaar goede redenen voor hebben, maar niettemin redenen die in principe aanvechtbaar zijn. Overigens onderschrijf ik Heideggers uitspraak niet. Wetenschappers denken wel degelijk, ook in de meer fundamentele zin, maar dat neemt niet weg dat er ook gehandeld moet worden. Reflectie is een momentopname, geen permanente pose. Uiteindelijk is er sprake van een fundamentele keuze, een conflict tussen twee indringende beelden, de intuïtie dat het gelaat van de ernstig zieke patiënt meer gewicht in de schaal legt dat het beeld van het proefdier dat ernstig ongerief ondervindt. Een terechte keuze, die niettemin te denken geeft. De rest is rekenen en argumenteren.

Literatuur

M. Heidegger (1954) *Was heißt Denken?*. Tübingen: Niemeyer.

De auteurs

Henriëtte Bout studeerde Medische Biologie en Science and Technology Studies aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2001 is zij aan de Faculteit der Natuurwetenschappen, Wiskunde en Informatica van deze universiteit verbonden als programmacoördinator en docent Beroepsethiek. Sinds 2003 is zij lid van de DEC-VU/VUmc met als deskundigheid 'ethische toetsing'. Daarnaast is zij senior adviseur bij Bureau Integriteit van de Gemeente Amsterdam.

Tjard de Cock Buning is als bijzonder hoogleraar Toegepaste Ethiek in de Levenswetenschappen verbonden aan het Athena Instituut van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Daarvoor was hij van 1986-2004 bijzonder hoogleraar Dierproefvraagstukken te Leiden en Utrecht. Hij doet onderzoek in het grensvlak tussen biomedische wetenschappen, maatschappij, waar complexe waardetegenstellingen spelen. In diverse ethische adviescommissies heeft hij zich ingezet voor een constructieve dialoog tussen belanghebbende groeperingen rond diergebruik. Op het ogenblik is hij vice-voorzitter van de Centrale Commissie Dierproeven (adviseert de minister van VWS op het gebied van beleid t.a.v. Dierproeven).

Martje Fentener van Vlissingen is sinds 2001 als directeur van het Erasmus Dierexperimenteel Centrum verbonden aan het Erasmus MC, Rotterdam. Zij is dierenarts en proefdierdeskundige en heeft als onderzoeker, docent en manager te maken met een groot scala aan diersoorten en onderzoekvelden. Zij is lid/adviseur van twee DEC's, lid van de Commissie Biotechnologie bij Dieren en de Commissie Trendanalyse Biotechnologie, lid van het European College of Laboratory Animal Medicine, bestuurder van de Nederlandse Vereniging voor Proefdierkunde (NVP) en vertegenwoordigt de NVP bij FELASA en FMWV. Zij zet zich in voor voorlichting en maatschappelijk debat over dierproeven en adequate regelgeving rond het verantwoord verwerven, houden en gebruiken van proefdieren

Annelies Freriks is als hoogleraar Dier en Recht verbonden aan het Departement Rechtsgeleerdheid van de Faculteit Recht, Economie, Bestuur en Organisatie van de Universiteit Utrecht. Daarnaast is zij advocaat/partner bij AKD Prinsen Van Wijmen NV te Breda. Zij is tevens lid van onder andere de Raad voor Dierenaangelegenheden.

Ellen ter Gast studeerde medische biologie en filosofie in Amsterdam. Zij was voorzitter van de Dierexperimentencommissie van het Nederlands Kanker Instituut en Sanguin/CLB. In 2007 promoveerde zij in Nijmegen op een wijsgerig proefschrift over de genetisch gemodificeerde muis, *Bio-tech Pioneers*. Vanuit haar eigen onderneming RTODTO is Ellen werkzaam als onderzoeker op gebied van technologie en maatschappij en als docent bio-ethiek en filosofie van de levenswetenschappen. Daarnaast treedt zij regelmatig op als interviewer en debatleider over allerlei maatschappelijke en filosofische vraagstukken, waaronder dierproeven.

Gert ter Horst studeerde biologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde daar in 1986 (cum laude) op een neuroanatomisch onderzoek naar de innervatie van het eiland van Langerhans bij de rat. Na zijn promotie werkte hij enige tijd als product-manager psychofarmaca bij Janssen Pharmaceutica in Tilburg en keerde daarna terug naar Groningen waar hij van 1991 tot 2006 neurobiologisch onderzoek heeft verricht bij de afdeling Psychiatrie. In 2002 volgde zijn benoeming tot hoogleraar met als leeropdracht de neurobiologie van psychiatrische stoornissen. Tevens nam hij de leiding van het Neuroimaging Centrum van het UMCG en de Graduate School BCN (2002-2007) op zich. De neurobiologie van geslachtsverschillen is zijn belangrijkste onderzoeksthema de disciplinegroep Neuroscience van het UMCG. Hij is lid van verschillende lokale en landelijke commissies en was gedurende 6 jaar lid van de Dierexperimenten Commissie van de RUG.

Margreet Jonker studeerde biologie in Leiden. Na haar studie verbleef ze anderhalf jaar in Toronto, Canada, waar ze immunologisch onderzoek verrichtte in het Ontario Cancer Institute. Ze promoveerde in 1979 op een onderzoek in de transplantatie immunologie aan de Universiteit van Leiden. Na haar promotie ging zij werken bij het Primatencentrum in Rijswijk, het huidige BPRC, waar ze ook nu nog werkzaam is. Haar onderzoek betreft het gebied van transplantatie immunologie en autoimmuunziekten

waarbij gebruik wordt gemaakt van niet humane primaten. Sinds 1999 is zij lid van de DEC BPRC en sinds 2001 als secretaris. Ze is tevens lid van het NVDEC bestuur.

Carla Kessler is als universitair docent verbonden aan het Ethiek Instituut, departement Wijsbegeerte van de Universiteit Utrecht. Van 2002 tot 2005 was zij als ethicus lid van de Medisch Ethische Toetsingscommissie van het St. Antonius ziekenhuis in Nieuwegein. Vanaf 2005 is zij lid van de Ethische Commissie van het Diakonessenhuis te Utrecht.

Ruth Mampuys studeerde Medische Biochemie en Wijsbegeerte van Wetenschap Technologie en Samenleving (WWTS) in Enschede. In 2006 studeerde zij *cum laude* af met de scriptie *Een analyse van de ethische toetsing van biotechnologisch onderzoek in Nederland*. Na haar studie werkte zij enige tijd bij de afdeling Science System Assessment van het Rathenau Instituut. Sinds 2007 is zij werkzaam bij de Commissie Genetische Modificatie (COGEM) waar zij betrokken is bij het schrijven van zowel technische als ethisch maatschappelijke adviezen en signaleringen.

Barend van der Meulen is senior onderzoeker bij het Rathenau Instituut, afdeling Science System Assessment. Hij doet onderzoek naar dynamiek van wetenschap en wetenschapsbeleid en naar instrumenten voor wetenschapsbeleid. Hij publiceerde onder meer over het Nederlands wetenschapssysteem, Europeanisering, evaluatie van onderzoek, verkenningen en financiering van onderzoek. Hij is expert op het gebied van evaluatie en beoordeling van onderzoek en onderzoeksprogramma's en directeur van de jaarlijkse internationale R&D evaluatiecursus. Zijn huidig onderzoek richt zich op internationalisering van wetenschap en wetenschapsbeleid. Belangrijke thema's daarin zijn Europeanisering van wetenschap (en de ontwikkeling van de European Research Area), internationale onderzoeksprogramma's en de invloed van internationale regimes op lokaal onderzoeksmanagement.

Franck L.B. Meijboom studeerde ethiek en theologie aan de universiteiten van Utrecht en Aberdeen (UK) en promoveerde aan de Universiteit Utrecht op een proefschrift over vertrouwen en betrouwbaarheid in de landbouw- en voedselsector. Als universitair docent en onderzoekscoördinator is hij verbonden aan het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht. Daarnaast

is hij als Universitair Docent ethiek werkzaam bij het Departement Dier, Wetenschap en Samenleving van de Faculteit Diergeneeskunde van dezelfde universiteit. Bij de European Society for Agricultural and Food Ethics (EurSafe) heeft hij de functie van bestuurssecretaris.

Bert Musschenga is hoogleraar Wijsgerige Ethiek aan de Vrije Universiteit. Dierethiek is een van de onderwerpen waarover hij publiceert. De afgelopen jaren heeft hij zich vooral met integriteit van mensen bezig gehouden. Zijn meest recente onderzoek beweegt zich op het terrein van de empirisch geïnformeerde ethiek.

Vincent Pompe is filosoof en bioloog. Hij is verbonden aan de Afdeling Toegepaste Filosofie WUR waar hij onderzoek verricht in het thema 'Ethical Room for Manoeuvre'. Daarnaast is hij docent ethiek bij Van Hall Larenstein en ethicus binnen de DEC van de RUG.

Egbert Schrotten studeerde theologie en filosofie in Utrecht en Straatsburg. Promotie in 1970 in Utrecht over de betekenis van de lichamelijkeheid. Hij was enige tijd part time predikant in de toenmalige Nederlandse Hervormde Kerk en was van 1969 – 1987 wetenschappelijk (hoofd) medewerker godsdienstfilosofie en ethiek aan de theologische faculteit van de Universiteit Utrecht. Daarna was hij tot zijn emeritaat in 2004 hoogleraar christelijke ethiek aan de kerkelijke opleiding vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk bij de theologische faculteit van de Universiteit Utrecht. Daarnaast was hij directeur van het Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht (nu Ethiek Instituut) van de Universiteit Utrecht. Hij maakt(e) deel uit van verscheidene commissies van advies op het gebied van de bio-ethiek in binnen- en buitenland en is nu nog voorzitter van de Commissie Biotechnologie bij Dieren (CBD) en de Stichting Biowetenschappen en Maatschappij (BWM).

Frans Stafleu studeerde in 1982 als dierenarts af en werkte aanvankelijk in een dierenartspraktijk. Vervolgens kwam hij in dienst voor het Gemeenschappelijk Dieren Instituut Amsterdam van de Universiteit van Amsterdam waar hij zich o.a. richtte op het gebruik van dierproeven in het geneesmiddelen- en kankeronderzoek. Van 1989 to 1993 was hij voor zijn promotieonderzoek werkzaam bij het Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht van de Universiteit Utrecht en gedetacheerd bij de vakgroep

Proefdierkunde van de Universiteit Utrecht. Zijn promotieonderzoek handelde over de ethische toelaatbaarheid van dierproeven zoals die door de onderzoekers wordt beoordeeld. Momenteel is hij in deeltijd als universitair docent werkzaam bij het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht.

Dirk Stemerding studeerde biologie en heeft zich sindsdien als universitair docent en onderzoeker aan de Universiteit Twente op uiteenlopende manieren bezig gehouden met vraagstukken op het snijvlak van biowetenschap en samenleving. Belangrijke onderwerpen in zijn onderzoek en publicaties zijn de maatschappelijke inbedding en impact van genetica en genomics in de gezondheidszorg. Sinds 2008 is hij werkzaam als senior onderzoeker Technology Assessment op het Rathenau Instituut in Den Haag. Zijn aandacht gaat daarbij in het bijzonder uit naar nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de biotechnologie, waaronder de synthetische biologie en de bio-based economy.

Jac. (Sjaak) Swart studeerde biologie en filosofie en rondde in 1991 een promotie af over drug-receptor interacties. Sinds 1990 is hij werkzaam bij de Science & Society Group van de Faculteit Wiskunde en Natuurwetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde onder andere over dierproeven, wilde dieren en natuurvisies. Hij is lid van de DEC van de RUG en was een aantal jaren bestuurslid van de NVDEC. Hij is daarnaast als ethicus lid van de Commissie Biotechnologie bij Dieren en de commissie Trendanalyse Biotechnologie 2009.

Tsjalling Swierstra studeerde filosofie en politieke wetenschappen. Hij promoveerde in 1998 te Groningen op een proefschrift over de verhouding tussen ethiek, politiek, wetenschap en technologie. Sinds 1996 werkt hij bij de vakgroep Filosofie van de Universiteit van Twente, waar hij leiding geeft aan de onderzoekslijn 'Ethics and Politics of Emerging Technologies'. Hij publiceert vooral over publieke meningsvorming betreffende ontwikkelingen binnen de biomedische technologie en nanotechniek. Tussen 2003 en 2006 was hij als ethicus lid van de Commissie Biotechnologie bij Dieren.

Ronno Tramper is werkzaam als ethicus bij het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht en Adjunct-secretaris van de Commissie biotechnologie bij dieren. In zijn werk als ethicus richt hij zich op ethische vraagstuk-

ken die te maken hebben met het gebruik van dieren door de mens. Hij is lid van diverse dierexperimentencommissies.

Henny van der Windt studeerde biologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde in 1995 op een onderzoek naar de relatie tussen ecologie en de natuurbeschermingsbeweging. Sinds 1990 is hij werkzaam bij de Science & Society Group van de Faculteit Wiskunde en Natuurwetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde onder andere over milieugeschiedenis, sociale bewegingen, natuuropvattingen en de rol van wetenschap in beleid.

Hub Zwart is hoogleraar filosofie aan de Faculteit Natuurwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen en wetenschappelijk directeur van het Centre for Society & Genomics. Zijn onderzoek betreft filosofische vragen in verband met de hedendaagse natuurwetenschappen, met name genomics. Hij was voorzitter van de NVDEC en lid van DEC's in Nijmegen en Utrecht.

